

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
„OKTATÁS ÉS TÁRSADALOM” NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Maisch Patrícia

**A NŐK OLVASÓVÁ NEVELÉSE
A REFORMKORI MAGYARORSZÁGON**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Ambrusné Prof. Dr. Kéri Katalin

Pécs

2021

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	4
I.1. A téma bemutatása	4
I.2. A téma tudományos beágyazottsága és relevanciája	6
I.3. A téma aktualitása	7
I.4. A disszertáció címének értelmezése	8
I.5. Kutatási kérdések és a dolgozat felépítése	10
I.6. Hipotézisek, további kutatói kérdések	13
I.7. A nők olvasóvá nevelésének historiográfiai perspektíváiról és a kutatási problémáról	14
I.7.1. A nőtörténeti kutatásokról.....	14
I.7.2. Nőnevelés-történeti szakirodalom	16
I.7.3. A női művelődéstörténet-kutatás áttekintése	18
I.7.4. Az olvasástörténeti kutatások és irodalma	20
I.7.5. A szakirodalom kritikai elemzésének legfontosabb megállapításai	23
I.8. A kutatás módszertani apparátusának bemutatása	24
I.8.1. A módszertani előzmények, eljárások bemutatása	24
I.8.2. A saját módszertani apparátus bemutatása	26
I.9. Források és forráskritika.....	27
II. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTÉR.....	29
II.1. A felvilágosodás és az ipari forradalom társadalmi hatásai	29
II.2. Demográfia és urbanizáció Európában	30
II.3. Társadalom és urbanizáció Magyarországon	31
II.4. A korszak demográfiai jellemzői Magyarországon	33
II.5. Nemzet, nemzetnevelés, nyelvújítás	34
II.6. Nőemancipációs törekvések	37
II.7. Nőkép és női szereplehetőségek a századfordulón és a reformkorban	39
III. A LÁNYNEVELÉS HORIZONTJÁN.....	44
III.1. A lánynevelés helyzetéről és esztörténeti háttéréről	44
III.2. A felvilágosodás és a pedagógiai gondolkodás	44
III.3. Az újkori lánynevelésről általában.....	47
III.3.1. A női műveltség és nevelés kérdései az újkorban	50
III.4. A magyarországi lánynevelés helyzete a századfordulón és a reformkorban.....	51

III.4.1. Lánynevelő intézetek a 18-19. század fordulóján és a reformkorban	52
III.4.2. Tánzer Lilla lánynevelő intézete	55
III.5. Nőként a nevelés ügyéért a nyilvános szférában	58
IV. AZ OLVASÓVÁ NEVELÉS HORIZONTJÁN	61
IV.1. A női olvasmányműveltség és olvasás korai kérdései	61
IV.2. Az olvasás forradalma	63
IV.3. A Lezewut	68
IV.4. A magyar olvasóközönség megszervezése a reformkorban	69
IV.4.1. Irodalmi- és olvasótársaságok, olvasókörök	73
IV.4.2. Salonok	76
IV.4.3. A női mecenatúráról	79
IV.5. Lezewut Magyarországon	82
V. SAJTÓVITÁK AZ OLVASÓVÁ NEVELÉSRŐL ÉS A NŐI MŰVELŐDÉSRŐL	85
V.1. A sajtó mint neveléstörténeti forrás	85
V.1.1. A századforduló lapjai	86
V.1.2. Megtorpanás és újrakezdés	88
V.1.3. A divatlapokról röviden	89
V.1.4. A folyóiratok vizsgálata	92
V.2. A Tudományos Gyűjtemény bemutatása	93
V.2.1. A Tudományos Gyűjtemény olvasással kapcsolatos írásainak rendszerezése ..	94
V.2.2. Az olvasás mint ismeretszerzési lehetőség	96
V.2.3. Az olvasás mint szabadidős tevékenység	99
V.2.4. A jó könyvek olvasása	101
V.2.5. Mecenatúra és könyvkiadás	105
V.2.6. Nők és olvasás	106
V.2.7. Vélemények az olvasás módjáról	108
V.3. A Felső Magyar Országi Minerva bemutatása	109
V.3.1. A Felső Magyar Országi Minerva olvasással kapcsolatos írásainak rendszerzése	110
V.3.2. Az olvasás mint ismeretszerzés lehetősége	112
V.3.3. Az olvasás mint szabadidős tevékenység	113
V.3.4. Nők és olvasás	115
V.3.5. A jó könyvek olvasása	116
V.4. A női lélek megrontója: a román	118

V.5. A folyóiratok véleményeiről összességében	120
VI. OLVASÓVÁ NEVELÉS A MAGÁNSZFÉRA MŰFAJAIBAN	122
VI.1. A magánszféra műfajai mint források	122
VI.2. Egy levelezés margójára: Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina a női olvasásról	123
VI.3. Reformkori magyar hölgyek naplói és a naplóírás motivációi	130
VI.4. Kölcsey Antónia naplója és olvasmányai	132
VI.5. Slachta Etelka naplója és olvasmányai	139
VI.6. Szendrey Júlia naplója és olvasmányai	143
VI.7. Egy külföldi példa: Anne Lister olvasmányai	147
VI.8. A magánszférában kelt írások olvasmányairól	152
VII. ÖSSZEGZÉS	155
VII.I. A hipotézisek igazolása, cáfolata	155
VII.1.1. Honleányi feladatok, mecenatúra	156
VII.1.2. A női olvasás kritikái	157
VII.1.3. Ajánlott és olvasott műfajok	159
VII.1.4. A vallásos művek háttérbe szorulásáról	160
VII.2. További kutatási lehetőségek	162
VII.2.1. A lánynevelő intézetek vizsgálata	163
VII.2.2. Primer források bevonása	165
VII.3. Záró gondolat	166
VIII. IRODALOM	167
VIII.1. Neveléstörténeti, művelődéstörténeti, történeti munkák.....	167
VIII.2. Irodalom- és olvasástörténet	175
VIII.3. Módszertan.....	182
VIII.4. Primer források	183
VIII.4.1. Ego-dokumentumok	183
VIII.4.2. Irodalmi források, válogatott munkák	183
VIII.4.3. Felső Magyar Országi Minerva	184
VIII.4.4. Tudományos Gyűjtemény	186
VIII.4.5. Egyéb folyóiratcikkek	190

I. BEVEZETÉS

*„De olvastak az ifjú nők/és szól a zongora,
hömpölygött, mint az áradat,/reform, romantika...”¹*

Szabó T. Anna

I.1. A téma bemutatása

A 18. század végén az irodalom, illetve maga az olvasóközönség összetétele gyökeresen megváltozott, s a korábbiakban sosem tapasztalt növekedésnek indult. Az 1700-as éveket megelőzően az olvasás mint művelődési lehetőség csupán egy szűk elitnek volt elérhető, a 18. századtól kezdődően azonban egyre szélesebb társadalmi körök, nemek és korosztályok számára vált adottá az irodalomhoz való hozzáférés. Ezekben az évtizedekben jelentek meg a nők, a gyerekek és az alsóbb társadalmi rétegek is az olvasóközönség soraiban. A szakirodalom a századfordulóra teszi az olvasás forradalmának időszakát. Az újfajta olvasóközönség újfajta igényeket vonzott magával, mindez pedig gyakorta (nem is oly látatlanul) politikai és/vagy nemzeti érdekekkel is összefonódott. Egyes műfajok virágkorukat élték, míg mások tiltólistára kerültek. Noha ez sok esetben nem jelentette azt, hogy kikerültek volna az olvasók figyelmének homlokteréből.

Az olvasás számos tényezőnek köszönhetően került az érdeklődés és a közéleti diskurzus szervező témájává. Egyrészt, a felvilágosodás eszméinek egyik kiemelt pontja volt az elme, az értelem kibontakoztatása lehetőségének biztosítása, így a minél többféle ismeret és információ minél szélesebb körökhöz való eljuttatása. Ennek folyamányaként vált egyre sürgetőbbé nyugaton csakúgy, mint a felvilágosult abszolutista országokban a nevelés, az intézményes (alap)oktatás megteremtése. Ez magával vonzotta az alfabetizáció kezdeteit,² mely a hosszú 19. század végére hatalmas eredményeket ért el.³ Egyre többen tudtak olvasni, az ipari forradalom vívmányai pedig lehetővé tették, hogy az olvasnivaló el is ju(th)sson a közönséghez. Az új könyvnyomtatási technika nem csupán a könyvkiadás terén hozott fellendülést, a sajtó berkein belül a lap- és folyóiratkiadás szintén virágkorát

¹ SZABÓ T. ANNA (2002): A reformkori nők (részlet). Forrás, 34. évf., 5. sz.

² Az alfabetizáció, illetve az írásra, de főként az olvasásra való igény ugyanakkor már a 16-17. században is megjelent, mely a könyvnyomtatás megjelenése mellett főként a reformáció anyanyelvi Biblia-kiadási célkitűzésének köszönhető. A válaszként érkező katolikus megújulás így szintén fontosnak vélte az olvasás elsajátítását. (CSOMA – LADA, 2002)

³ Többek között: CSOMA – LADA, 2002; HUDI, 1990; KESZEG, 2008; TÓTH, 1990

élte. A tematikus lapok megteremtették az irodalom, szépirodalom széles körökhöz való eljutását, de hasábjaikon a tudomány, a felvilágosodás eszméi és politikai jellegű írások is helyet kaptak. Mindezen változások az olvasás forradalmával egységben egyfajta olvasói dühöt, az olvasás iránti szenvedély jelenségét váltottak ki, ami nagyrészt egyet jelent a művek, műfajok és szerzők válogatás nélküli olvasásával.⁴ A korszak gondolkodói – felismerve az ebben rejlő veszélyforrásokat – mind többször értekeztek a megfelelő, lelket emelő, elmét pallérozó olvasmányok megválasztásáról, emellett pedig olyan irodalmi/divatlapok is napvilágot láttak, melyek olvasásra ajánlott műveket közöltek. Az olvasóvá nevelés folyamata tehát a korszakban nem csupán intézményi szinten, a betűvetés és olvasás elsajátításában rejlett, hanem egy sokkal szélesebb spektrumon, a közéleti diskurzus egészét behálózva. A sajtótermékek a nevelés fórumává váltak.

A doktori értekezésben az olvasóvá nevelés jelenségét a hosszú 19. század első felében, nevelés- és művelődéstörténeti szempontból vizsgáljuk női perspektívában. A téma sokrétűsége miatt a vizsgálat fókuszja – a 18-19. század fordulója változásainak figyelembe vételével – a reformkori Magyarországra összpontosul. A történeti perspektíva feltárását követően önálló kutatásunkban az 1800-as évek első évtizedeinek magyar viszonyait, a magánéletben kelt dokumentumokat és a nyomtatott sajtó egyes anyagait vizsgáljuk. Cél az is, hogy ezen kútfők lánynevelés-történeti, női művelődéstörténeti aspektusait párhuzamba állítsuk a nemzeti identitás és a nemzeti karakter erősítésének kívánalmaival, a honleányi szerepek eszméivel. Ez utóbbiak amiatt is fontos részét képezik a kutatásnak, mert a nemzeti ébredés és a nyelvújítás időszaka által az olvasóvá nevelés különös színezetet kapott hazánkban, ami ugyan nem csupán a nőket érinti, mégis újfajta szerepköröket is magában foglal.

A kutatás a nők olvasóvá nevelése mellett szemléltetni kívánja a korszak nőnevelés-történeti helyzetét, a női művelődés lehetőségeit és – részben – a nők irodalmi szerepvállalásának színtereit. A kutatás célja, hogy a választott források bevonásával és elemzésével munkánk hozzájáruljon a nőnevelés-történeti, olvasástörténeti, hungarológiai és társadalomtörténeti kutatások horizontjának, s az interdiszciplinaritás hídjainak szélesítéséhez.

⁴ Bővebben: IV.II. fejezet

I.2. A téma tudományos beágyazottsága és relevanciája

A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon téma a nőnevelés-történeti kutatások vertikumán értelmezhető, s mint ilyen a művelődéstörténet és a neveléstudomány diszciplínáján belül helyezkedik el, illetve tágabb értelemben történettudományi keretben foglal helyet. A kutatás multi- és interdiszciplináris volta okán a neveléstudomány, neveléstörténet mellett egyéb, elsősorban történettudományi diszciplínákkal közös területei is megemlítendők. A vizsgálat női dimenziója a nőtudományok terén a nőtörténeti kutatások, a női irodalomtörténet, a feminista irodalomtudomány és a társadalmi nemek tudománya említését teszi relevánssá, míg művelődéstörténeti szempontból az olvasástörténet vertikumán is elhelyezhető. A forrástani keretekre tekintettel a korszak sajtótörténetét is érintjük, míg az olvasástörténet kapcsán a könyv- és könyvtártörténetet. Cél továbbá, hogy a nők olvasóvá nevelését hungarológiai megközelítésben is érintsük.

Történeti szempontból a relevanciát a korszak társadalom-, politika-, művelődés- és neveléstörténeti változásai biztosítják. A 18-19. század fordulója, illetve a reformkor a felvilágosodásnak és az ipari forradalom vívmányainak következtében számos változást indukált, melyet a nevelés és olvasás történetének horizontján vizsgálunk. Az olvasástörténeti elemzéseket magyarázza a tárgyalt korszakra datálható olvasási forradalom, mely a virágzásnak induló lap- és könyvkiadások, az irodalmi élet és az olvasóközönség megjelenése/szélesebb körűvé válása, az élénkülő olvasási kedv miatt az olvasásról folyó társadalmi és közéleti diskurzust is fellendítette. A nevelés kérdésével ez mind intézményes, mind pedig a nem formális nevelési keretek terén is párhuzamba állítható. Az oktatás közüggé válásával – mely szintén e korszakhoz kapcsolódik –, megkezdődött az analfabetizmus felszámolása, az alapoktatás általánossá tétele, ami szélesebb rétegek számára tette lehetővé az olvasást. Az olvasási forradalom újfajta művelődési lehetőséget is nyújtott. A nők szempontjából ez részben a mélyebb ismeretek elsajátítását is elérhetővé tette, ami helyettesítő és/vagy kiegészítő szerepet tölthetett be a lánynevelésben. A kutatás a nyilvános szféra, így az egyre jelentékenyebben megjelenő folyóiratok és lapok olvasóvá nevelésével kapcsolatos tevékenységét is vizsgálja.

A nők olvasóvá nevelése elemzésének relevanciáját továbbá a korábbi nőnevelés-történeti, női művelődéstörténeti, irodalomelméleti, irodalomtörténeti és olvasástörténeti kutatások is megalapozzák. A hazai kutatásokban az olvasás kérdése többnyire – de nem kizárólagosan – az olvasói szokások, az olvasás mint szabadidős tevékenység megjelenése,

a szöveg interpretálásának irányából közelítenek a kérdéskör irányába, így maga az olvasóvá nevelés gyakorta marginalizáltan jelenik meg.⁵ A kutatás relevanciáját tehát a lánynevelésről, a nők művelődéséről és olvasóvá neveléséről folyó diskurzus, valamint a nemzeti ébredés, a honleány eszményének párhuzama, s az ezzel kapcsolatos korabeli kritikák, reflexiók vizsgálata is adja.

I.3. A téma aktualitása

A nőtörténeti kutatások (bár a női művelődéssel kapcsolatos művelődéstörténeti és irodalomtörténeti források gyűjtése már az 1800-as években elindult) a 20. század első évtizedeinek társadalmi és intellektuális változásainak köszönhetően kezdtek kibontakozni.⁶ Ugyan az irodalom- és művelődéstörténeti munkák szisztematikus áttekintése az 1920-as évek második felétől megkezdődött, forrásbázisként való interpretálásuk a nőtörténeti iskolák „alapítási korszakában” kezdődött az 1970-es években, hazánkban jellemzően az 1980-as évektől.⁷ A nőtörténeti kutatások inter- és multidiszciplináris megközelítési lehetőségei lehetővé teszik, hogy egyre szélesebb ismeretekkel rendelkezünk a különböző történeti korszakokról,⁸ így a női művelődés, olvasási szokások történeti perspektívájú lehetőségeiről és korabeli megítéléséről. Az 1990-es évektől a hazai vizsgálatokban is egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a nőneveléstörténeti, (női) irodalomtörténeti kutatások, melyek jelentős része a hosszú 19. század releváns történeti aspektusát elemzi, azonban ezek túlnyomó része a dualizmus időszakát preferálja. Eddigi kutatásaink alapján a nők olvasóvá nevelését érintő munkák – arányait tekintve – a reformkor vertikumára fókuszálva kevésbé jellemzőek, bár nem példa nélküliek.⁹ A 2010-es évektől a reformkori nőtörténeti, nőirodalom-történeti munkák is fellendülő tendenciát mutatnak, munkánkkal ebbe a kutatási folyamba szeretnénk csatlakozni.

⁵ Bővebben: I.7. fejezet

⁶ KÉRI, 2018

⁷ PETŐ, 2013b

⁸ KÉRI, 2018

⁹ Vö. POGÁNY, 2010

I.4. A disszertáció címének értelmezése

A disszertáció eredeti munkacíme: „A női szempontok megjelenése a 19-20. századi magyar irodalom oktatásában”. Ez azonban a doktori képzésen, illetve az egyéni érdeklődés és motiváció átalakulása (visszakanyarodása) nyomán egészen történeti irányba fordult. 2013-ban a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar magyar szakának alapképzésén három 19. századi naplót vizsgáltunk (Kölcsey Antónia, Szendrey Júlia, Blaha Lujza).¹⁰ Az elemzés fő kérdései irodalmi, nőirodalmi jellegűek voltak, melyek között a női identitás és önkifejezés 1800-as években való megjelenése, a naplóírás indíttatása és a bejegyzésekben felmerülő témák határozták meg a kutatási irányt. Ezt követte a szintén a Pécsi Tudományegyetemen folytatott magyartanár-történelemtanár mesterképzés záródolgozata,¹¹ melyben ugyancsak a 19. század első felét – és annak női dimenzióját – vetettük vizsgálat alá. Azonban ekkor már a jelen vertikumában tanterv- és tankönyvelemzés módszerével térképeztük fel a hazai irodalomoktatásban a női szempontok megjelenését az aktuális tantervek és tankönyvek tükrében. A doktori képzésre e témát folytatva dolgoztunk ki kutatási tervet, előtérbe helyezve a nőtörténeti vizsgálódások folytatását. A képzés első két évében folytonosan visszafordultunk a szűkebben vett 19. századi lányneveléshez, és annak is egy olyan szegletéhez, mely a korábbi naplókutatás során több ízben is továbbgondolásra és további kutatásra adott indítékot: ez a női olvasás gyakorlata, az olvasóvá nevelés folyamata. Noha a kutatás korai szakasza a dualizmus korszakára irányult, a korábbi vizsgálatok, illetve a személyes motiváció nyomán végül a 18-19. század fordulója, valamint a reformkor került előtérbe. Így az eredeti munkacím inkább témamegjelöléssé vált, míg a disszertáció elnevezése „A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon” címre módosult. Az alábbiakban rövid értelmezési keretet nyújtunk ehhez.

Nők. A dolgozat, tudományos beágyazottsága nyomán a nőtörténeti, nőnevelés-történeti kutatások közé pozicionálja magát, így a történeti vizsgálatok során elsősorban (de nem kizárólagosan) a nőkkel és lányokkal kapcsolatos primer és szekunder források elemzésére törekedtünk. Sok esetben kikerülhetetlen, hogy a társadalom egészét is bemutatva, esetleg a társadalom férfi tagjainak korabeli lehetőségeivel összehasonlítva, ahhoz mérten mutassuk be a téma női dimenzióját. E szempontból kiemelendő, hogy noha sok helyütt a „társadalom egészét” említjük, a primer források gyakorta korlátozzák, hogy

¹⁰ MAISCH, 2013

¹¹ MAISCH, 2015, é.n.b

általános következtetéseket vonjunk le a korszak teljes társadalmáról, ideértve a nemi, a vallási és etnikai hovatartozást is. Főként a magánszféra műfajainál jellemző, hogy azok elsősorban a társadalom egy szűk (elitebb) rétegéből maradtak fenn, vagy kerültek feltárásra mindezidáig.

Olvasóvá nevelés. A kutatási téma fókuszja, mely emellett utal a dolgozat inter- és multidiszciplináris voltára. Az olvasóvá nevelést, vagyis az olvasás egyéni igényeinek (ki)alakítását és befolyásolását a neveléstörténeti vetület mellett hungarológiai, irodalomtörténeti, társadalom- és politikatörténeti horizonton is érintjük.¹² Neveléstörténeti szempontból figyelmet fordítottunk a lánynevelő intézetek gyakorlatára és hatására,¹³ emellett hangsúlyt kaptak az olvasóvá nevelés nem intézményes keretei, így a sajtó (nép)nevelő funkciója és szerepe.¹⁴ Irodalomtörténeti szempontból a közönségnevelés céljaival és szítereivel foglalkoztunk.¹⁵ A nők olvasóvá nevelésének kérdését a női szerepek, női szerepvállalás vertikumában hungarológiai szempontból is vizsgáltuk.¹⁶ A kutatásban igyekeztünk az olvasói gyakorlatot a nyilvános irányadások és célkitűzések,¹⁷ valamint az egyéni olvasói szokások összehasonlításával is vázolni.¹⁸

Reformkor. A reformkort a szakirodalom az 1830. évi országgyűléstől, illetve Széchenyi István (1791-1860) szintén ugyanebben az évben publikált „Hitel”¹⁹ című munkájától az 1848/49-es szabadságharcig határozza meg. A korszak vége jellemzően nem képezi vita tárgyát, kiindulópontjával kapcsolatban azonban többféle megközelítés létezik.²⁰ Azzal a legtöbben egyetértenek, hogy a reformkor a 19. század második negyedére datálható.²¹ A kutatás időbeli középpontja, primer forrásaink jelentős része az 1830-1840-es években keletkezett, de fontosnak véltük, hogy a neveléstörténeti,²² lányneveléssel, nyelvújítással kapcsolatos diskurzusokat a századfordulótól kezdve érintsük, ezzel szélesebb képet nyújtva a reformkori változások ok-okozati összefüggéseinek feltárására.

Magyarország. A kutatás a téma magyarországi helyzetét, folyamatait tárja fel. A forrásokat tekintve is elsősorban a magyar kútfőket használtuk. Tudományos és történeti

¹² II. fejezet

¹³ III. és VI. fejezet

¹⁴ II. és IV. fejezet

¹⁵ IV. fejezet

¹⁶ II. fejezet

¹⁷ V. fejezet

¹⁸ VI. fejezet

¹⁹ SZÉCHENYI, 1830

²⁰ BAJKÓ, 1976; KORNIS, 1925; KOSÁRY, 1988; POÓR, 1992; SZABÓ, 2000

²¹ BAJKÓ, 1976

²² FINÁCZY, 1934

szempontból igyekeztünk a téma relevanciáját nemzetközi keretekbe ágyazottan is megalapozni. Fontos visszautalni arra a fentebbi megállapításra, miszerint a kutatást csak a magyar nemzetiségű, magyar nyelvű lakosságra vonatkoztatva folytattuk, s ezen belül sem csoportosítottuk a felekezeti hovatartozást, noha az egyes újságokban publikáló személyek és a naplóiírók életrajzi bemutatásában²³ ezt jelezzük.

I.5. Kutatási kérdések és a dolgozat felépítése

Az empirikus jellegű kutatást az alapvető szakirodalmi és módszertani elemek ismertetését követően öt fontosabb csomópont köré szerveztük. Ezen kérdéscsoportok nemcsak a kutatás megtervezésében, de a dolgozat felépítésében is alappilléreként szolgáltak. Az első három csomópont elsősorban a szekunder források, a szakirodalmi előzmények feltárása és az eredmények szintetizálása mentén szerveződik, míg a második két kérdéscsoport a primer források elemzését, a – várhatóan – új tudományos kutatási eredményeket foglalja össze.

Az első kérdéscsoportot a korszak társadalomtörténetével kapcsolatban foglalmaztuk meg – s fejtettük ki „II. Társadalomtörténeti áttekintés” fejezetben –, vagyis hogy milyen társadalmi, politikai, részben eszmetörténeti helyzet és változások jellemzik a 18-19. századi képet. A demográfiai és urbanizációs adatokat, a felvilágosodás és ipari forradalom hozta változásokat európai és magyarországi viszonylatban is érintjük. A demográfiai bemutatásban a 18-19. századi Magyarország népesedési és etnikai viszonyait tárgyaljuk, különös tekintettel a nőekkel kapcsolatos adatokra, illetve a rendi társadalom helyzetére és átalakulására, különféle nemzetfogalmakra. Ugyancsak a korszak vertikumában érintjük a hazai politikai viszonyok közéletre, kultúrára és művelődésre kifejtett hatását. Ezzel összefüggésben jelenik meg a jakobinus mozgalom, a nyelvújítás és a nőemancipációs törekvések térnyerése. A nyelvújítási mozgalommal, a politika és a nők viszonyával, illetve a korban egyre jelentékenyebben megjelenő nemzetépítő, nemzeti karaktert erősítő elképzelésekkel összefüggésben foglalkozunk a nők számára célként meghatározott szereplehetőségekkel, a nyelvújításban betöltésre előjelzett helyzetükkel. A fejezetet a nők jogainak, szereplehetőségeinek és a nőkép korabeli megítélésének bemutatásával zárjuk, hidat képezve a dolgozat következő fejezetéhez.

²³ A lapok egyes szerzőinek, történelmi személyeinek rövid bemutatását az Arcanum adatbázis és a Magyar életrajzi lexikon (HEGEDÜS, 1995; KENYERES, 1967) adatai alapján közöljük.

A téma társadalomtörténeti beágyazottságát követően a kutatás a lánynevelés és női művelődés kérdései felé mozdul, vagyis hogy a lányok nevelése milyen keretek között valósult meg, hogyan gondolkodtak a korszakban (és részben azt megelőzően is) a nők műveltségéről. A „III. A lánynevelés horizontján” fejezetben tárgyalt kérdéskör érinti, hogy milyen műveltségesszmények voltak jelen a közgondolkodásban, milyen tanulási lehetőségek váltak elérhetővé az 1800-as évekre a nők számára, mely felvilágosodás kori eszmék hatottak a lányok házi, magán vagy intézményes neveltetésére, kik vehettek részt az oktatásban és erre milyen lehetőségeik adódtak. Ennek keretében a felvilágosodás hozta, a lányok iskoláztatásában is tetten érhető nevelésfilozófiák és nevelési eszmék összegzése után világítjuk meg a hazai alapfokú iskoláztatás és a lánynevelő intézetek oktatási tevékenységét, kitérve az iskolákat fenntartó apácarendekre és magánszemélyekre. Utóbbiak kapcsán kiemelkedik Tänzer Lilla lánynevelője, melynek relevanciáját az adja, hogy az önálló kutatási egységben vizsgált naplói író hölgyek közül ketten is ebben az iskolában tanultak.

A dolgozat harmadik fejezete, a „IV. Az olvasóvá nevelés horizontján” a vizsgálat irodalom- és olvasástörténeti alapozását biztosítja. A téma korábbi kérdései mellett az olvasási forradalom és olvasástechnika hozta olvasói gyakorlatok alakulása bemutatására is törekszünk. Egy mikro kutatás keretében a korszakot megelőző olvasói szokásokat, a nők olvasmányainak témáját vizsgáljuk a „Magyar hölgyek levelei”²⁴ alapján. A kutatói kérdések fókuszában az olvasóközönség megteremtése, az irodalom társadalomformáló ereje áll. Az olvasás forradalmát első ízben célszerűnek tartjuk nemzetközi keretbe foglaltan tárgyalni, körbejárni az olvasói düh/láz terminusát. Ezt követően a hazai olvasást befolyásoló tényezőket, művelődési tereket, a nők olvasói szokásait, olvasmányuk műfaji összetételét és céljait szintetizálva a hazai olvasói láz kibontakozásáig jutunk, melyet egy, a már korszakon túlívelő mikro kutatás zár. A fejezetben kitérünk az 1800-as évek első évtizedeiben bekövetkező irodalmi-művelődési változásokra, a reformkori olvasóközönség megszervezésére, illetve arra, hogy az irodalmi szalonok és az olvasótársaságok miképp működtek a századforduló és a reformkor Magyarországon, s azokban milyen szerepet tölthettek be a nők.

Az önálló vizsgálati eredményeket foglalja magába a dolgozat negyedik „V. Sajtóviták az olvasóvá nevelésről és a női művelődésről” szóló kutatási fejezete, melyben a korszak két folyóiratának, a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országai Minerva

²⁴ DEÁK, 1879

olvasástörténeti, elsősorban az olvasóvá nevelés dimenzióján folytatott elemzését és azok eredményeit összegezzük. A fejezetet sajtó- és neveléstörténeti keretbe helyeztük. A kutatás neveléstörténeti relevanciáját a folyóirat-elemzések azon aspektusa adta, miszerint a századforduló lapjai a(z új) pedagógiai eszmék és nézetek fórumává váltak, gyakorta vitaindító jelleggel közöltek neveléssel kapcsolatos írásokat.²⁵ A kutatásban a folyóiratok tevékenységére mint nevelési színtérre is alapoztunk. Úgy véljük, a lapok hasábjain megjelenő, az olvasást érintő értekezések nem csupán a korszak gondolkodásáról adnak képet, hanem a sajtó népszerű tevékenységéről is. A kutatói kérdések fókuszában itt a nem intézményes terek olvasóvá nevelésének diskurzusa áll. A két folyóirat közül a korábbiakban a Tudományos Gyűjteménnyel foglalkoztunk, annak növitája és az olvasás kérdéseinek párhuzamában.²⁶ Fontosnak gondoltuk, hogy egy, a korszakban szintén meghatározó lappal is összevessük a korábbi eredményeket, így esett választásunk a Felső Magyar Országai Minervára.

Az ötödik kutatási fejezet, a „VI. Olvasóvá nevelés a magánszféra műfajaiban” – részben a folyóiratok hatásvizsgálatának nyomán – a magánszféra dokumentumainak olvasással kapcsolatos elemeit tárja fel. Az ego-dokumentumok két műfaját emeltük a kutatásba. A levelek olvasástörténeti és a (női) olvasás-nevelés dimenziójának elemzését Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina 18. század végi levelezése (illetve azok részletei) nyomán végeztük. Az alfejezetbe a levelezések mellett könyvtártörténeti adatokat is beemelünk. A magánszférában kelt írások közül továbbá három reformkori magyar és egy, szintén az 1830-as években írt angol naplót vettünk vizsgálataink közé. Ezekben a női olvasói szokások, női olvasmányok mellett már szélesebb körű olvasástörténeti kutatásokra is lehetőség nyílt, hiszen a naplóírók gyakorta jegyezték le és látták el reflexióval olvasmányaikat, így azok befogadását, interpretációját is vizsgálni tudtuk. A kutatói kérdések közé tartozott, hogy a korszak folyóiratai és azok nevelő hatása, valamint – amennyiben ez releváns – a lánynevelő intézetek szándéka miként érvényesül a naplóíró hölgyek olvasói gyakorlatában, s hogy a nemzeti érzemények szellemében írt szövegek, illetve a magyar könyvek milyen arányban és kontextusban képviseltetik magukat.

A dolgozat összegző egységében a jelen fejezetben ismertett kutatói kérdések és hipotézisek mentén foglaljuk össze az eddigi kutatási eredményeket, illetve bővítjük azokat további szempontokkal. Emellett vázoljuk a kutatási téma további vizsgálati lehetőségeit, saját további kutatási terveinket.

²⁵ HÜBER, 2019

²⁶ MAISCH, 2018

I.6. Hipotézisek, további kutatói kérdések

A kutatás abból a hipotézisből indul ki, hogy a 18-19. századi változások, az olvasás forradalma a nők művelődési lehetőségeire is számos téren hatást gyakorolt, így az olvasás az ismeretek mélyebb elsajátítása és mint új szabadidős tevékenység fórumaként is értelmezhető. Ezzel összhangban feltételezzük, hogy a női olvasmányok téma és műfaj tekintetében is formálódtak, s hogy a korábbi vallásos, biblikus témák, nevelési-tanácsadó könyvek, szakácskönyvek mellett (és helyett) előtérbe kerültek a szépirodalmi olvasmányok, folyóiratok. Ez utóbbiaknak kiemelt szerepet tulajdonítunk a nők olvasóvá nevelése terén. Véleményünk szerint, a lapok és folyóiratok irodalmi-tudományos meghatározottságuk okán, egyfajta nevelési, irányadó szerepet kívántak betölteni az új olvasóközönség, így a nők művelődési gyakorlatában, mintegy kontroll alatt tartva az olvasói szokásokat. A nemzeti ébredéssel, a magyar nyelvműveléssel összhangban feltételezzük, hogy ajánlásaik között a magyar művek kiemelt szerepet (vagy kizárólagosságot) élveztek. A női olvasókkal szemben a közéleti diskurzus hangneme hipotézisünk szerint egyrészt a kezdeti „tiltó” narratívából a „megkötésekkel támogató” irányba módosult, felismerve, hogy a nők művelődésének mélyítése és támogatása a jövő generációjának, a nemzeti identitás továbbhagyományozódásának szempontjából is fontos. Az ego-dokumentumok vizsgálatával azt az előfeltevést kívánjuk alátámasztani, hogy a közéleti diskurzus törekvései szükségképpen még nem jelentették azok gyakorlati megjelenését. Vagyis: a magyar művek ajánlása még nem vonzotta magával azok valós kizárólagosságát a női olvasmánylistákon. Itt érintjük a korszak lánynevelő intézeteinek tanítási hagyományait, melyek között az idegen nyelvek (német és francia) elsajátítása is szerepelt, s melyek véleményünk szerint nagyobb szerepet töltöttek be az olvasóvá nevelésben, mint a nyilvános szféra diskurzusa. A hipotézisek között mintegy kiegészítésként megjegyzendő, hogy a nők olvasóvá nevelése, a magyar irodalom nők figyelmébe való ajánlása nem csupán a nevelés szempontjából volt fontos, hanem egyéb gyakorlati haszonnal (mecenatúra, piacbővítés) is együtt járt.

I.7. A nők olvasóvá nevelésének historiográfiai perspektíváiról²⁷ és a kutatási problémáról

A nők olvasóvá nevelése témamegjelölés, bármely korszakot tekintjük, önmagában is többféle tudományág részdiszciplínáit és eredményeinek vizsgálatát sejteti maga mögött. A kutatás megkezdésekor, illetve a kutatói folyamat közben is ez volt az elsődleges probléma, mellyel szembetalálkoztunk: a téma multidiszciplinaritása. Ez nem egyedülálló a nőtudományok kutatásaiban, hiszen a tudományterület metódusai, a mikrotörténeti vizsgálatok, az új forrástípusok feltárása, beemelése révén egy-egy kutatói kérdés újfajta, de legalábbis több szempontú szemléletmódot és tudományos megközelítést igényel. A szakirodalmi áttekintésben a kutatási téma problémakörét is érintve mutatjuk be az általunk feltárt kutatásokat, részben érintve azok historiográfiai előzményeit. Az összeállításban a multidiszciplinaritás okán nem térünk ki az egyes csatlakozó tudományterületekre, s leginkább az alcímben említett női olvasóvá neveléssel foglalkozó főbb, általunk fontosnak vélt munkákat vázoljuk.

I.7.1. A nő történeti kutatásokról

„A képzeletben mérhetetlen fontos; a gyakorlatban teljesen jelentéktelen. Elejétől végig áthatja az egész költészetet; a történelemből jószerevével hiányzik.”²⁸ – értekezik Virginia Woolf 1929-ben megjelent²⁹ „Saját szoba” című esszéjében a nők történelemben és irodalomban betöltött szerepéről, illetve történeti és irodalmi narratívában való megjelenési lehetőségeiről. Érvrendszere párhuzamba állítható a nő történetírás történetiségével, kialakulásának évtizedével. A szerző a nők történelemben és irodalomban elfoglalt szerepkonstrukcióinak tisztázását, a maskulin mellett a feminin szemlélet bevezetésével az (irodalom)történetírás komplexé tételét sürgeti, melynek tartalmi elemei a mai kutató számára is releváns kutatási területté teszik az irodalom és történelem női narratíváinak feltárását. Kívánalma az Annales-kör 1930-as években való új kutatási irányzatával teljesült, mely a történelem korábban nem látható szereplőinek és momentumainak

²⁷ A fejezet elnevezésének ötletét KRÁSZ Lilla (2019): A nő történet és a női kommunikációtörténet historiográfiai perspektíváiról című tanulmánya adta. Megjelent: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 9-18.

²⁸ WOOLF, Virginia (1986): Saját szoba. Európa Könyvkiadó, Budapest.

²⁹ WOOLF, Virginia (1929): A Room of One's Own. Hogarth Press, England.

feltárása felé fordult, megteremtve többek között a nőtudományok napjainkig is formálódó diszciplínáit. A szakirodalmi bemutatás – kutatásunk alapján – három fókusz köré épül: nőnevelés-történet, (női) művelődéstörténet és olvasástörténet. Ezek az interdiszciplinaritás miatt sok esetben fedik egymást, így élesen nem különíthetők el.

A női művelődés és olvasói szokások historiográfiai vázolásához (melyre jelen dolgozatban nem vállalkozunk) különösen szerteágazó történeti forrásokat, kutatásokat és metódusokat szükséges áttekinteni, hiszen nélkülözhetetlen az irodalomtörténet (ideértve a történeti és a forrásként fellelhető irodalmi műfajokkal foglalkozó vizsgálatokat), az olvasástörténet, a művelődéstörténet, a nőnevelés-történet és a társadalomtörténet legfontosabb eredményeit érinteni. Az áttekintett diszciplínák történeti beágyazottsága is változó múltra és hagyományra tekint vissza, s a nőtörténeti kutatások eredményei egyelőre továbbra is gyakorta „kiegészítő”, mintsem komplex szemléletet tükröznek az egyes tudományterületeken belül. Különösen igaz ez a hazai kutatásokra. Miként azt Kéri Katalin is jelzi Gyáni Gábor vélekedését citálva, „szembetűnően csekély a kimagasló egyéni teljesítmények száma, és jobbára a (...) kisebb lélegzetű egyéni kutatásokat is reprezentáló munkák képviselik itt a történelmi tudást.”³⁰

A nőtörténeti kutatások szakirodalmi feltárását a 18-20. századi hazai női szerepekkel, jogokkal foglalkozó tanulmánykötetek alapján végeztük. A nőtudományi iskolák megismerése szempontjából kiemelendő Pető Andrea „Társadalmi nemek és a nők története”³¹ munkája, illetve a kutatónő által szervezett „Women in History - Women's History: Central and Eastern European perspectives” konferencia tanulmánykötete.³² Ugyancsak a nők történelmével foglalkozik Borus Judit és Joan Wallach Scott hazai és nemzetközi kutatásait jegyző „Van-e a nőknek történelmük?” kötete.³³ A Palasik Mária által szerkesztett, „A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon” összegzi a női jogtörténet eredményeit.³⁴ A nők 18-20. századi helyzetéről számolnak be többek között Borbíró Fanni³⁵ munkái, míg a női szubjektum és identitás kérdéskörét járják

³⁰ GYÁNI, 2011: 12 idézi KÉRI, 2018: 59

³¹ PETŐ Andrea (2003b): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó, Budapest.

³² PETŐ, Andrea – PITTAWAY, Mark (ed., 1994): Women in History - Women's History: Central and Eastern European perspectives. CEU, Budapest.

³³ BORUS Judit – SCOTT, Joan W. (szerk., 2001): Van-e a nőknek történelmük? Balassi Kiadó, Budapest.

³⁴ PALASIK Mária (szerk., 2007): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest.

³⁵ BORBÍRÓ Fanni (2011): „A nő szüli ugyan a férfiút, de alkotja a törvényt”. A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon. Árkádia, 2011. évf., 4. sz.; BORBÍRÓ Fanni (2001): „Föl a tett mezejére, polgártársnőim!” 1848-49. Rubicon, 2001. évf., 6. sz.

körbe Séllei Nóra³⁶ és Gyáni Gábor³⁷ kutatásai. A női szereplehetőségekről, a nyilvános szférában való megjelenésről folyó kutatások között a később bővebben is érintett művelődés- és irodalomtörténeti munkák mellett, Nagy Beáta és S. Sárdi Margit szerkesztette tanulmánykötet volt segítségünk a női szerepek korabeli megfogalmazásában.³⁸ Az identitás és szereplehetőségek mellett a szexualitástörténettel³⁹ és a pszichoanalízis 20. századi női elsőivel⁴⁰ foglalkoznak Borgos Anna kutatásai. A női(e)sség 19. századi olvasataival pedig Mátay Mónika.⁴¹ A női irodalomról, a nők és kultusz viszonyáról Rákai Orsolya értekezései kiemelendők, melyek a dolgozat hungarológiai aspektusához szolgáltak kiváló adalékkal.⁴² Ugyancsak a hungarológia, valamint a nők és nemzetépítés kutatási horizontját szélesítették Kereszty Orsolya⁴³ munkái.

Az áttekintésben a továbbiakban a teljesség igénye nélkül érintjük a nőnevelés-történeti, művelődéstörténeti és olvasástörténeti kutatási előzmények, a doktori értekezés elkészülésének folyamatában legkiemelkedőbbnek vélt forrásait.

I.7.2. Nőnevelés-történeti szakirodalom

A nőnevelés-történetet érintő nemzetközi és hazai szakirodalom-feldolgozást Kéri Katain fentebb jelzett összegző munkájának kézírata alapján végeztük, illetve egészítettük ki. A nőnevelés-történeti kutatások hazánkban az 1990-es évektől kezdődően mutatnak felívelő tendenciát, noha a neveléstörténet forrásainak összegyűjtése már a korábbi évszázadokban

³⁶ SÉLLEI Nóra (szerk., 2007a): A nő mint szubjektum, a női szubjektum. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

³⁷ GYÁNI Gábor (2020): A nő élete – történelmi perspektívában. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Budapest.; GYÁNI Gábor (2014): A nőiség mint narratív identitás. In: Óri Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. KSH Népelemsztudományi Kutatóintézet, Budapest.; GYÁNI Gábor (2006): Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steinert Ágota (szerk.): Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna hatvanadik születésnapja alkalmából. Kortárs Kiadó, Budapest, 33-40.

³⁸ NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Csokonai Kiadó, Debrecen.

³⁹ BORGOS Anna (2013): Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet. Noran Libro, Budapest; FOUCAULT, Michel (1996): A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz Kiadó, Budapest.

⁴⁰ BORGOS Anna (2018): Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában. Noran Libro, Budapest.

⁴¹ MÁTAY Mónika (2019): Deviánsak vagy lázadók? A nőiség diszkurzív olvasatai. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 77-91.

⁴² RÁKAI Orsolya (2007): A nők és a nemzet kulturális-kulturális megalkotása. Alföld, 58. évf., 5. sz., 52-56.

⁴³ KERESZTY Orsolya (2015): Nők részvétele az emancipációs művelődési mozgalmakban a dualizmus kori Magyarországon. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben V. Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 104-113.; KERESZTY Orsolya (2011): Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918. Edition Nove, Budapest.

is jellemző volt. E kutatások elsősorban Kéri Katalin és Pukánszky Béla nevéhez köthetők. Kéri Katalin vizsgálatainak fókuszában az újkori Magyarország lánynevelése áll, legutóbbi összegző munkájában⁴⁴ alapos részletességgel közli a nőtörténet-kutatás, a lánynevelés-történet hazai és nemzetközi historiográfiáját, kitérve a nem nyugati kultúrák neveléstörténeti kutatásaira.⁴⁵ Előbbi, illetve a szerző korábbi publikációi érintik a női olvasás kérdéskörét⁴⁶ is, melyet igyekeztünk további vizsgálatokkal és szempontokkal bővíteni. Pukánszky Béla a nőnevelés-történet teljes történeti spektrumot átfogó munkájában a lányok nevelését, annak ideológiai, eszmei hátterét és (intézményi) kereteit az ókortól a második világháború magyar viszonyaiig vezeti.⁴⁷ Az értekezés nőnevelés-történeti horizontjának fundamentumaként e két kutató releváns munkái értelmezhetők. A neveléstörténeti keretbe emellett Németh András és Pukánszky Béla alapműveit⁴⁸ emeltük.

A nemzetközi irodalom tekintetében többek között Natalie Zemon Davis és Joan Wallach Scott „Women’s History as Women’s Education”⁴⁹ című kötetét ismertük meg, illetve Carol Strauss Sotiropoulos doktori értekezését.⁵⁰ A korai magyar kutatások közül Kornis Gyula,⁵¹ Bobula Ida⁵² és Orosz Lajos⁵³ kutatásaira alapoztunk. Előbbivel kapcsolatban Kornis publikációi mellett a dolgozat történelmi, társadalomtörténeti feldolgozásához főként Katus László⁵⁴ munkáját használtuk.

⁴⁴ KÉRI Katalin (2018): Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással). Kronosz Kiadó, Pécs.

⁴⁵ KÉRI Katalin (2015a): Adatok és művek a nem nyugati kultúrák neveléstörténetének kutatásáról. Historiográfiai áttekintés. PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs.

⁴⁶ KÉRI Katalin (2014): „Nők csak mértékkel olvassanak...” Adalékok a hazai női olvasóközönség 18-19. századi formálódásának történetéhez. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelczler-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs, 319-342.; KÉRI Katalin (1997): Női időtöltések száz évvel ezelőtt. Valóság, 1997. évf., 3. sz., 36-44.

⁴⁷ PUKÁNSZKY Béla (2006): A nőnevelés évezredei. Gondolat Kiadó, Budapest.; PUKÁNSZKY Béla (2013): A nőnevelés története. Gondolat Kiadó, Budapest.

⁴⁸ PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1997): Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

⁴⁹ DAVIS, Natalie Zemon – SCOTT, Joan W. (1985): Women’s History as Women’s Education. Smith College Library.

⁵⁰ SOTIROPOULOS, Strauss Carol (2001): Frictions, Fictions and Forms: Woman’s Coming of Age in English Eighteenth-century Educational Discourses. Dissertation. University of Connecticut.

⁵¹ KORNIS Gyula (1927): A magyar művelődés eszményei 1777-1848 között. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

⁵² BOBULA Ida (1933): A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.

⁵³ OROSZ Lajos (1962): A magyar nőnevelés úttörői. Franklin Nyomda, Budapest.

⁵⁴ KATUS László (2014): A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Kronosz Kiadó, Pécs.

I.7.3. A női művelődéstörténet-kutatás áttekintése

A 18-20. századi női művelődés, a női olvasói szokások és a női szerzőség kérdéskörében folytatott kutatások fundamentumát Fábri Anna munkái jegyzik. A kutatónő az 1980-as években írt tanulmányai és összefoglaló kötetei a 19. századi irodalom alakulását a magánszféra terén vizsgálták, különös tekintettel a század eleji irodalmi salonokra.⁵⁵ A magánszférában maradván, a női művelődés és olvasói szokások terén nem csupán a salonok világa⁵⁶ bír fontos történeti forrással, hanem az ego-dokumentumok (levél, napló, memoár) is. E forrásanyagokban személyes leírásokat találhatunk a nők szubjektív helyzetéről, érdeklődési köréről és olvasói szokásairól. Annak ellenére, hogy egyes 19. században írt női naplók a 20. század korábbi évtizedeiben már elérhetőek voltak,⁵⁷ ezek mind kutatói, mind olvasói szempontból az ezredfordulót követően kerültek (újra) a figyelem homlokterébe, s váltak a 19. századi irodalom és művelődés disputájának részévé. Ez részben a jelenkori, elsősorban a mikrotörténelem felé forduló kutatásoknak, valamint az egyre szélesebb és multidiszciplináris kutatói kérdések sokaságának (ide tartozik többek között saját vizsgálatunk, illetve a Nőtörténeti Kutatóközpont 2019-ben megjelent női kommunikációtörténettel foglalkozó kiadványa)⁵⁸ is betudható.

A magánszféra műfajainak vizsgálata – melyhez értekezésünk is csatlakozni kíván – szintén gyakori a nevelés- és művelődéstörténettel foglalkozó kutatók körében. Az 1800-as évek előtt keletkezett női naplókutatás S. Sárdi Margit nevéhez fűződik,⁵⁹ míg a 19. században írt diáriumok kapcsán Fábri Anna⁶⁰ mellett kiemelendő Katona Csaba feltáró munkája,⁶¹ aki 2014-ben folytatásokban publikálta Slachta Etelka naplóját. Ugyancsak fontosak Pogány György naplókutatásai.⁶² A napjainkban reneszánszát élő Szendrey Júlia-

⁵⁵ FÁBRI Anna (1987): Az irodalom magánélete. Irodalmi salonok és társaskörök Pesten 1779-1848. Magvető Kiadó, Budapest.

⁵⁶ Még: BENEDEK István (1969): Párizsi salonok. Magvető Kiadó, Budapest.

⁵⁷ Például: Blaha Lujza naplója – 1920, Szendrey Júlia naplója – 1930, Kölcsey Antónia naplója – 1939, Slachta Etelka naplója – 1943, Wesselényi Polixéna útinaplója – 1981, Pulszky Terézia emlékiratai – 1986.

⁵⁸ SIPOS Balázs – KRÁSZ Lilla (szerk., 2019): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest.

⁵⁹ S. SÁRDI Margit (2014): Napló-könyvek. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt. Attraktor, Budapest.; S. SÁRDI Margit (2006): Naplók és naplóíró nők (XVII-XVIII. század). Irodalomtörténet, 2006. évf., 4. sz., 618-628.

⁶⁰ FÁBRI Anna (1996): „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795-1905). Kortárs Kiadó, Budapest.

⁶¹ KATONA Csaba (2014): Többéjszakás kaland – avagy Slachta Etelka újrafelfedezése. Néhány gondolat a naplók másodszori kiadásához. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok veled...” Etelka soproni úriasszony naplója (1838-1840). Mediawave, Győr; KATONA Csaba (2014): Lány tollal: sorvezető Slachta Etelka naplóhoz. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok veled...” Etelka soproni úriasszony naplója (1838-1840). Mediawave, Győr.

⁶² POGÁNY György (2013): „Honleányok” és a könyvek - Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban. Könyv és Nevelés, 2013. évf., 1. sz., 43-55.

kutatások között két kutatót emelünk ki. Buza Péter a 2000-es években a csaknem hatvan évig publikálatlan napló nyomán végzett elemzéseket Szendrey Júlia irodalmi és társadalmi hatásával kapcsolatban, hely- és családtörténeti fókusszal.⁶³ Gyimesi Emese levéltári vizsgálatokon nyugvó publikációi a költőnő irodalmi tevékenysége⁶⁴ mellett, a gyermekkortörténet-kutatás szempontjából nívumként feltárt forrásokat⁶⁵ is közreadnak.

A naplók értelmezési keretében a lentebb említett olvasástörténeti kutatások mellett Philippe Leujene⁶⁶ önéletírással, Gyáni Gábor⁶⁷ és Kövér György⁶⁸ naplóírással kapcsolatos munkáit, illetve a női szubjektum és alkotás terén a feminista irodalomtudományt is érintettük. Ez utóbbit elsősorban Toril Moi,⁶⁹ Séllei Nóra,⁷⁰ Hima Gabriella⁷¹ és Horváth Györgyi⁷² publikációi nyomán tártuk fel, utóbbi szerző a női olvasás elméletével⁷³ is foglalkozott, miként L'Homme Ilona is.⁷⁴

Szintén a dolgozat önálló kutatási egységében két folyóiratot, a Tudományos Gyűjteményt, illetve a Felső Magyar Országai Minervát vizsgáltunk. A folyóiratok sajtótörténetét Kókay György, Kosáry Domonkos, Fenyő István,⁷⁵ a folyóiratok neveléstörténeti relevanciájának vizsgálatát pedig többek között Hüber Gabriella Margit⁷⁶ kutatásai nyomán tártuk fel. A korszak folyóiratainak (köztük az általunk választottaknak)

⁶³ BUZA Péter (2016): Bagolyröpte Pest felett. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.

⁶⁴ SZENDREY Júlia – GYIMESI Emese (2018): Szendrey Júlia összes verse. Kortárs Kiadó, Budapest.

⁶⁵ GYIMESI Emese (2019): Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában. MTA Lendület Magyar Családtörténet Kutatócsoport, Budapest.

⁶⁶ LEJEUNE, Philippe (2003): Önéletírás, élettörténet, napló. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

⁶⁷ GYÁNI Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. Bárka, 2019. évf., 3. sz.

⁶⁸ KÖVÉR György (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Soproni Szemle, 65. évf., 3. sz., 219-242.

⁶⁹ MOI, Toril (1999): Feminista irodalomkritika. In: Jefferson, Ann – Robey, David (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris Kiadó, Budapest. 233-254

⁷⁰ SÉLLEI Nóra (2007): Nem félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

⁷¹ HIMA Gabriella (1999): Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai. Eötvös Kiadó, Budapest.; HIMA Gabriella (1998): Gender Studies. A feminista irodalomtudomány történetéhez. Debreceni Szemle, 6. évf., 4. sz.

⁷² HORVÁTH Györgyi (2007): Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban. Kijárat Kiadó, Budapest. Valamint releváns részletek: HORVÁTH Györgyi (2005a): A sajtóként/idegenként felismert múlt. A történeti elbeszélés identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban a hetvenes évektől a kilencvenes évekig. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

⁷³ HORVÁTH Györgyi (2005b): Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában. In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.): Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei. Dayka Könyvek, Budapest.

⁷⁴ L'HOMME Ilona (1999): Női olvasók. In: L. Simon László – Thímár Attila (szerk.): Az olvasó – az olvasás. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest.

⁷⁵ KÓKAY György (szerk., 1979): A magyar sajtó története I. (1705-1848).

⁷⁶ HÜBER Gabriella Margit (2019): (Vita)kultúra és (köz)művelődés a 19. század eleji tudományos folyóiratok hasábjain. In: Csiszár Beáta – Bódog, Ferenc – Mező, Emerencia – Závodi, Bence (szerk.): VIII. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2019 – Tanulmánykötet. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs, 107-119.; HÜBER Gabriella Margit (2012): „A szivárvány színei” – Az Erdélyi Múzeum pedagógiai üzenete. In: Képzés és Gyakorlat, 10. évf., 3-4. sz., 68-82.

művelődéstörténeti vizsgálatai nem egyedülállók. A Tudományos Gyűjteménnyel kapcsolatban az 1970-es években végzett elemzést Mader Béla, elsősorban Thaisz András főszerkesztőségét fókuszba emelve.⁷⁷ E kutatás azonban a női művelődéssel kapcsolatos publikációkat a dilettáns szövegek csoportjába sorolta, noha az első nyilvános nővita épp ezekben az esztendőkből zajlott a folyóiratban. Erre többek között Fábri Anna és Borbíró Fanni – már említett – munkái is felhívják a figyelmet. A Tudományos Gyűjtemény repertóriumát Csécs Teréz állította össze.⁷⁸ A felvilágosodás kori folyóiratokról neveléstörténeti,⁷⁹ pedagógiai⁸⁰ és művelődéstörténeti, nőnevelés-történeti⁸¹ szempontból is tág képet kapunk Fehér Katalin kutatásai által, aki a Tudományos Gyűjtemény⁸² és a Felső Magyar Országú Minerva⁸³ teljes vertikumát bemutatta.

I.7.4. Az olvasástörténeti kutatások és irodalma

Az olvasástörténeti kutatások kapcsán röviden szükséges említést tenni a (rész)diszciplína kialakulásáról, mely a könyvtörténeti vizsgálatokból az elmúlt bő harminc évben bontakozott ki, majd oldódott fel a társadalomtudományi kutatásokban. A könyvtörténeti kutatások virágzása az 1960-1970-es évektől datálható. Az alapkutatások között említendő az angol Richard D. Altick „The English Common Reader”⁸⁴, valamint Lucien Febvre és Henri-Jean Martin „A könyv születése” című 1958-as publikációja.⁸⁵ Utóbbi hiátusaira hívja fel a figyelmet 1983-ban Elisabeth L. Eisenstein, aki „The Printing Revolution in

⁷⁷ MADER Béla (1976): A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817-1818) és Thaisz András (1819-1827) szerkesztősége idején. Doktori értekezés. JATE, Szeged.

⁷⁸ CSÉCS Teréz (1998): Tudományos Gyűjtemény (1817-1841) repertórium. Palatia Nyomda és Kiadó Bt., Győr.

⁷⁹ FEHÉR Katalin (2005): Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.; FEHÉR Katalin (2004): Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban. Neveléstörténet, 2004. évf., 1. sz.; FEHÉR Katalin (2001b): Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

⁸⁰ FEHÉR Katalin (1985): Nevelélméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban. Magyar Könyvszemle, 101. évf., 1-4. sz., 233-240.

⁸¹ FEHÉR Katalin (1999a): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. Magyar Könyvszemle, 115. évf., 2. sz., 231-241.

⁸² FEHÉR Katalin (2001a): A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés. Magyar Könyvszemle. 117. évf., 1-4. sz., 411-430.

⁸³ FEHÉR Katalin (2002): A Felső Magyar Országú Minerva és a művelődés. Magyar Könyvszemle, 118. évf., 1-4. sz., 373-385.

⁸⁴ ALTICK, Richard D. (1998): The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900. Ohio State University Press, Ohio.

⁸⁵ FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean (2005): A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV-XVIII. században. Osiris Kiadó, Budapest.

Early Modern Europe”⁸⁶ című munkájában rávilágít arra a tényezőre, melyre a francia szerzők műve nem reflektál. Jelesül, hogy a könyvkultúra megjelenése nem Gutenbergnek köszönhető, ő csupán a szöveg sokszorosításának egy újfajta technikáját fejlesztette ki. A kutató a kéziratból a nyomtatott könyvkultúra átmenetével kapcsolatban végzett vizsgálatokat.

A könyvtörténeti kutatások első hulláma – jellemzően kvantitatív módszertannal dolgozva – statisztikai adatok által a könyvpiac és a könyvgyűjtési szokások koronkénti változásait prezentálta. Ilyetén módon a könyvek birtoklását tudták feltérképezni. A jelentés-konstrukciókra és az olvasottak befogadására, s elsajátítására koncentráltan a könyvtörténeti és olvasástörténeti kutatások kettéválása, az olvasástörténet formálódása az 1980-as évektől jellemző. Az olvasói szokások, a szöveg materiális befogadásának vizsgálata már lehetővé tette az olvasástörténet irodalomelméleti és antropológiai szemléletű vizsgálatát, s szükségszerűen új forrástípusok megjelenését is magával vonzotta. Mi több, maga az olvasástörténet kifejezetten a különféle forrástípusok találkozásán alapul, melynek célja már nem csupán az olvasmányok és könyvtulajdonok tételes felsorolása, hanem annak vizsgálata, hogy az olvasóban az olvasói élmények miként interpretálódtak – fejtette ki véleményét az Annales-kör történésze, Roger Chartier.⁸⁷ Az elmúlt korok esetében ezek megvilágítása természetesen számos akadályba ütközik. Ezen a ponton válnak új kutatási területté az ego-dokumentumok nyújtotta elemzési lehetőségek. Ugyan a 16-17. századi források az olvasási szokásokról jóval kevesebb forrásanyagot vonultatnak fel, a 18-20. századi magándokumentumok értékes és gazdag elemzési lehetőséget biztosítanak, noha ezek a társadalom csupán egy szűk elitjének olvasási szokásai vizsgálatát teszik lehetővé. Mint kutatásunkból is láthatóvá válik, az ego-dokumentumok esetében a női olvasmányok vertikumán is találkozunk olyan kútfőkkel, melyek az olvasó személyes élményeit, kritikáit és továbbgondolásait tárják a kutató elé.⁸⁸ E tekintetben (is) metszéspontot találunk a korszak nevelői-didaktikai tanácsai, az olvasóvá nevelés és az olvasástörténet mezsgyéjén.

A téma olvasással kapcsolatos beágyazottságának szakirodalmi feltárásában a könyvtörténeti és különféle megközelítésű olvasástörténeti munkákat érintettük, előtérbe helyezve a női dimenziót. Az olvasástörténeti vizsgálódások egyik alap kutatása Guglielmo

⁸⁶ EISENSTEIN, L. Elizabeth (1983): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.

⁸⁷ KOVÁCS Janka – LÁSZLÓFI Viola (2019): „Mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti.” Beszélgetés Roger Chartier francia történésszel. In: *Sic Itur Ad Astra*.

⁸⁸ VI. fejezet

Cavallo és Roger Chartier⁸⁹ nevéhez fűződik. Az új olvasóközönség megjelenésével foglalkoznak Marty Lyons publikációi.⁹⁰ A viktoriánus könyvkutatások megalapozója Simon Eliot és Robert Darnton, mi Kate Flint 1993-ban megjelent munkáját „The Woman Reader”⁹¹ vettük alapul. A szerző a kutatásait a reneszánszig visszavezetve találja meg a nők olvasási jogainak korlátozását. A korszellem úgy vélte, az olvasás által a nők szexuális és erkölcsi romlása valósul meg, mely egyben nem csupán képzeletükben, de cselekvéseikben is megmutatkozik. Jacqueline Pearson szintén még az 1990-es években publikált írásai már az általunk vizsgált időszak vertikumát érintik. A „Women’s Reading in Britain 1750-1835: A Dangerous Recreation”⁹² munkájában a kutató az olvasás női szerepekre gyakorolt hatásait elemezte korabeli dokumentumok alapján. Rámutatott, hogy a nők olvasáshoz való jogának korlátozásában elsősorban a hagyományos női szerepekre háruló veszélyt igyekeztek kivédeni a kor gondolkodói. A közelmúlt nemzetközi olvasástörténeti tanulmányai közül Juliet John és Matthew Bradley által szerkesztett „Reading and the Victorians”⁹³ című tanulmánykötet segítette a nemzetközi vizsgálódásokat.

A hazai olvasástörténeti kutatásokban az olvasóvá nevelés, az olvasóközönség megszervezésének ismereteit első ízben Fülöp Géza összegezte,⁹⁴ aki a könyves kultúra mellett,⁹⁵ már az 1970-es években foglalkozott a „köznép” olvasóvá nevelésével,⁹⁶ valamint ezen törekvések reformkori folyóiratokban való megjelenésével.⁹⁷ Részletes áttekintést nyújt Ropolyi László tanulmánya⁹⁸ a könyv és olvasó viszonyáról, illetve az olvasás és alfabetizáció változásairól Keszeg Vilmos⁹⁹ jegyzete. A női olvasástörténetben

⁸⁹ CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (eds.): A History of Reading in the West. University of Massachusetts Press, Amherst. (CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk., 2000): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Balassi Kiadó, Budapest.)

⁹⁰ LYONS, Martyn (1999): New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, workers. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (eds.): A History of Reading in the West. University of Massachusetts Press, Amherst, 313-345.

⁹¹ FLINT, Kate (1993): The Woman Reader, 1837-1914. Oxford University Press, USA.

⁹² PEARSON, Jacqueline (1999): Women’s Reading in Britain 1750-1835: A Dangerous Recreation. Cambridge University Press.

⁹³ JOHN, Juliet – BRADLEY, Matthew (2015): Reading and the Victorians. Routledge.

⁹⁴ FÜLÖP Géza (1978): A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁹⁵ FÜLÖP Géza (1974): A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18-19. század fordulóján (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára). Magyar Könyvszemle. 90. évf., 1-4. sz., 249-294.

⁹⁶ FÜLÖP Géza (1976): Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. Magyar Könyvszemle, 92 évf., 1-4. sz., 94-101.

⁹⁷ FÜLÖP Géza (1975): Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. Magyar Könyvszemle, 91. évf., 1-4. sz., 181-195.

⁹⁸ ROPOLYI László (2003): A könyv és az olvasás. Iskolakultúra, 2003. évf., 6. sz., 114-120.

⁹⁹ KESZEG Vilmos (2008): Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Horváth Györgyi¹⁰⁰ érinti a kérdést. A női olvasmányok terén a 18-19. század vertikumában folytak elemzések, itt főként Pogány György tanulmányai számottevőek, aki reformkori női naplók vizsgálatával a naplóírók olvasmányait, valamint a dualizmus kori női olvasás nézeteit tárta fel.¹⁰¹ A női olvasói gyakorlatot árnyalják Frauhammer Krisztina kutatásai,¹⁰² melyek kutatási kérdéseink és hipotéziseink szempontjából rendkívül fontos adalékul szolgáltak. Némileg visszakanyarodva a könyvtártörténethez, érdemes megemlíteni Monok István arisztokrata női könyvtárkutatásait, melyek többnyire a 18. század közepéig ölelik fel a témát.¹⁰³ Emellett Somkuti Gabriella 1981-es publikációja Újfalvy Krisztina könyvtárának és lehetséges olvasmányainak bemutatása szempontjából kiemelendő.¹⁰⁴

I.7.5. A szakirodalom kritikai elemzésének legfontosabb megállapításai

A kutatás alapszakirodalmaiként választott tételekre szorítkozva két megállapítást szeretnénk kiemelni. Az egyik, hogy a már meglévő kutatások multiperspektivikussága és sokrétűsége nyomán lehetőségünk nyílik a legszélesebb körű szakirodalmi-elméleti feltáró vizsgálatokat elvégezni, ez viszont azt az elvárást is támasztja irányunkba, hogy a legpontosabban határozzuk meg a téma fókuszpontjait. Másrészt, az alapszakirodalmak kritikájaként megjegyezhető a kutatási probléma kapcsán már kiemelt megállapítás, miszerint a nők olvasóvá nevelésének dimenziója nem, vagy csak részben jelenik meg a kutatások között, melyek a 19. századot érintően alapvetően nem a reformkort, inkább a dualizmus korszakát emelik a vizsgálat időkeretei közé.

¹⁰⁰ HORVÁTH Györgyi (2005b): Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában. In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vadera Gábor – Vári György (szerk.): Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei. Dayka Könyvek, Budapest.

¹⁰¹ POGÁNY György (2014): Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról. Könyv és Nevelés, 2014. évf., 1. sz., 42-58.; POGÁNY György (2013): „Honleányok” és a könyvek - Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban. Könyv és Nevelés, 2013. évf., 1. sz., 43-55.

¹⁰² FRAUHAMMER Krisztina (2019): Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19-20. századi Magyarországon. MTA-SZTE, Szeged.

¹⁰³ MONOK István (2014): A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században. In: Papp Júlia (szerk.): A zsolttártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 79-94.

¹⁰⁴ SOMKUTI Gabriella (1981): Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőné. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.

I.8. A kutatás módszertani apparátusának bemutatása

A kutatásban a neveléstudomány, a történettudomány, illetve az irodalomtudomány elméleti módszertani metódusait is alkalmaztuk. Az empirikus kutatás során a diakrón és a szinkrón szemlélet együttesen érvényesül, mert bár a kutatás alapvetően a történeti kronológiát követi, a vizsgált időszak szűk értelemben vett fél évszázados voltára, valamint a multidiszciplináris fundamentumra tekintettel a lánynevelés, az olvasóvá nevelés és a művelődéstörténet (magyar nyelv és irodalom helyzetének alakulása, a magánszféra irodalma) alakulását szinkronban vizsgálja, ezek kölcsönös egymásra hatását is figyelemmel követve. Így nem csupán a nők olvasóvá nevelésének folyamata, de a nőkről alkotott korabeli gondolkodásmód, a nők társadalmi szerepe, a női művelődés lehetőségei és az ezekről vallott nézetek is széles spektrumon megjelennek.¹⁰⁵

A kutatás a historiográfiai előzmények, szakirodalmi publikációk feltérképezése mellett a forrásanyagok tematizálását, csoportosítását és kronologikus sorba helyezését is szükségesszerűvé tette. A választott forrásokban kvalitatív elemzést és forráskritikát alkalmazva, dokumentumelemzéssel térképeztük fel a nők olvasóvá nevelésével kapcsolatos elemeket, s végeztük ezek kontextuálizálását. A korszak folyóiratainak, illetve az azokban megjelenő viták kapcsán a dokumentumelemzés mellett a diskurzuselemzés módszertanát is figyelembe véve vontunk le következtetéseket. Fontos megjegyezni, hogy amennyiben ilyenek előfordultak, az egyes irodalmi alkotásokra nem mint esztétikai, hanem mint forráskritikai szempontú elemzés tárgyaként tekintettünk. A kutatás csak részben tartalmaz kvantitatív elemzési metódusokat, s ezek elsősorban informatív jelleggel jelennek meg.

I.8.1. A módszertani előzmények, eljárások bemutatása

A megismert nőnevelés-történeti, művelődéstörténeti és (női) irodalomtörténeti összefoglaló munkákban a kvalitatív és kvantitatív módszertan elemei egyaránt megjelennek, noha e kutatások történeti szempontú, jellemzően textológiai, szövegszintű (valamint részben képi források) tartalomelemzési metódusa miatt a kvalitatív elemek túlsúlya kristályosodik ki.

¹⁰⁵ KÉRI, 2018

A nőnevelés-történeti munkákban a (kvalitatív) módszertani apparátus sokszínű. Kéri Katalin és Pukánszky Béla nőnevelés-történeti publikációiban¹⁰⁶ a történeti források (nevelési könyvek; neveléssel foglalkozó írások; prédikációk; folyóiratok; életrajzok; a magánzféra műfajai: levelezés, napló; stb.) lánynevelés-történeti aspektusú összegzése mellett jellemző a nemzetközi kutatásokkal való komparatív összevetés, történeti keretbe ágyazás. Kéri Katalin nőnevelés-történeti munkáiban a komparatív szempont a nyugati neveléstörténet vertikumában is megvalósul.¹⁰⁷ A szöveges források vizsgálata mellett jellemző az ikonográfiai analízis is.¹⁰⁸ A képi források egyrészt a fent említett írott forrásokban is megjelen(het)nek illusztrációként, másrészt a korabeli képeslapok, levelezőlapok (a század második felében már fényképek) egyaránt vizsgálat tárgyát képezik. A fenti kutatások interdiszciplinaritása nyomán szintén módszertani elem a hatás-és recepcióvizsgálat, mely a nőnevelés-történeti kutatások eredményei által többek között a művelődésre, társadalomra, a korszak nőképre vonatkozó tételeket és megállapításokat is megfogalmaz, s hozzájárul a korszak mentalitástörténetének megismeréséhez, illetve a korszak komplexebb történeti szemléletéhez. Hasonló metódusokat követnek Fábri Anna, valamint többek között Borbíró Fanni, Horváth Györgyi, Menyhért Anna kutatásai is, akik a nők olvasóvá (később szerzővé) válását szintén gyakorta a nőnevelés-történet, a művelődéstörténet és társadalomtörténet hatásvizsgálatában ragadják meg.¹⁰⁹ Fábri Anna és társai hazai nőirodalom-történeti kutatásainak forrásbázisa és elemzési módszere több ponton érintkezik a nőnevelés-történet kutatásával, emellett irodalomtörténeti, műfajelméleti és esztétikai metodikai elemek is megjelennek. Az irodalomtörténeti kutatásokban egyéb feminista irodalomtudományi, gender-szemponitú és pszichológiai elemzési metódusokat is alkalmaznak.

A kvalitatív és kvantitatív elemzési módszereket is felhasználja Szabolcs Éva gyermekkor-történeti perspektívájú tartalomelemzési modellje,¹¹⁰ mely adaptálható a női tartalmak analízisére is.¹¹¹ A nőnevelés-történeti kutatásokban a kvantitatív módszerek a demográfiai adatokban, a népesség területi eloszlásában érhetőek tetten, míg az irodalomtörténeti munkákban, többek között Fábri Anna női szerzőséget érintő

¹⁰⁶ KÉRI, 2008, 2014, 2018; PUKÁNSZKY, 2006, 2013

¹⁰⁷ KÉRI, 2018

¹⁰⁸ KÉRI, 2019, 2017

¹⁰⁹ BORBÍRÓ, 2011; FÁBRI, 1996, 1997; HORVÁTH, 2005a-b, 2007; MENYHÉRT, 2010, 2013

¹¹⁰ SZABOLCS, 1999

¹¹¹ MAISCH, é.n.a

kimutatásaiban azokat a műfajokat vette számba, melyekben a nők elsődlegesen alkot(hat)tak, illetve vizsgálta ennek történeti alakulását a 19. században.¹¹²

I.8.2. A saját módszertani apparátus bemutatása

A disszertáció módszertani apparátusának kiválasztására különös figyelmet volt szükséges fordítani, hiszen a téma szerteágazó volta miatt számos módszertani lehetőség volt nyitott a kutatás megkezdésekor. Mivel azonban alapvetően a szöveges források elemzését tűztük ki célul, az ikonográfiai vizsgálatok háttérbe szorultak, s kivontuk a metodológiai rendszerből. A szakirodalmi bázis összeválogatása, a forráscsoportok megválasztása és az azok elemzéséhez szükséges módszertani csoportok elsősorban a kvalitatív vizsgálati metódusok alkalmazását tették szükségesszerűvé.

A releváns szakirodalom feltérképezése a vizsgálni kívánt korszak pontosítását követően formálódott, ugyanakkor fontosnak véltük a korszakot megelőző és az azt követő időszakok témaspecifikus szakirodalmával való megismerkedést is, illetve ezek egyes elemeinek beépítését a dolgozatba. A szakirodalmi tételek kiválasztásánál nehézséget okozott a téma multidiszciplinaritása, valamint, hogy a témában ugyan már születtek bizonyos munkák, ezek azonban elsősorban nem a nemek, jelen esetben a nők olvasóvá nevelésével foglalkoztak, illetve amennyiben mégis, úgy marginalizáltak. Emiatt igyekeztünk a kiválasztott szekunder forrásokat fókuszok köré szervezni. Így alakultak ki az alábbi csomópontok: neveléstörténeti és művelődéstörténeti munkák, olvasástörténeti és irodalomtörténeti munkák, történeti munkák. A szakirodalmi tételek megválogatásánál az általános, összefoglaló irodalom mellett a nőtörténeti munkák túlsúlyára törekedtünk, s hogy a válogatás tartalmazza a nemzetközi perspektívát is.

A primer források vizsgálatakor, ahogy fentebb is említettük, a kvalitatív módszertani apparátust választottuk. Ezek közül előtérbe került a dokumentumelemzés,¹¹³ mellyel a vizsgálni kívánt források esetében háromféle formát követtünk. A korszak nyomtatott sajtójának vizsgálatakor egyrészt általános kutatást folytattunk, melynek során feltérképeztük a korszak olvasással kapcsolatos írásait, illetve ezek kontextuális megjelenését. Emellett az olvasással foglalkozó sajtóanyagban elemeztük a konkrétan a nők olvasói szokásaival, a lányok és nők nevelésével és művelődésével kapcsolatos

¹¹² FÁBRI, 1997

¹¹³ KÉRI, 2001

vélekedéseket. A kirajzolódó álláspontok gyakorta jelenítettek meg ellentétes nézőpontokat, akár a nők nevelési, művelődési vagy olvasói lehetőségei terén, így szükséges volt a dokumentumelemzés mellett a diskurzuselemzés módszertanát is figyelembe venni.¹¹⁴

A magánszféra műfajainak vizsgálatakor szintén a dokumentumelemzést választottuk. A már említett szempontok mellett (lánynevelés, női művelődés, olvasói szokások) igyekeztünk feltérképezni azon reflexiókat is, melyek a lánynevelésben való részvételre reagálnak, ezzel színesebb képet nyújtva a korszak lánynevelő intézeteinek életére, tanítási eszméire, irányadásaira. Fontosnak gondoltuk egyfajta komparatív szemlélettel azt is megvilágítani, hogy akár a folyóiratokban megjelent, akár a lánynevelő intézetek által ajánlott olvasmányok mennyiben egyeznek meg az olvasói gyakorlattal, vagyis, hogy a napló vagy levélíró nők olvasmányai mennyiben térnek el, vagy egyeznek meg az előirányzott vonaltól. A nők olvasói szokásai kapcsán fontosnak véljük a nők számára írt és a nők által olvasott szerzők, könyvek és műfajok komparatív párhuzamba állítását, illetve a nők olvasóvá nevelésének történetét nemzetközi keretekbe foglalni.

I.9. Források és forráskritika

A kutatás primer forrásainak kijelölésekor törekedtünk arra, hogy a nők olvasóvá nevelését többféle szempontból, korabeli dokumentumok alapján is vizsgálni tudjuk. A források bázisát a magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent horizonton jelöltük ki, így levéltári kútfőket nem vizsgáltunk. A korszakban keletkezett, nyomtatott források megismerésében az Arcanum adatbázis jelentősége kiemelendő, mely nem csupán a szövegek teljes terjedelmű elérhetőségét, de a szövegszintű keresést és kutatást is lehetővé tette.

Mint a nevelés újfajta színtere, a nyilvános szféra, az egyre többek számára elérhető és bekapcsolódásra teret biztosító fórum forrásai közül így esett választásunk a folyóiratokra. A konkrét sajtóanyag kijelölésében fontos szempont volt, hogy azok ne csupán irodalmi, de egyéb közéleti szerepet is betöltsenek a korszakban, illetve hogy viszonylag hosszabb periódikával rendelkezzenek. A Tudományos Gyűjtemény (1817-1841) mint az első több éven keresztül megjelenő irodalmi-tudományos folyóirat, s mint az első nyilvános hazai nővitának teret adó sajtóorgánus erre megfelelőnek bizonyult.

¹¹⁴ GLÓZER, 2007a-b; PÁLFI, 2010

Emellett szerettünk volna még egy lapot az elemzésbe vonni. A Felső Magyar Országai Minerva (1825-1836) mint a Tudományos Gyűjtemény egyfajta ellenpólusa releváns lehetőséget biztosított a megfelelő komparatív vizsgálatokra. A kutatásban mikrokutatások és kitekintések keretében a korszak virágzó lapkiadásának egyéb termékeit, például a Honderű, a Honművész vagy a Pesti Divatlap egyes cikkeit is érintettük. A sajtó vizsgálatában forráskritikaként említhető, hogy a folyóiratok tartalmára nagy befolyással bírt a főszerkesztő személye, az általa képviselni kívánt értékek és egyes témákról való vélekedése.¹¹⁵ Erre mindkét folyóirat esetében találhatunk példát.

A nyilvános szféra mellett a magánszféra dokumentumait vizsgáltuk. Ezek kapcsán fontos figyelmet fordítani a téma szubjektív és intim, az írás tudatos identitásképző voltára.¹¹⁶ Az ego-dokumentumok közül a levelezés- és a naplóelemzés mellett döntöttünk. Előbbi esetén Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezését elemeztük, mely amiatt, hogy azt a levelezőtársak az 1800-as évek elején publikálták, felveti a levelezés magánszféra műfajai közötti lokalizálását.¹¹⁷ Úgy véljük, hogy ezek az írások ego-dokumentumként értelmezhetők. A másik választott műfaj a napló. Ezek közül három reformkori magyar hölgy írásos emlékeit vizsgáltuk. A téma nemzetközi beágyazása és a komparatív szemlélet szempontjából egy angol naplót is a kutatásba emeltünk. A magánszféra forrásaival kapcsolatban problémaként merült fel, hogy azok teljes terjedelmű elérése, főként a levelezés és az angol példa esetében korlátozott volt, viszont a vonatkozó, egyéb kutatásokban és életrajzi munkákban közölt szemelvények alapján a forrásokat érdemesnek és alkalmasnak találtuk az elemzés részévé tenni.

¹¹⁵ MAISCH, 2018

¹¹⁶ Vö. LEJEUNE, 2003

¹¹⁷ Bővebben: VI.2. fejezet

II. Társadalomtörténeti háttér

„...az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából.”¹¹⁸

Immanuel Kant

II.1. A felvilágosodás és az ipari forradalom társadalmi hatásai

A felvilágosodás mibenlétének iskolapéldaszerű megfogalmazása Immanuel Kant (1724-1804) nevéhez kötődik. A német filozófus azt írta „Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?” című értekezésében, hogy „*a felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele. Sapere aude! merj a magad értelmére támaszkodni! - ez tehát a felvilágosodás jelmondata.*”¹¹⁹

1715-től a felvilágosodás eszmeáramlata és a klasszikus ipari forradalom (mely a 18. század közepén kezdett kibontakozni) együttes jelenléte, európai és magyarországi viszonylatban gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben is pezsgő, intenzív változásokat eszközölt. A felvilágosodás egyes stílusirányzatai, mint a klasszicizmus, a szentimentalizmus és a rokokó a művészetekben és a kultúrában vezettek be új szemléletet. Az építészetben a barokk után a klasszicizmus letisztultsága, majd a rokokó hedonizmusa éreztette hatását, melyek többek között az urbanizálódó európai területek – köztük Magyarország – mai városképén is nyomot hagytak. Ugyancsak nagy változáson ment keresztül az irodalom, új műfajok és témák jelentek meg, melyek fókuszában a felvilágosodás által is központba emelt individuum és a társadalom kapcsolata állt.

A felvilágosodás hirdette eszmék, melyek ugyan területenként és korszakonként eltérő hatással jelentkeztek, a társadalmi egyenlőség és az emberi jogok kérdésében mindenütt tetten érhetők. A 18-19. századi változások a társadalmi rétegekre, berendezkedésre is hatást gyakoroltak, a rendi társadalmak a polgárosodás útjára léptek. A paraszti tradicionális életforma, a migrációnak és az urbanizációnak betudhatóan csökkenésnek indult. A földtulajdonosi rétegek pozíciói ugyan megmaradtak, de már nem

¹¹⁸ KANT, 1980

¹¹⁹ Uo.

a születési előjog, hanem a gazdasági hatalom okán. A mezőgazdasági és ipari tőkés vállalkozó vált a korszak sikeremberévé. Új társadalmi rétegeként kialakult a közalkalmazott és a munkásság. Köztük elsősorban az alacsony szakképzettségűek kerültek nehéz helyzetbe, kivált az iparban dolgozó nők. A fejezetben az 1715-1850 közötti európai és magyar viszonyok társadalomtörténetével kapcsolatos, legfontosabbnak vélt tényezőket a szakirodalomra¹²⁰ támaszkodva érintőlegesen tárgyaljuk.

II.2. Demográfia és urbanizáció Európában

Az európai demográfiai viszonyokban a századelőn kevésbé érhető tetten változás a középkorhoz képest. Családonként nagyjából 5-6 gyermeket vállaltak, a magas gyermekhalandóság miatt azonban a népesség stagnált vagy lassan növekedett. Az 1750-es évektől kezdődően azonban a növekedés felgyorsult, ami demográfiai robbanáshoz vezetett. Az emberiség lélekszáma ezen időszakban 874 millióról 1682 millióra emelkedett. Európa lakossága 1700-ban 120 millió fő volt, a század közepén 157 millió fő, mely 1800-ra 180-200 millió főre, az 1830-as évekre pedig 230 millió főre emelkedett. A világ népessége 1804-ben lépte át az egymilliárdot.¹²¹

A növekedés okai között említhetjük a járványok visszaszorulását. A pestisjárvány az 1700-as években előbb mérséklődött, majd eltűnt. A kolerajárvány ugyan még jelen volt, de már kevésbé jelentős mértékben, mint korábban. A himlő elleni védőoltást 1798-ban szabadalmaztatták. A háborúk szervezettebbé, rövidebbé váltak és kisebb helyekre lokalizálódtak. A környezeti hatások szintén a népességnövekedést segítették elő. A kis jégkorszak¹²² végéhez közeledve a nyarak ismét melegedtek, kedveztek a mezőgazdaságnak. Az éhínségen enyhítettek az újvilágból érkezett növények, mint a kukorica, a bab és a burgonya. A javuló életminőség, egészségügyi és higiéniai viszonyok következtében csökkent a csecsemőhalandóság. Az ipari forradalom által az elsők között fejlesztett textilipar (és a divat) figyelme is a pamutöltözetek felé terelődött, mely könnyű és jól tisztítható ruhaneműk megjelenését vonta magával.

¹²⁰ BEBESI, 2010; HAHNER, 2006; KATUS, 2014; KÉRI, 2018; OROSZ – BARTA – ANGI, 2006; PAJKOSSY, 2003

¹²¹ KATUS, 2014

¹²² Kis jégkorszak alatt a 14-19. század közötti időszakot szokás nevezni. Az átlaghőmérséklet 1-2°C-t csökkent, ami hűvösebb nyarakkal, csökkenő érési idővel és a művelhető területek nagyságának apadásával járt.

Nagy változások következtek be az életmódban, melynek egyik letéteményese az urbanizáció térnyerése volt, mind a városi népesség és a városok számának gyarapodása és fejlődése, mind pedig a városi életformában lelt boldogulás, valamint a városi lakosság számának növekedése tekintetében. Nyugat-Európában ekkor kezdődött a városi élet feltételeinek megteremtése. A klasszikus városmag belvárossá alakult, bizonyos városrészek üzleti negyedekké váltak, míg a külvárosokban ipari negyedeket hoztak létre. Megindult a városi modernizáció: a csatornázás, a közvilágítás, a makadámutak és a vezetékes ivóvíz (ki)építése. A városiasodás tényezőit az országokon belüli migrációban, a mezőgazdaságban „feleslegessé” váló embertömegek új ipari központokba (jellemzően városokba) való vándorlásában érhetjük tetten. London esetében például 1800-tól 1850-ig a népességszám 960 ezer főről 2,4 millióra emelkedett, az ipari központként számon tartott Manchesterben pedig a 70 ezer fős lélekszám 720 ezerre növekedett. Berlin népessége 170 ezer főről 410 ezerre emelkedett ötven esztendő alatt. A jelenség megfigyelhető a kelet-európai régióban is. Ugyancsak ebben az időszakban Odessza lakossága 60 ezer főről 500 ezerre nőtt.¹²³ Szintén jellemző volt az európai népesség Észak-Amerikába és Ausztráliába való emigrációja.

II.3. Társadalom és urbanizáció Magyarországon

A török uralom alóli felszabadulás, a Rákóczi-szabadságharc, s azt ezt lezáró szatmári béke (1711) után Magyarország egész területe Habsburg fennhatóság alá került. A felvilágosodás eszméi az elit körében is csak lassan terjedtek. Az uralkodók, Mária Terézia (1717-1780, uralkodott: 1740-1780) és II. József (1741-1790, uralkodott: 1780-1790), a felvilágosult abszolutizmus szellemében irányították az államformáját tekintve rendi képviseleti monarchiát. Kosáry Domokos a felvilágosult abszolutizmusra úgy tekintett, mint a kontinens perifériájának törekvésére a fejlett területekhez való fejlődés jegyében. Mint írja *„e kísérlet során pótolniuk kellett sok olyasmit is, amit a fejlettebb nyugat-európai államokban a »klasszikus« abszolutizmus már korábban, a 17. században megteremtett a politikai egységesítés, a központosítás, a népesítés, a gazdaságpolitika, az iparpártolás, a műszaki szervezet, az iskolázás, a közegészségügy terén.”*¹²⁴

¹²³ L. RÉDEY, 2006

¹²⁴ KOSÁRY, 1983: 274

A 18-19. század fordulóján még a rendi társadalom jellemzi az országot, azonban már megfigyelhető a polgárosodás, mely végül a század második felére valósult meg. A társadalom szűk elitjét a főnemesség alkotta, melynek száma a korszak végére nagyjából 200 nemzetségből állt. Az arisztokrácia több csoportra osztható. A Bécshez inkább kötődő, katolikus dunántúli és nyugat-felföldi famíliák (Esterházy, Pálffy, Zichy, Széchenyi) családi körben jórészt németül beszéltek, a magyar nyelvet jellemzően az 1820-as évektől kezdték elsajátítani. Az ország keleti felének protestáns arisztokratái (Károlyi, Andrássy) kevésbé csatlakoztak a bécsi udvarhoz, a magyar ruházatot jobban őrizték, míg az erdélyi főnemesség (Bethlen, Jósika, Kemény, Teleki, Wesselényi) a magyarországinál ugyan szegényebb, ám jelentékenyebb számban képviseltette magát. A Grassalkovich, Festetics, Hadik családok Mária Terézia és II. József adományozásának köszönhetően főnemesi címüket.¹²⁵ A főnemességhez hasonlóan a köznemesség sem alkotott egységet. Vagyoni helyzetétől függően a néhány száz családot számláló jómódú középbirtokos a nemesség viszonylag kis arányát jelentette, a társadalmi réteg 90%-át a kismemesség alkotta. A társadalom legalsó rétegét képviselte az úrbéres nép, a zsellérek és jobbágyok. A nem nemesi rendű társadalomban fontos szerepet töltött be a városi társadalom. A polgárság nagy változáson ment keresztül, a korszak végére a hagyományos polgárság mellett megjelent az új, vállalkozó réteg. A városi társadalomhoz sorolandó még a kispolgárság, a bér munkások, a bányamunkások és az értelmiség szűk csoportja.¹²⁶

A 18-19. században – főként az 1800-as években – az európai trendekhez hasonlóan, Magyarországon is megfigyelhető az urbanizáció. Hazánkban ez elsősorban a középkori városkép barokkos mintára történő átformálásában érhető tetten, s mai nagyobb városaink (többek között Székesfehérvár, Veszprém Győr, Sopron, Pécs, Eger) arculatának elnyerése is jórészt ebben az időszakban történt. A városok nagyobb szabadságot biztosítottak lakóik számára, így a középkori szállóige, miszerint „*a városi levegő szabaddá tesz*” az újkor hajnalán is tovább élt. A nőtörténelmi kutatások például rávilágítottak, hogy az 1700-as évek végének európai városaiban a nők 15-25%-a volt hajadon,¹²⁷ ami az 1800-as években tovább növekedett. Ez egyrészt azt jelentette, hogy hozományuk, vagyonuk vagy elhelyezkedésük a munkaerőpiacon lehetővé tette számukra az önálló létforma fenntartását. Másrészt előjelzi egyúttal a későbbi évszázad kihívását, a

¹²⁵ KATUS, 2014: 165-166

¹²⁶ Bővebben: KATUS, 2014: 166-180

¹²⁷ KÉRI, 2018

nők minél nagyobb számú bevonását a munkaerőpiacra, és ennek (oktatási) feltételeinek megteremtését.

II.4. A korszak demográfiai jellemzői Magyarországon

A magyarországi demográfiai viszonyokon az 1700-as évek első felében még a török hódoltság hosszú időszaka érezte hatását, mind a népesség számát, mind annak egyenetlen elosztását illetően (a török uralom alatt a népesség jellemzően a hódoltság peremterületei felé vándorolt). A századelőn a demográfiai adatok 4 millióra becsülték az ország lélekszámát, mely a 18. század második felére az európai trendekhez hasonlóan indult növekedésnek. Igaz, a kezdeti gyarapodás nem feltétlenül az európai mintához hasonlított. A török uralom alól felszabaduló országrészek újratelepítése élvezett prioritást a Habsburg politikában. Ez háromféle módon történhetett. A szabad földterületek az ország határai mentén élők közül sokakat csábítottak Magyarországra. E folyamat legfőbb ösztönzője a magyar nemesség volt, mely birtokai megművelésére – átmeneti engedményekkel – igyekezett munkaerőt biztosítani. Az öntevékeny betelepülés mellett a szervezett formában történő betelepítés jellemzően az állam irányításával folyt. A bécsi kormányzatot az adóalap növekedése vezette, de felekezeti szempontok is szerepet játszottak: a katolikusok arányát kívánták növelni. Ezért az állami telepítés döntően katolikus németek (svábok) beköltözését jelentette. A nagyarányú népességmozgás az országon belül is felerősödött, ezzel is gyorsítva a lakatlanabb területek benépesítését. A folyamat hosszútávú következménye az ország soknemzetiségűvé válása. Ez az 1700-as években még kevésbé érezte hatását, a rendi berendezkedés miatt az ellentétek inkább a társadalmi rétegek között húzódtak. A Magyar Királyság minden lakója „hungarus” volt, függetlenül attól, hogy melyik etnikumhoz tartozott, milyen nyelven beszélt, vagy egyáltalán tudott-e magyarul.¹²⁸

Az első népesség-összeírás Mária Terézia nevéhez kapcsolódik. Az 1754-es adatok az örökös tartományok lélekszámát 6,2 millió főre tették. 1760-tól folyamatos volt a népességi adatok felmérése, a legjelentősebb összeírás viszont már II. József 1784 és 1787 közötti népszámlálása. A pontos demográfiai adatokról a Kéri Katalin által idézett Thirring Gusztáv elemzése¹²⁹ ad képet. Thirring a magyarországi lakosok számát 6,5 millióban,

¹²⁸ KATUS, 2014: 123

¹²⁹ THIRRING, 1938

Erdélyét 1,44 millióban, Horvátországot és Szlavóniát 647 ezer főben, míg a Határőrvidékét további 700 ezer főben határozza meg.¹³⁰ A népesség eloszlása ekkor is egyenetlen. Az Alföld ritkán, a Nyugat-Dunántúl és a Nyugat-Felvidék sűrűn lakott volt. Ezen népesség-összeírás azonban – a zsidóság kivételével – még nem tárta fel a lakosság felekezeti és nemzeti hovatartozását, családi állapotát és életkorát. A nemek arányát tekintve azonban „köztudomású, hogy a nőnemnek a művelt államokban fennálló túlsúlya északnyugatról délkelet felé haladva lassanként csökken s délkeleti Európában fitőbblébe megy át. Magyarország éppen azon a vonalon fekszik, ahol a nőfitőbblé megszűnik és fitősúlynak ad helyet (...) a férfifitőbblé általánosságban alantas fejlődési foknak, az alacsonyabb műveltségű államok vagy országrészek attribútumául tekintik.”¹³¹

Csaknem ötven esztendővel később szintén a magyar népességi adatokról számol be Fényes Elek.¹³² Becslései már a nemzetiségi összetételt is érintik. A magyarországi és erdélyi adatokra fókuszáltnak az 1836-1840-es felmérés eredménye szerint Magyarország összlakossága 9 580 229 fő, melynek csaknem fele, 4 millió 333 ezer fő magyar, 1 millió 38 ezer német, 1 millió 1684 ezer szlovák és 1 millió 212 ezer román nemzetiségű. Erdélyben az összlakosság 1 694 209 fő, s ugyanezen nemzetiségi arányok a következőképp alakulnak: a magyarság száma 474 ezer, a németiség 222 ezer, a románoké pedig 990 ezer fő.¹³³

II.5. Nemzet, nemzetnevelés, nyelvújítás

A nemzetiségi kérdés, a nemzetnevelés a reformkorban kezdi el erőteljesebben foglalkoztatni a közirodalmat, noha az erről való gondolkodás már a nyelvújítás első évtizedeiben is megjelent. A nemzetnevelés, a magyar nemzeti karakter erősítése és a nyelvújítás megközelítése kapcsán abból indulunk ki, hogy „bármilyen közösség létezésének alapfeltétele valamilyen identitásképző aktus.”¹³⁴ Ez az identitásképző aktus – a reformkorra vonatkoztatva – a felvilágosodásban gyökerező gondolatiságból az individuum és társadalom viszonyának tárgyalásából eredeztethető.

¹³⁰ THIRRING, 1938 idézi KÉRI, 2018: 133

¹³¹ Uo.

¹³² A demográfiai adatokról bővebben: KATUS, 2014: 113-125

¹³³ Bővebben: KÉRI, 2018: 138-139

¹³⁴ RÁKAI, 2007: 53

A fentiekben láthattuk, hogy a Magyarország területén élők magukat egységesen „hungarus”-nak tartották. A 18. (majd a 19.) századi népességmozgások – az „együttélés” új formáit is megteremtve – az ország etnikai, nemzetiségi viszonyait az addigiaknál is színesebbé tették. Míg a korábbiak során a nemzet részének csak a nemesi származásúakat tekintették, addig a 19. század elején, a nemzeti ébredés időszakában két nemzetfogalom is ismeretes volt Magyarországon. A francia felvilágosodás által megfogalmazott államnemzet eszméje szerint a nemzet politikai kategória, az ország lakóinak összességét jelenti. A német etnikai-nyelvi nacionalizmus a herderi nemzeteszme nyomán azt hirdette, hogy a nemzet akár az államhatárokon is átívelhet, elsősorban az etnikai és nyelvi azonosság határozza meg. A liberális gondolkodás a *natio Hungaria* értelmében nemi, etnikai, vallási és társadalmi hovatartozásától függetlenül mindenkit a nemzet tagjának tekintett.¹³⁵ Ez összecseng Rákai Orsolya megállapításával, miszerint a 19. században kibontakozó polgári nemzetfogalom nem a kirekesztésen, hanem a befogadáson és az asszimiláción alapul.¹³⁶ A nemzethez tartozás – a korábbi rendi társadalmi berendezkedéssel ellentétben – tehát már nem csupán egy szűk elitet jelentett. A közös nyelv, kultúra, történelem, származás, területi elhelyezkedés, államiság vált a nemzethez való tartozás definiálásának alapjává. Koselleck úgy fogalmaz, hogy *„a nemzetfogalom elváráshorizontja kitágult. A nemzet nem egy kész, befejezett közösséget jelentett, hanem valamit, aminek a jövőben kell létrejönnie, a maga tökéletes formájában.”*¹³⁷

Ha Rákai Orsolya korábban idézett megállapításából indulunk ki, akkor a reformkorban a közösség „identitásképző aktusát” a nacionalista törekvésekben, a magyar nyelvújítás és a magyar irodalom ügyében is tetten érhetjük.^{138,139} Érdemes azt is érinteni, miért válhatott ki ekkora disputát egy olyan – alapvetően az írók, nyelvészek és filozófusok feladatai közé sorolt – kérdés, mint a nyelvújítás. Az 1770-es évektől a nemesi-értelmiségi körökben Magyarországon is hangot kapott a polgári átalakulásra való törekvés, a rendi nacionalizmus és a felvilágosult rendiség, mely a Habsburgoktól való önállóság kivívását sürgette. Ez hazánkban a Martinovics Ignác (1775-1795) vezette magyar jakobinus mozgalomban figyelhető meg, mely többek között az I. Ferenc (1768-1835, uralkodott: 1792-1835) által bevezetett szigorítások és erős cenzúra hatására titokban szerveződött. Az ellenzéki nemesek a Reformátorok Társaságában a Habsburgoktól való

¹³⁵ Bővebben: KATUS, 2014: 217; RÁNKI, 1999

¹³⁶ RÁKAI, 2007: 53

¹³⁷ KOSELLECK, 2009: 10-13, idézi DÉVÉNYI, 2015: 52

¹³⁸ A Magyarország területén élő további nemzetiségek nacionalista törekvéseit a dolgozatban nem érintjük.

¹³⁹ A történelmi emlékezet témájában bővebben: LUKACS, 2004; TAKÁTS, 2005, 2004

megszabadulás kivívása mellett kardoskodtak. A mozgalmat végül – Martinovics elfogásával és kivégzésével – 1795-ben leverték, megtorlásként betiltották a szabadkőműves páholyokat és olvasóköroket, bezárták a kölcsönkönyvtárakat¹⁴⁰ és besúgóhálózatot építettek ki. A szigorú felügyelet és befolyás hatására a politikai véleménynyilvánítás fórumaként értelmezhető a magyar nyelvújítás időszaka, melyet Kazinczy Ferenc (1759-1831) nevéhez kapcsol a történelmi emlékezet. Kazinczy a jakobinus mozgalomban betöltött szerepe miatt fogságba került,¹⁴¹ majd szabadulása után ismét a magyar irodalmi élet szereplőjévé, alakítójá vált. A magyar nyelvújítás korszakának az 1790 és 1820 közötti három évtizedet szokás tartani, noha az sokkalta inkább fedte le az 1770-1872¹⁴² közötti bő száz esztendő. Hogy miért ez a harminc év emelkedik ki mégis, annak elsősorban a politikai színtéren keresendők az okai. Az időszakot számos pennaháború, irodalomról, nyelvről folyó vita szegélyezte, mert a politikai berendezkedés, a cenzúra nem igen hagyott más utat és lehetőséget a politikai véleményformálásra. Egy másik meglátás szerint, a magyar nyelv ügye és a nemzeti irodalmi törekvések egyfajta politikai-morális kultuszként írhatók le, vagyis tulajdonképpen a nemzeti kollektív identitás hivatalos uniformizálásáról van szó.¹⁴³

A 18. századi gondolkodók még kevésbé emelték központi témává a nemzetnevelést, ugyanakkor a népnevelést az egész nemzetre kiterjesztve, annak javára kívánták megvalósítani.¹⁴⁴ A nemzetnevelés gondolata a nacionalizmussal együtt a 18-19. század fordulóján, többek között a felvilágosodás, a francia forradalom, a romantika térnyerése nyomán kapott hangot. Ugyan a nemzetépítés –és nevelés megvalósulása Magyarországon a dualizmus időszakára¹⁴⁵ és a 20. századra datálható,¹⁴⁶ kezdeti lenyomatai a reformkori Magyarország vertikumában is felfedezhetők. A magyarosító törekvésekben például fontos kritériumként jelent meg, hogy a lányok és fiúk egyaránt a számukra megfelelő nevelésben és oktatásban részesüljenek.¹⁴⁷

A társadalmi nemek kutatói történelmi viszonylatban hosszú ideig nem tárgyalták a nők nemzeti törekvésekben, nemzetépítésben való részvételét.¹⁴⁸ Ahogy Kereszty Orsolya

¹⁴⁰ Bővebben: IV.3. fejezet

¹⁴¹ Bebörtönzésének hat és fél évéről a Fogságom naplója című életrajzi művében számol be.

¹⁴² A korszakhatárt a Hunfalvy Pál, Budenz József, Gyulai Pál kezdeményezésére, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával a Szarva Gábor által elindított Magyar Nyelvőr című folyóirat jelzi, mely azóta is kiemelt fóruma a nyelvművelésnek, helyesírásnak, a népnyelv és a nyelvjárások megismertetésének.

¹⁴³ RÁKAI, 2007

¹⁴⁴ DÉVÉNYI, 2015; KERESZTY, 2011

¹⁴⁵ KERESZTY, 2011

¹⁴⁶ DÉVÉNYI, 2015

¹⁴⁷ KERESZTY, 2011: 15

¹⁴⁸ GYÁNI, 2020; KERESZTY, 2011; MÁTAY, 2019

fogalmaz, a nacionalizmus-elméletek kutatói a társadalmat vizsgálva nem-semleges szubjektumra fókuszálva univerzálisan vizsgálták a nemek szerepét, ezáltal „*figyelman kívül hagyták azokat a módokat, ahogy a nacionalizmus a nőket, férfiakat és viszonyaikat szimbolikusan és reálisan egyaránt alakította.*”¹⁴⁹ A patriarchális alapokon nyugvó polgári szabadság¹⁵⁰ hosszútávon is problémákat okozott a női identitás meghatározásában, hiszen a nők szerepkonstrukcióit elsősorban nem a produktivitás vertikumában, jóval inkább a reprodukció (a gyermekszülés- és nevelés) mint a természetes és egyedüli síkján jelölték ki.¹⁵¹ Ezen a szintéren határozták meg jelentőségüket a nemzetépítésben.¹⁵² A „kulturálisan megkonstruált különbségeket” kiemelten kezelhetjük a modern nemzetek keletkezésében, melyek azonban több, a női identitáshoz kapcsolható máig is élő tényezőt hordoznak magukban.¹⁵³ Rákai Orsolya metforikus képpel élve ezt úgy írja le, hogy „*a nemzetet középpontba állító gondolkodás számára a nő abba a bizonyos tükörbe nézve nem láthatja meg magát – így nem is határozhatja meg magát a közösség részeként (kivéve persze, ha néma marad és elfogadja a ráírt szerepet).*”¹⁵⁴ Julia Kristeva tovább fűzi a gondolatmenetet, mikor azt írja, hogy „*a 'nők' esetében nincs nemzet(i identitás), nincs kollektív identitás a szó hagyományos, intézményeket és intézményesült emlékezet-diskurzusokat előfeltételező értelmében, s nincsenek szubjektumok sem, ha nem vetik alá magukat ezeknek a rendeknek.*”¹⁵⁵ Rákai Orsolya szerint mindezek mellett és ellenére, a nők társadalmi helyéről – a patriarchális szemlélethez alkalmazkodva – mint háttérszereplő gondolkodtak. Ez viszont magával vonzotta azt is, hogy amennyiben egy nő kiemelkedett, „szót kért”, akkor vagy nemzetietlennek bélyegezték, vagy férfiasá kellett válnia. A nacionalista, nemzeti ébredéssel kapcsolatos eszmecserék a nőiség új meghatározásának definiálását is magával vonzották, melyek kifejtését a következő alfejezetekben folytatjuk.

II.6. Nőemancipációs törekvések

A felvilágosodás eszmeáramlata az egyén jelentőségét hangsúlyozta, így a gondolkodókat a nő mint egyén, s a nő mint a társadalom hasznos polgára dimenziójában kezdte

¹⁴⁹ SINHA, 2004a: 102 hivatkozva KERESZTY, 2011: 46

¹⁵⁰ FRASER, 1994; GYÁNI, 2020

¹⁵¹ GYÁNI, 2020; KERESZTY, 2011; MÁTAY, 2019

¹⁵² II.7. fejezet

¹⁵³ GYÁNI, 2020; KERESZTY, 2011; MÁTAY, 2019; SINHA, 2004a

¹⁵⁴ RÁKAI, 2007: 56

¹⁵⁵ hivatkozva RÁKAI, 2007: 56

foglalkoztatni. A 19. századi emancipációs törekvések egy másik vetülete, hogy a nőmozgalmak a társadalom minden rétegét megszólították, így lényegében lehetetlen tőlük elzárkózni.¹⁵⁶ Sok esetben a nőmozgalmak, így maguk a nők is mint az „*idegenség fenyegető, egyre elháríthatatlanabb tapasztalataként*”¹⁵⁷ tűntek fel a nőkérdés polémiáiban.

A nőkről való gondolkodás az 1700-as évek végén jórészt a jogi kérdések köré csoportosult.¹⁵⁸ Ezen emancipációs törekvések még nem azonosíthatók a feminizmussal, s – akárcsak a felvilágosodás eszméi – nem mindenütt és nem mindenhol ugyanazon intenzitással jelentek meg. Kéri Katalin szerint ennek indokai az államberendezkedésben, a vallásban, a politikai-filozófiai tradíciókban, a gazdasági módszerekben és a családszerkezetben keresendők.¹⁵⁹ Magyarország esetében a 18. század utolsó harmadában került diskurzusba a nők közéletbe való bekapcsolódásának igénye. A későbbiekben bővebben szólunk ennek művelődési, nevelési aspektusairól, jelen esetben azonban elsősorban az emancipáció (politikai) jogi történetiségének egyes mozzanatait érintjük.

A nők politikai életben való korlátozott részvételét szorgalmazza két, 1790-ben kelt röpirat. Bárány Péter (1763-1829)¹⁶⁰ az asszonyi nézőpontot képviselve fogalmazta meg vélekedését: „*Kedveseink! Férfjeink! Atyák (...) Engedjétek meg, hogy az országgyűlési ülésekben mi is jelen lehessünk; nem mint végzésieknek ítélő bírái, nem mint veletek egyenlő hatalmú törvényszerzők, hanem mint nézők, mint bölcs végzéseknek csodálói és mint önnön véreiteknek – kedves magzatainknak – boldogságát igazán szomjúhozó küldöttek: igaz anyák.*”¹⁶¹ Szintén a nők közéleti szerepéről értekezik Pálóczi Horváth Ádám (1760-1820)¹⁶² „A magyar asszonyok prókátora a Budán összevegyült rendekhez” című röpiratában: „*Nagy kérdés, ha egy királyné koronát viselhet, és jól is igazgathat, nem látom által, miért ne igazgathatna jól, és ne viselhetne mind a törvényes, mind a polgári igazgatásban hivatalokat a koronán alól is.*”¹⁶³ Ugyancsak Pálóczi Horváth figyelmeztet arra is, immár „A férfiak felelete az asszonyokhoz” című írásában, hogy a nemes asszonyok még nem állnak készen a hivatalviselésre. Érvelése jól illeszkedik a több ízben általa is kifejtett társadalmi vélekedéshez, miszerint a nők műveltsége, nevelése és irodalmi érdeklődése is kifogásolható. Hibaként rója fel számukra a magyar nyelv gyakorlásának

¹⁵⁶ RÁKAI, 2011: 88

¹⁵⁷ *Uo.*

¹⁵⁸ A 18-19. századi női jogokkal, elsősorban az öröklési renddel többek között Szijártó M. István foglalkozott. (SZIJÁRTÓ, 2003)

¹⁵⁹ KÉRI, 2018

¹⁶⁰ Bárány Péter (1763-1829): író, gróf Széchényi Ferenc titkára.

¹⁶¹ FÁBRI, 1999: 40

¹⁶² Pálóczi Horváth Ádám (1760-1820): író, költő, Kazinczy Klára költőné férje.

¹⁶³ FÁBRI, 1999: 29

hiányát, ami nem teszi tanácsossá, hogy a közéletben szerepet vállaljanak (a férfiakkal szemben ilyen álláspont vagy elvárás kevésbé jelenik meg). Mint írja, „*a német, olasz, francia könyv kedves volt előttetek, a magyart pedig addig utáltatok olvasni, hogy utóbb nem is értettétek.*”¹⁶⁴ Gondolatmenetét a női erényekhez mérten fejt tovább, miszerint „*a férjfiak elsőségét megismerjétek (...) nemzeti nyelveteket szorgalmasan tanuljátok.*”¹⁶⁵

A korszak végéhez közeledve, 1843-ban a megyei tisztújítások és az országgyűlési követválasztások erejéig kérvényezték a nemesi származású nők választójogának kiterjesztését. Beöthy Ödön (1796-1854)¹⁶⁶ a politikai gyakorlat kialakítása miatt kívánta megadni ezt a jogot a nőnem képviselőinek. Mint Fábri Anna idézi az ülés naplóját, „*a nők, az özvegyek terjedelmes birtokaiknál fogva – de meg azért is, mert ezek gyermekeink dajkái, végre, mert törvényeink is megadják: betetessenek a szerkezetbe, mert ha a szépnembe bele nem öntjük a polgári életünk szeretését, akkor hiába minden rendelkezés. Küldői tehát kívánják, hogy választási joggal felruháztassanak az özvegyek is, csak hogy nem megbízás által, hanem személyesen vegyenek részt a választásban. Sok hibánk fog alapja lenni, ha tőlünk a nőket elzárjuk.*”¹⁶⁷

Néhány évtizeddel később már a reformkor intézkedéseinek következtében vált elérhetővé a nők számára a reformkori diéták látogatása, jóllehet ekkor is csupán az 1790-es elképzeléseknek megfelelően, az országgyűlés működésének karzatról való csendes megfigyelése formájában. E szempontból az 1848. áprilisi törvények kevésbé kedveztek a nők politikai „szerepvállalásának”, hiszen „*az 1848. évi V. tc. (...) kimondta, hogy a „nőszemélyek” nem tartoznak a választásra jogosultak közé. Azon nők választójogának ideiglenes fenntartása, akik ezt a jogot eddig is gyakorolták, mit sem változtat azon a tényen, hogy a polgári kor beköszöntét jelző utolsó rendi alkotmányunk (...) kirekeszti a nőket.*”¹⁶⁸

II.7. Nőkép és női szereplehetőségek a századfordulón és a reformkorban

A 19. századi nőkérdés és a nőiség mibenléte – amellet, hogy az előző alfejezet disputája tovább folytatódott¹⁶⁹ – a reformkor (főként az 1820-1840 közötti időszak)¹⁷⁰ tematizált

¹⁶⁴ *Uo.*: 34

¹⁶⁵ *Uo.*: 35

¹⁶⁶ Beöthy Ödön (1796-1854): Bihar megyei főispán, politikus és országgyűlési követ.

¹⁶⁷ FÁBRI, 1999: 38-39

¹⁶⁸ GÁSPÁR, 2007: 74

¹⁶⁹ Bővebben: KATUS, 2014: 178-180

problémakörévé vált, mely számos ellentétes, de legalábbis bizonytalan elvárásrendszer megfogalmazására tett kísérletet. A nőkérdés rendszerint az ideális, eszencialista nőideál kérdései körül forgott, melyet a nemzeti törekvések szellemében, illetve ahhoz igazodva igyekeztek meghatározni. A fentiek nyomán szükséges volt tehát a nőideál újradefiniálása azon szempontokat is érvényesítve, hogy a magyar társadalom továbbra is a konzervatív hagyományokon nyugvó nemi szerepeket preferálta. Eszerint a férfiak és nők nem csupán a szerepek, de az életterek tekintetében is más-más szintéren érvényesülhettek.^{171,172} Egy Kornis Gyula által idézett 1791-ben kelt írás szerzője az ideális nő képét a jó feleség, jó anya és jó háziasszony triászában jelöli meg, s a gondolkodó szerint a 19. századi nőnevelés ezen eszmény minél teljesebb körű beteljesítésére fog törekedni, melyben csakúgy nem kap helyet a vallástalan nő, mint a hitében vakbuzgó.¹⁷³

A nőideálhoz kapcsolódó elvárásrendszer vertikumán tehát egy olyan nőkép bontakozott ki, melyben a nő a magánszféra színterén a rá szabott szerephármas (feleség, anya, háziasszony) beteljesítésben kifogástalanul állja meg a helyét, az apa, majd később a férj prioritása mellett/alatt. Kellő műveltséggel és jó neveltetéssel bír ahhoz, hogy társának értelmes társalkodója, gyermekeinek jó nevelője, háztartásának takarékos vezetője legyen. Szabadidejében a magyar irodalmat, társalgást részesíti előnyben, anyai teendőit nemzeti szellemben végzi, vagyis gyermekeit a magyar nyelv, irodalom és történelem szeretetére tanítja.¹⁷⁴ Lányait a szorgalom és engedelmesség útjára tereli. „*A XIX. századi anya, mielőtt leánya férjhez megy, pontosan kioktatja feleségi és anyai kötelességeiről: tanulja ki ura természetét s ehhez alkalmazkodjék; ha urának rossz kedve van, vidámitsa föl; ne kívánjon több költséget ruháira, mint amennyi ura jövedelméből telik; gyermekeit majd ne kényeztesse el stb.*”¹⁷⁵

A reformkorban a hazafi eszménye mellett megszületik tehát a nemzeti érzeményű nőidea, a honleány. A honleány szerepének betöltése egyfajta presztízs. Egyetérthetünk Fábri Anna értelmezésével, miszerint ezzel az ideával amiatt kecsegtették a fiatal lányokat, asszonyokat, mert „*ha a hazaszeretet, a nemzetiség eszméinek elköteleződve teljesítik anyai és hitvesi feladataikat, kiléphetnek szűk magánvilágukból, s egy nagy közösség részeinek érezhetik magukat.*”¹⁷⁶ Mindez pedig a társadalom egészétől nem várta el a jogi vagy

¹⁷⁰ GYÁNI, 2020

¹⁷¹ TÖRÖK, 2019: 99

¹⁷² Bővebben: HABERMAS, 1999

¹⁷³ KORNIS, 1927: 494

¹⁷⁴ A honleányi szerep 19. század második felében történő formálódásáról bővebben: BOZSOKI, 2019

¹⁷⁵ KORNIS, 1927: 495

¹⁷⁶ FÁBRI, 2003: 142

egzisztenciális előnyök biztosítását. Természetesen, a honleányi szerepüket túl komolyan vevő asszonyokat is érte kritika, főként, ha a politikai színtérre merészkedtek a társalgásban.¹⁷⁷ A nőket illető bírálat, a „tónadó hölgyek”, a „divathósnék” és „asszonynotabilitások” nemegyszer kifejezetten indulatos kárhozzátása mögött mindazonáltal felismerhető más motívum is, mint a nemzetféltség vagy a tiszta erkölcsökért, a műveltségért érzett felelősség.¹⁷⁸

A társasági életben szintén különös disszonancia figyelhető meg a nőkkel szemben támasztott elvárások tekintetében. Míg a közirodalom, a lapokban közölt írások gyakorta kritikával illették a nők műveltségbeli képességeit, górcső alá véve a magyar nyelv, irodalom és történelem terén mutatott járatlanságukat, elővezetve a nőnevelés és művelődés sürgető voltát, addig arra is találunk példát, hogy a női „túlműveltség” negatívumként jelenik meg. Kalla Zsuzsa szerint a nőkkel szembeni városi-polgári elvárásrendszer irodalmi példákon alapult, melyre Kuthy Lajos művéből citál részletet. *„Azért lelkes fenszálló, túlművelt hölgyeket örömmel látok uralkodó széken, társas termekben vagy színpadon; de kinek nőre van szüksége, hogy házi életet adjon és vegyen; hogy pihenésre hajló lelke nyugalmat leljen; s bajait részvétellel; részvétét hálával öleltesse körül: ne vadásszon magasigényű nőt; ültessen szende ibolyát házába, melly szerény virágával ablakát soha nem növi túl; mely szűk terem légiével beéri; s rejlő illatával nem csal lepkéket elő, hernyót szülni életnyugalmára.”*¹⁷⁹ Ugyanez a szemlélet ütközik ki Szemere Pál Kazinczy Ferencnek írt levelében, melyben – részben Fáy Susie kacérságára utalva¹⁸⁰ – megjegyzi, hogy *„nekem feleség, anya s Gazdasszony szükséges.”*¹⁸¹ A „tudós nő” képe – főként pozitív kontextusban – továbbra is csak kivételes esetekben jelent meg. A független gondolkodású, határozott nő eszménye egyébként sem volt kívánatos. Bod Péter (1712-1769),¹⁸² majd a századfordulón Kazinczy Ferenc is ellenkezve lépett fel a „jelenséggel” szemben.¹⁸³

¹⁷⁷ LÁSZLÓ, 2007

¹⁷⁸ *Uo.*: 168

¹⁷⁹ idézi KALLA, 2010: 202

¹⁸⁰ Szemere Pál és Fáy Susie kapcsolatáról röviden még: IV.3.2. fejezet

¹⁸¹ SZEMERE, 1813 idézi VÁCZY, 1900: 312-313

¹⁸² Bod Péter (1712-1769): református lelkész, irodalomtörténész. Magyar Athenas című lexikona, mely 1766-ban látott napvilágot, több mint ötszáz magyar íróat mutat be, köztük nőket is.

¹⁸³ Bod Péter egyik levelében azt írta: *„Tudja Nagyságod jól a maga példájából is, hogy az méltóságos Teleki familiában való úrfiak véteknél tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságod, hogy ezek a Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bácsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos familiában, hanem ha magok Ulissések voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.”* (idézi KÉRI, 2012: 160)

Az alapvető elvárás – elsősorban a középrétegek és az arisztokrácia hölgyei számára –, hogy az otthon keretei között tegyenek eleget feleségi, anyai, gazdasszonyi szerepüknek. Ez azonban a gyakorlatban nem minden esetben állta meg a helyét. Mint Török Zsuzsa fogalmaz, „*a létfenntartás kényszere (...) sok esetben lehetetlenné tette, hogy minden nő e társadalmi vízió szerint éljen.*”¹⁸⁴ Noha a leánynevelő intézetek sok esetben a megfelelő férj megtalálásáról, a társasági életben való helytállásról is igyekeztek gondoskodni, nem mindenkinek adatott meg, hogy frigyre lépésével teljesítse a rá szabott női feladatköröket. S ha mégis, a férj váratlan elhalálózása szintén nehéz helyzetbe sodorta az özvegyiségre jutót. A hajadonok gyakorta nevelői feladatot vállaltak,¹⁸⁵ míg mások¹⁸⁶ az irodalmi pályán, lapszerkesztőként próbáltak érvényesülni. Ez utóbbi tehát nem minden esetben párosult emancipatorikus passzióval, mindinkább a családfenntartás kényszereként értelmezhető. Megjegyzendő, hogy arisztokrata hölgyek esetén a társasági élet megengedőbb volt, s tőlük nem – feltétlenül – volt elvárás a házasság.

A korabeli női szerepekkel, nőképpel kapcsolatban csupán röviden fontosnak véljük megemlíteni, hogy a 19. század nőinek szerepkonstrukciói ennél színesebb és bonyolultabb képet festenek. A polgárosodás, városiasodás számos olyan új, vagy arányait tekintve nagyobb számban megjelenő változást eszközölt, melyek a nőkre is hatást gyakoroltak.¹⁸⁷ A városi boldogulás reményében többen hagyták el a vidéket, azonban ez sok esetben nem hozta meg a várt eredményt. „*Az egzisztenciális kiszolgáltatottság, a városi lét viszonylagos szabadsága erkölcsileg is sérülékenyebbé teszi a férfitámasz nélkül maradó nőket, nemritkán tragédiákhoz vezet.*”¹⁸⁸ A városba szökött „bukott nő” képe ekkoriban vált jellemzővé, s tette vitatémává a prostitúció kérdését. Kalla szerint „*a folyamat összefügg a városiasodással, a pauperizációval, a vidékről házasság reményében a fővárosba érkező, birtokukat, jövedelmüket veszített lányos családok, özvegyek egyre nagyobb számával, a női munkalehetőségek szűkösségével, az önálló egzisztenciateremtés*

¹⁸⁴ TÖRÖK, 2019: 99

¹⁸⁵ Például Wohl Janka. A Wohl-nővérekről bővebben: TÖRÖK, 2015

¹⁸⁶ Például: Vachott Sándorné Csapó Mária férje halálát követően. Róla bővebben: TÖRÖK, 2019

¹⁸⁷ Az előkelő rétegek között található néhány kivételt, akik akár mint szalonfenntartók, akár mint jótékonykodó karakterek feltűnnek. Mindkét lehetőségre jó példa a később részletesebben is bemutatott (IV.3.2.) Mauks Josephine (1794-1860), aki férjével, Bártfay Lászlóval működtette a reformkor egyik legnépszerűbb szalonját. Mauks Josephine emellett nőegyleti tisztségviselőként a jótékonykodást is hivatásának tekintette. (KALLA, 2010) A nőegyletek tevékenysége jellemzően a női munkavállalás szűk tere nyomán a nehéz helyzetben lévő nők megsegítését szolgálta. Fő céljuk, hogy „*szükséget szenvedő [...] embereknek munkát, keresetet nyújtson.*” (TÓTH, 2007: 60)

¹⁸⁸ KALLA, 2010: 204

*reménytelenségével valamint a nagy ütemben épülő pesti bérházak dzsungelével, ami lehetővé teszi a rejtőzködést, a férfi-nő kapcsolatok viszonylagos anonimitását.*¹⁸⁹

Az 1848/49-es szabadságharc idején már a társadalmi élet egyéb színterein, illetve a politikában is szerepet játszott a női jelenlét. *„Ugyan a nők többsége nem szegült szembe az általános elvárásokkal [vagyis a kor fentebb említett esszencialista nőképével], mégis akadtak, akik hátrahagyták otthonukat, és a csataterre mentek.*¹⁹⁰ A szabadságharc idején nőtársaikat a szabadságharcban való részvételre szorgalmazók nem *„a férfiszerepek átvállalására buzdítottak, hanem a női feladatkörök legteljesebb betöltésére.*¹⁹¹ A korszak hazai nőemancipációs törekvéseit, a női szereplehetőségeket úgy is összefoglalhatjuk, hogy bár *„minden jel arra utal, hogy az otthonok főkapuja bezárult ugyan a nők előtt, a hátsó ajtón keresztül azonban fokozatosan behatolhattak az egyházi élet, a reformmozgalmak, az oktatásügy és az irodalmi élet mindeddig zárt területeire.*¹⁹²

¹⁸⁹ *Uo.*: 211

¹⁹⁰ BORBÍRÓ, 2001

¹⁹¹ *Uo.*

¹⁹² HAHNER, 2001

III. A lánynevelés horizontján

„Bizonyítsátok meg kedves Hazámfiak a titeket pallérozatlansággal vádoló Nemzeteknek, hogy ti nem csak az Asszonyi Nem gyengeségeit tudjátok békességgel tűrni, hanem jóltévő gondoskodásaitokkal igyekeztek azt magatokhoz hasonlóvá tenni.”¹⁹³

Takáts Éva

III.1. A lánynevelés helyzetéről és eszmetörténeti háttéréről

A fejezet mottója – Karacs Ferencné Takáts Éva a Tudományos Gyűjteményben megjelent írásának részlete – jól példázza, hogy az 1800-as évek első évtizedeiben – noha történetek már erőfeszítések a lánynevelés előmozdítása terén – a női nem pallérozódását, s mint látni fogjuk, művelődéshez és olvasáshoz való jogát is számtalan kritika és megoldandó probléma keretezte. A fejezetben a lánynevelés 18. századi viszonyaitól, a tárgyalt korszak végéig, az 1848/1849-es szabadságharc és forradalom időszakáig tekintjük át a formális és nem formális nevelés és művelődés lehetőségeit, érintve a nőneveléssel kapcsolatos felvilágosodás kori eszmetörténeti háttérrel. A bemutatás fundamentumát Kéri Katalin, Németh András és Pukánszky Béla (nő)neveléstörténeti kutatásai biztosították.¹⁹⁴ A fejezet második felében a női művelődés lehetőségeit és kritikáit villantjuk fel, a korábbi, 17. századi vélekedésekre is figyelmet fordítva. Miként arra fentebb is utaltunk a nőtörténeti kutatások széles skáláján, a különféle társadalom- és művelődéstörténeti (sőt, olvasástörténeti) munkákban ugyancsak találunk a nőnevelés előmozdítását vagy kritikáját érintő adalékokat. Ezt megfordítva pedig a szakirodalom és a források feltárása alapján is jól kirajzolódik, hogy a lányok oktatásával és nevelésével kapcsolatos vélekedések párhuzamba állíthatók az olvasás és olvasóvá nevelés gondolatiságával.

III.2. A felvilágosodás és a pedagógiai gondolkodás

A lánynevelés előmozdítására a felvilágosodás eszméi is hatottak, ugyanakkor ezek hatása sem egyformán jelentkezett mindenhol. A felvilágosodás gondolatiságának

¹⁹³ TAKÁTS, 1822: 22

¹⁹⁴ KÉRI, 2018, 2014, 2008; NÉMETH – PUKÁNSZKY, 2004; PUKÁNSZKY 2013, 2006; PUKÁNSZKY – NÉMETH, 1997

középpontjában az egyén állt, így az egyén és társadalom viszonyára igyekezett válaszokat találni. Ennek nyomán jelentek meg a társadalomformáló irányzatok, mint a demokrácia, a liberalizmus, konzervativizmus, kommunizmus, a szabadság, de ebből eredeztethető a francia forradalom „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” (Liberté, Égalité, Fraternité) jelszava is. A nőemancipáció megalapozása, a nőkérdés szintén ezen eszmeáramlatokhoz kapcsolódva tört felszínre. Elterjedt nézet, hogy a 18. század a „pedagógia évszázadának” tekinthető, hiszen – egyebek mellett a társadalmi-politikai diskurzus egyik fő témájává emelkedve – az 1700-as évek során vált politikummá az oktatás. A nevelés és oktatás kérdéseiről számos pedagógiai gondolkodó, filozófus fejtette ki véleményét. Az alábbiakban néhány, a lánynevelés eszményét megfogalmazó irányzatot érintünk, melyek a hazai nevelésügyre is hatást gyakoroltak.

A pietizmus az evangélikus felekezet, a korábbi egyházi és az új kálvini vonaltól való elhatárolódásaként értelmezhető. Elméleti megalapozója Philipp Jacob Spener (1635-1705), aki a vallásgyakorlás egyszerűsítését, bensőségessé tételét szorgalmazta. A pietista szemlélet nyomán „*a női tevékenység értékelése pozitív változáson ment át.*”¹⁹⁵ A vallásos érzemény elmélyítésében, a prioritások közé emelt ismeretszerzés és tanulás folyamatában – ugyan a véleménynyilvánítás lehetősége nélkül – az asszonyok is részt vehettek. Johanna Eleonora von Erlau (1644-1724) bibliai olvasókört alapított nőknek. August Hermann Francke (1663-1727) az előkelő lányoknak Gynaeciumot hozott létre az „evilági aszkéták” nevelése eszményében.

A filantropizmus (emberbarát) mozgalom az ember mindenirányú, lehető legteljesebb kiművelésére törekedett a hétköznapi élet követelményeihez igazodva. Az irányzat ötvözte John Locke (1632-1704) és Jean-Jacques Rousseau (1712-1772) gondolatait.¹⁹⁶ Rousseau nőképe meglehetősen előítéletes volt. Véleménye szerint, a tudós nők törekvése „nem természetes” és „*az asszonyok könyve a világ.*”¹⁹⁷ A hosszú 19. század filantropistái, a szellemi vezető, Johann Bernhardt Basedow (1723-1790) mellett Joachim Campe (1746-1818), Ernst Trapp (1745-1818) és Christian Salzmann (1744-1811). Női képviselője például Karoline Rudolphy (1754-1811), aki Tritlauban 1782-ben hozta létre filantróp szemléletű leánynevelő intézetét. A filantropisták a koedukációt az alapfokú képzés végéig vélték elképzelhetőnek. Úgy gondolták, hogy mivel a nő természetes élettere az otthon, a nevelésnek-képzésnek a háztartás vezetésére kell őket felkészíteni, de

¹⁹⁵ S. SÁRDI, 1984: 40

¹⁹⁶ PUKÁNSZKY – NÉMETH, 1997

¹⁹⁷ idézi PUKÁNSZKY, 2013

megjelenik a nemzetnevelés eszménye is. A házi leánynevelés céljára a francia *gouvernant* alkalmazását tartották célszerűnek.¹⁹⁸

Az 1720-as években kibontakozó neohumanizmus a klasszikus műveltséget, az ókori görög és latin szövegek ismeretét tartotta elsődlegesnek. Az eredeti szövegek olvasásával a korszellem felélesztését és a növendékek erkölcsi fejlődését kívánták elérni.¹⁹⁹ Az irányzat szellemi megalkotója Johann Matthias Gesner (1691-1761). A korszakban további jeles követője Johann August Ernesti (1701-1781), míg az „érett humanizmus” képviselői között található a későbbi szellemi és irodalmi életre is nagy hatást gyakorló Johann Gottfried Herder (1744-1893), Friedrich Schiller (1759-1805), Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) és Wilhelm von Humboldt (1767-1835). A lányok neveléséről Amalia Holst (1758-1829) fejtette ki véleményét. Kritika alá vonta Rousseau nézeteit, s a házi nevelés mellett kardoskodott, azzal a megkötéssel, hogy azt a jól képzett anyáknak kell irányítaniuk (így fontos az ő képzésük is).²⁰⁰ A neohumanista szemlélet szellemében folytatta pedagógiai munkásságát Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) is, kinek pedagógiai gondolkodására a gyakorlati nevelés és a szemléltetés jellemző. *„Pestalozzi népiskolai didaktikájában (...) harmonikus egységbe ötvöződött az érzékszervi úton szerzett közvetlenül hasznos ismeretek nyújtása a gyermek képességeinek fejlesztésével.”*²⁰¹ Pedagógiája a hazai gondolkodásban és gyakorlatban is kifejtette hatását. Egyrészt több hazai arisztokrata család sarja is Pestalozzi yverdoni intézetében tanult, míg módszereiről már az 1810-es években nyilvános diskurzus folyt a sajtó hasábjain, mely egyben az első nyilvános pedagógiai disputa volt.²⁰² A lányok nevelése során a fentiekkel összhangban is a szorgosságra és a házimunka fontosságára fordította a hangsúlyt. Elkötelezett híveként, Betty Gleim (1781-1827) is e gyakorlatot folytatta intézeteiben. Összességében mind Amalia Holst, mind pedig Betty Gleim úgy vélte, hogy azok a nők képesek megfelelően nevelni a következő generációt, akik maguk is alapos és jó oktatásban részesültek.²⁰³

A lánynevelés eszméi között a pozitívizmus is fontos szerepet játszott. Az irányzat *„a problémák megoldását a technika és a tudomány előrehaladásától remélte, a tényekben biztos támaszt vélt találni: úgy gondolta, a tudomány fejlődése a teljes ésszerűség*

¹⁹⁸ PUKÁNSZKY, 2013

¹⁹⁹ PUKÁNSZKY – NÉMETH, 1997

²⁰⁰ PUKÁNSZKY, 2013

²⁰¹ PUKÁNSZKY – NÉMETH, 1997

²⁰² FEHÉR Katalin (1999b): Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. Magyar Könyvszemle, 115. évf., 1-4. sz., 97-103.

²⁰³ Amalia Holst és Betty Gleim pedagógiai gondolkodásáról bővebben: SOTIROPOULOS, 2001: 252-292

társadalmát fogja elhozni.”²⁰⁴ A pozitivistá eszme már John Locke (1632-1704) és David Hume (1711-1776) filozófiájában is jelen volt, azonban csak a 19. században, August Comte (1798-1857) és Herbert Spencer (1820-1903) elméletében csúcsosodott ki.

III.3. Az újkori lánynevelésről általában

A lánynevelés elveiről és formáiról már az 1600-as években megkezdődött a disputa (*querelle des femmes*). Ekkoriban – s még az általunk vizsgált korszak jelentős részében is – a nőnevelést a családi életre való felkészítés és a lányok erkölcsi nevelése terén tartották fontosnak.²⁰⁵ Wilhelm Ignaz Schütz (1624-1692) német jogtudós 1663-ban írt „Tisztelgés a dicséretre méltó fehérség előtt” vitairatában a férfi és női nem Isten előtti egyenlőségéből indul ki.²⁰⁶ Véleménye szerint, a nők is rendelkeznek a gondolkodás és megismerés képességével. Ugyancsak az 1600-as évek második felében fejtette ki a lányok neveléséről vélekedését François Fénelon (1651-1715), aki 1687-ben megjelent „A lányok neveléséről” tanácsadójában arról értekezik, hogy a „gyengébbik nem” sok tekintetben különbözik a férfiaktól, így az államtudományi, bölcséleti és vallástudományok helyett a csendes házi körökben való foglalatosságot jelzi elő számukra. A legtöbb korabeli gondolkodó mérsékelt reformokat sürget a lánynevelés terén, melyek továbbra is a családi keretek közötti tanítást irányozzák elő, s azon belül is a vallásos, erkölcsi lélek pallérozását. Természetesen a nevelés ügyében történő megnyilatkozásokból nem hiányozhattak a szélsőségek sem. François Poullain de la Barre (1647-1723) 1673-ban írt „A két nem egyenlősége” művében radikális nézeteit fejt ki, miszerint a lányok számára nem létezhet tiltott tudomány vagy hivatás, melyet a férfiakhoz hasonlóan ne gyakorolhatnának. A másik szélsőséget a mizogün írások jelentik, melyek a lányok oktatásának haszontalan és felesleges voltáról értekeznek, kiemelve, hogy a nők egyedüli feladata az engedelmesség.²⁰⁷

Német területeken a pietista irányzat elvein működő iskolákat alapítottak. A diskurzusban megjelent a művelt nő képe, a nőnevelés mikéntjével foglalkozó írások, s fellendülésnek indult a nők számára szerkesztett lapok száma is. Ezek fő témája a női tevékenységek, így a gyermeknevelés vagy háztartás köré csoportosult. Angliában a

²⁰⁴ LENDVAI – NYÍRI, 1985 idézi KÉRI, 2018: 289

²⁰⁵ II.7. fejezet

²⁰⁶ PUKÁNSZKY, 2013

²⁰⁷ *Uo.*

reformációtól kezdődően megjelentek a koedukált magániskolák, a lánynevelés programjának kidolgozását viszont Mary Astell (1666-1731) nevéhez szokás kötni. A nagyobb mérvű változások itt is a 19. század második felére datálhatók. A középosztálybeli lányok számára dolgozott ki igényes nevelési programot Hannah More (1745-1833). Priscilla Wakefield (1751-1832) pedig úgy tartotta, hogy az eltérő társadalmi rétegek lányainak különböző tanterv szerint kell részesülnie az oktatásban. A 18. század második felében egyre népszerűbbé váltak a neveléssel foglalkozó tanácsadó könyvek, s ugyancsak jellemző a nemek biológiai-fiziológiai különbségét kidomborító vélekedések térnyerése. Az 1800-as évek Angliájában például a nők tanulásból származó egészségügyi problémáira (mint az igen sokat sejtető anorexia scholastica) figyelmeztettek. Többen, így Henry Maudslay (1835-1918) is azzal érvelt, hogy „*a nők egészsége óriási károkat fog elszenvedni, ha a férfiakéhoz hasonló tanulmányi követelményeknek akarnak megfelelni.*”²⁰⁸ Ezen vélekedések egészen a 20. századig tartották magukat, s főként a nők egyetemi képzésének heves vitái közepette érték el a tetőpontot.

Mindazonáltal, ahogy fentebb is említettük, a 18. századi Európában az oktatás közüggé vált, mely lassan magával vonzotta a lánynevelés reformjait is. A 18. századot megelőzően, s gyakorta az általunk vizsgált időszakban is, Európában a lányok családi nevelése volt jellemző, az intézményes nevelés nem volt széles körben elérhető. Ennek kidolgozása a 18-19. század fordulójának, megvalósítása pedig az 1800-as évek feladatai közé tartozott. A leányoktatás kiterjesztésében a haladás és a civilizáció terjesztésének lehetőségét vélték felfedezni az ügy sürgetői. Így az erőfeszítések nem a nők tudományos pályán való megjelenését hivatottak elősegíteni, hanem a klasszikus szerepek mélyebb megélését. Rebecca Rogers kutatásai szerint 1700 és 1830 között e törekvések egységesen jelentek meg a kontinensen.²⁰⁹

A magyarországi viszonyok tekintetében az 1700-as éveket megelőzően – a magánzféra kútfőinek terén – viszonylag kevés feltárt forrás tájékoztat. Az újkori családi, házastársi levelezésekből kiderül, hogy míg Esterházy Miklós (1582-1645) vagy Czobor Erzsébet (1572-1626) fiainak neveltetéséről és taníttatásáról részletes ismereteket szerezhethetünk, addig a lányok esetében ezen lejegyzések hiányosak, vagy meg sem jelennek.²¹⁰ A 17. századi nevelés terén kiemelendő Pázmány Péter (1570-1637) két prédikációja, a „Mint kell keresztény leányt nevelni?” és a „Házasságban élő asszonyok

²⁰⁸ idézi JONES, 2012

²⁰⁹ hivatkozta KÉRI, 2018

²¹⁰ LENGYEL, 2019

tanúsága”. Előbbiben a katolikus szellemű nőnevelésről megjegyzi, hogy a „*keresztény leány mindjárt kisdéd korában vagy értelmes öreg asszonytúl vagy éleletes, jámbor, istenfélő embertül olvasni tanuljon és a szép dolgok olvasásából tekéletes erkölcsöket vegyen.*”²¹¹ Fénelon hatása érezhető Mikes Kelemen (1690-1761) levelében, melyben a lányok nevelésének fontosságáról ír: „*a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra, de még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, mint a férfiakat (...) nem igazé az édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány, asszonnyá változván, a fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni, és tanitanyi, és aztot az ország szolgálattárára alkalmatossá tenni...*”²¹²

Az 1700-as években – az európai viszonyokhoz hasonlóan – a lányok nevelése Magyarországon is az otthon keretei között valósult meg. A családi nevelés a vallásosságon és a jó erkölcsök kimunkálásán alapult. A lányok nevelése a hagyományos női feladatkörbe tartozott. Erről Bessenyei György (1747/1748-1811) 1777-ben „Anyai oktatás” című munkájában – melyben egy anya lányához írt fiktív levelét közli – így ír: „*Nincsen egy szülő anyának édesebb gyönyörűsége, mintha ugyanazon édes magzatját (...) védelmező szárnyai alatt nevelheti. A szülésre isteni végezés vagy természet által vezéreltetünk; de a nevelésnek oktattatásai mintegy tulajdon szorgalmatosságunkból láttatnak származni. Innen van tehát, hogy azok, kik csak szülnek, anyai tiszteletet kevesebb érdemelhetnek, mint azok, kik szülnek is, nevelnek is.*”²¹³ Az anya szerepe kiemelkedő a nyitottság és művelődési igény kialakításában.²¹⁴ A családi körben történő nevelést a korszakban virágkorát élő pedagógiai irodalom is segítette, így a családok könyvtáraiban John Locke, Fénelon és Rousseau munkái is megtalálhatók voltak, az életvezetési és nevelési tanácsadó könyvek szintén népszerűségnek örvendtek. 1781-ben jelent meg például Magyarországon Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1711-1781) „Kisdédék tudománnyal telljes tárháza” című könyve, mely a fiúk tanulmányait tekintve is magas szintű tananyagot tartalmazott. A kötet kerettörténetekbe ágyazott hasznos olvasmányok gyűjteményeként a következő évtizedekben számos családi könyvtárban fellelhető volt.²¹⁵ A 18-19. század fordulóján a felvilágosodás és a francia forradalom

²¹¹ PÁZMÁNY, 1636

²¹² MIKES, 1966: 109

²¹³ BESSENYEI, 1777: 13

²¹⁴ Példaként Monok István kutatásait említjük, melyek nem csupán az anyák eszmei, de a tárgyi műveltség áthagyományozódását is kiemelik. Így - főként az erdélyi arisztokrácia terén - a magánkönyvtárak lányokra örökítését, miként az látható Kajali Klára és lánya, Ráday Eszter esetében.

²¹⁵ Erről még: VI.2. fejezet

hatásaként hazánkban is szemléletváltás következett be az oktatásügyben, s megkezdődött az oktatás intézményi kereteinek szabályozása, megteremtése.

III.3.1. A női műveltség és nevelés kérdései az újkorban

Az újkor „bölc és okos asszony” képéről többféle értelmezés lelhető fel a 18. századi kútfőkben. Miklós Sámuel, a miskolci református gimnázium professzorának 1772-ben írt halotti beszéde szerint a bölc asszony ismeri az általános értékeket és azoknak megfelelő célt tűz ki maga elé. Az okos asszony viszont ezen értékeket érvényesíteni tudja életvitelében, a gyermekei nevelésében, az emberekhez való viszonyában, a gazdálkodásban, s akár az adakozásban is.²¹⁶ A bölc asszonyról értekezik Radnótfalvi Nagy Zsigmond 1744-ben kelt írása is. Eszerint a kegyesség, a szorgalom, az általános társadalmi és erkölcsi normák betartása, s az alkalmazkodókészség jellemi a bölc asszonyt.²¹⁷ A bölcsesség tehát kevésbé a tudás vagy a műveltség vertikumán fogható meg, inkább egyfajta életbölcseési dimenzió, mely a társadalmi konvenciók ismeretén, követésén és a tapasztalatokon nyugszik.²¹⁸ A 16-17. században a műveltség az írni-olvasni tudásban érhető tetten. Ebben az időszakban a nők jellemzően házasságkötésüket követően tanultak meg írni és olvasni, gyakorta ebben férjük volt segítségükre. A betűvetés és olvasás ekkor inkább praktikum, elősegítendő az arisztokrata házastársak levelezését és a nők birtokigazgatási feladatainak ellátását férjük távolléte idején.²¹⁹

Bél Mátyás adatközlése szerint az 1700-as években kevés lány részesült az írás és olvasás tanításában. A híres erdélyi költőnő, Molnár Borbála (1760-1825) példája állják itt, akit apja amiatt nem taníttatott betűvetésre, hogy lánya felcseperedve ne tudjon illetlen, kacér leveleket írni. Szintén a korszakot érintően a műveltség másik vetületét képviseli Daniel Polixéna (1720-1775), aki már egészen fiatalon folyékonyan beszélt és olvasott görögül és latinul. Műveltségének elmélyítését apja, Daniel István (1684-1774) főkirálybíró is támogatta. A család nőtagjainak ilyenén műveltségpártolása nem volt példa nélkül való, hiszen Daniel Polixéna anyai nagyanyja, Petrőczy Kata Szidónia (1658/59-1708) nem csupán a barokk kor költőnőjeként, de műveltsége által is ismert volt. Daniel Polixéna lánya volt az útinaplót író Wesselényi Polixéna (1743-1764) és Wesselényi

²¹⁶ V. LÁSZLÓ, 2014: 95

²¹⁷ *Uo.*

²¹⁸ Bővebben: BELLAGH, 2007

²¹⁹ Bővebben: DUCHOŇOVÁ, 2019; FUNDÁRKOVÁ, 2019; LENGYEL, 2019

Zsuzsanna (1744-1800) emlékiró. A 18. század második felében, a hosszú 19. századhoz közeledvén az előkelőségek esetében is különös meghatározója a lányok nevelésére fordított erőfeszítéseknek a szülők, nagyszülők, a nevelők vagy éppen a férj példamutató és támogató magatartása.

III.4. A magyarországi lánynevelés helyzete a századfordulón és a reformkorban

A lánynevelés első szabályozása Mária Terézia nevéhez köthető, aki 1776-ban adta ki a lányiskolák működését érintő rendeletét. Ez a lánynevelő zárdák tantervét a fiúiskolákéhoz hasonlatossá tette. A Ratio Educationis csak részben, s inkább az alapfokú oktatás terén érintette a lánynevelés kérdését. Az 1791: LXVII tc. értelmében létrehozták a Közoktatási Bizottságot, mely a modern elkülönített, nemzeti leánynevelés alapelveit hivatott kidolgozni.²²⁰ Ugyancsak ehhez köthetően jelent meg leánynevelő intézetek munkájában a nemzeti nevelés elősegítésének kívánalma.

A lányok alapfokú oktatásában a II. Ratio Educationis hozott változásokat. Ez rendelkezett a lányok és fiúk elkülönített neveléséről, emellett szólt arról is, hogy „*a népből származó lányoknak a hittan, az olvasás, az írás, az anyanyelv, a számtan és a társadalmi helyzetüknek megfelelő munkavégzés*”²²¹ szerepelhet a tanítandó ismeretek között. Természetesen, a lányok nevelésére fókuszáltan továbbra sem beszélhetünk egységes alapiskoláztatásról, az továbbra is rendi alapokon nyugodott. Az 1800-as évek első évtizedeiben így megfigyelhető a különböző területek és felekezetek (a protestánsok nem érezték magukra kötelezőnek a II. Ratio rendelkezéseit) eltérő gyakorlata csakúgy, miként az egyes társadalmi rétegek eltérő neveltetése. A közrendűek az írás, olvasás és számolás mellett a számukra hasznosnak bizonyuló női házimunkákhoz és foglalatosságokhoz szükséges ismereteket sajátították el. A polgári és köznemesi származású lányok emellett erkölctant, magyar történelmet és helyesírást is tanultak, míg a „kiváló családok” gyermekei magyar, német, francia nyelv és irodalmat, valamint földrajzot tanultak.²²²

Az 1825-27. évi országgyűlés megfogalmazta az *Opinio Exclase Regnicolarist*, ami tartalmazta a lányok számára a magyar nyelv kötelező oktatását, ez azonban ekkor még

²²⁰ PUKÁNSZKY, 2006: 123

²²¹ idézi KÉRI, 2018: 383

²²² V. LÁSZLÓ, 2014

nem teljesült. A század közepéig inkább a fiúk intézményes nevelésére fordítottak figyelmet. A középiskoláztatás alapjait már korszakunkon kívül az Organisationentwurf 1849-ben érintette.

III.4.1. Lánynevelő intézetek a 18-19. század fordulóján és a reformkorban

Noha a 18. században a nők magasabb szintű képzésének felélénkítő diskurzusát sokan szkepticizmussal fogadták, s a nők erényeit és hibáit firtató vélemények is fellángoltak, többen felismerték, hogy a lányok oktatása későbbi anyai teendőik, s így a következő nemzedék neveltetésének hasznára válhat. A középosztály és az arisztokrata családok számára elérhető lánynevelő intézetek elsődleges feladata, hogy növendékeiket alaposan felkészítsék a női szerepkörök betöltésére.²²³ Ez a szemlélet jelent meg a nyelvújítási mozgalom és a nemzeti karakter erősítésének diskurzusában is, mely megteremtette a honleány eszméjét a társadalmi kérdések és a nevelés ügyének színterein. Nem újdonságként hatott tehát a lánynevelés ilyen célú előmozdítása. A magyar szellemben történő lánynevelés már az 1790/91. évi országgyűlésen is felmerült, azonban igazi lendületet csak a reformkor, majd a későbbi 19. század adott.²²⁴

A lánynevelés a korszakban jellemzően három szintéren működött. A házi (vagy magán)nevelés elsősorban az előkelő hölgyek számára volt adott. Virág Irén kutatásai²²⁵ tájékoztatnak arról, hogy az arisztokrata hölgyek gyakorta német vagy francia nevelőnők vezetésével nyertek betekintést a földrajz, történelem, mitológia és természetföldrajz ismereteibe, a régi francia iskola tanai alapján.²²⁶ Intézményi keretek között a lányok egyházi és magánfenntartású intézmények falai között sajátúthatták el a magánszférában való helytálláshoz szükséges ismereteket. Az egyházi – apácarendek által működtetett – iskolák jellegzetes vonása, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegek számára is lehetőséget biztosítottak a tanulásra, míg a magánintézetek a nemesi családok leánygyermekének magasabb szintű művelődését tették lehetővé, melynek kívánalma – a reformkortól – egyre gyakrabban merült fel a vidéki nemesség körében. A reformkori lánynevelés tekintetében nem egyedülálló, hogy az arisztokrata körök valamely népszerű felvilágosult pedagógiai

²²³ TÖRÖK, 2019: 97

²²⁴ KÉRI, 2018; KORNIS, 1927; VIRÁG, 2010a

²²⁵ VIRÁG, 2018, 2013, 2010a-b

²²⁶ DESIDERIUS, 1833: 65 hivatkozva VIRÁG, 2010b: 58

gondolkodó – külföldi – intézményére bízták lánygyermekük tanítását.²²⁷ Virág Irén kutatásai²²⁸ magándokumentumokra támaszkodva tárták fel gróf Brunsvik Teréz, gróf Teleki Blanka, báró Jósika Rozália és Zsuzsanna, báró Podmaniczky Júlia és Eliza, báró Fiáth Louise és Erzsébet, gróf Lónyai Florentina, valamint gróf Zichy Adél, Melanie és Emilie nevelésének körülményeit és színtereit.²²⁹

Oldódni látszott tehát az a nézet, miszerint „*a leányiskolák csekély számának hátterében nyilvánvalóan a korszak mentalitása állt: az a felfogás, mely szerint a nők tudatlansága nem baj, sőt erény.*”²³⁰ Az 1800-as évek első évtizedeiben a politikai, társadalmi és nevelésügyi változások egymást indukálták, egymással párhuzamosan mentek végbe. Egyre világosabbá vált, hogy a lánynevelés elhanyagolása veszélyekkel is járhat, s hogy a jövő nemzedékének minél eredményesebb nevelése céljából érdemes a nők oktatására is figyelmet fordítani. Másrészt „*a vallási, politikai, sőt etnikai problémák megoldásának egyik zálogát látták ebben vezető politikai csoportok, uralkodók.*”²³¹ A diskurzusnak különös színezetet adott a nyelvújítási mozgalom, majd a nemzeti identitás kialakítására irányuló törekvés. A politikai érdekeknek megfelelően, a leánynevelés által biztosítani kívánták, hogy a kisgyermek nevelése tanult, művelt anyák, honleányok kezében összpontosuljon, hiszen „*könnyebb az éles, kicsinosított elméjű asszony gyermekéből a nevelés által nagy embert faragni, mint a csupa botból Merkuriust.*”²³² Vagyis, tulajdonképpen a nőnevelés, a honleányi képességek, ismeretek elsajátítása is az anyai célt szolgálta.

Az apácarendek közül jellemzően három volt jelen hazánkban. A katolikus megújulás „válaszaként” Angela Merici (1470-1540) 1535-ben Bresciában hívta életre az első női „világi” tanítórendet, melynek célja, hogy a nők is kivegyék részüket az új katolikus lelkiség megalapozásából. Miután 1566-ban a nem klauzúrás rendeket feloszlatták, vált az orsolyita is apácarenddé. Oktatási eszményükben sajátos nevelést folytattak, a büntetés helyett a jutalmazás fontosságát tartották szem előtt.²³³ Hazánkban Szelepcsényi György (1595-1685) esztergomi érsek közvetítésével 1676-ban Pozsonyban hozták létre első iskolájukat. Ezt követte 1703-ban Varasd, 1724-ben pedig Nagyszombat.

²²⁷ Bővebben: FÁY, 1841

²²⁸ VIRÁG, 2010

²²⁹ Az arisztokrata családok fiainak nevelésével kapcsolatban Rébay Magdolna folytatott kutatásokat – elsősorban a dualizmus korára fókuszáltnak. Tanulmányában a gróf Teleki, a báró és gróf Vay és a báró Wesselényi család sarjainak iskoláztatását vizsgálta. (RÉBAY, é.n.)

²³⁰ PUKÁNSZKY, 2006

²³¹ KÉRI, 2008: 91

²³² PÁLÓCZI HORVÁTH, 1790 idézi BALLAGI, 1888: 511

²³³ PUKÁNSZKY, 2013

A tananyagot az írás, olvasás, rajz, festés, hímzés és a hittan alkotta, az oktatás német nyelven folyt. Kéri Katalin közlése alapján 1810-ben 84 bentlakó és 200 bejáró növendéke volt az intézetnek, míg tíz évvel később ugyan bentlakóinak száma 50-re csökkent, bejáró tanulóinak száma már elérte a 300-at.²³⁴

Az orsolyiták mellett a másik jelentős intézményműködtető az angolkisasszonyok (Congregatio Jesu). A rendet – szintén a katolikus megújulás szellemében – Mary Ward (1585-1645) alapította 1611-ben St. Omerben. A rend nevelési elveiben a jezsuita szellemiséget, oktatásában annak előírását, a Ratio Studioriumot követte. A tanrendbe az írás, olvasás, számtan, hittan és a kézimunka tartozott, de a bentlakó növendékek számára a francia mellett az ének és a rajz is szerepelt a tárgyak között. Az oktatás német nyelven folyt. Ugyan VIII. Orbán pápa a rendet 1630-ban betiltotta, nevelő és oktató tevékenységüket folytathatták. Magyarországon Pázmány Péter közvetítésével, 1627-ben alapították első intézetüket Pozsonyban, a 18. századtól pedig a budai Várban is megnyitották iskolájukat. Mind az orsolyiták, mind pedig az angolkisasszonyok hangsúlyt fektettek a szegényebb társadalmi rétegek nevelésére is. Mellettük még megemlítendő a Notre Dame, vagy más néven Miasszonyunk rend, melyet Fourier Szent Péter (1565-1640) alapított, s melynek működését 1617-ben hagyták jóvá. A rend oktatási módszerei korszerűnek számítottak. Az elemi ismeretek mellett (olvasás, írás, számolás) gyakorlatiakat is tanultak a diákok.²³⁵ A rend hazánkban 1747-ben Pozsonyban alapított intézetet, de a későbbiek során Pécsen is fenntartottak egy iskolát.²³⁶

A 19. század első felének lánynevelő intézeteiben a növendékek nyelveket, zenét, történelmet, irodalmat, kézimunkát, miniatúrafestést, hittant tanulhattak. A pesti magánintézetek között említhető Vogelné és Felber Vencel, valamint Folnesics János Lajos iskolája. Utóbbi az iskoláztatásról és az olvasóvá nevelésről is értekezett a Tudományos Gyűjteményben,²³⁷ emellett – szintén e lap hasábjain –, a Pestalozzi-pedagógiáról is kifejtette véleményét.²³⁸ 1828-ban a pesti nőegylet szorgalmatossági iskolát nyitott. Az első kisdedővót (1826) megalapító Brunsvik Teréz (1775-1861) a reformkorban további intézményeket, női ipariskolát és cselédiskolát is létrehozott.²³⁹ A

²³⁴ KÉRI, 2018

²³⁵ BEKE, 2008

²³⁶ Az evangélikusok filantropista szellemben átmenetileg Selmeceen és Szomolnokon létesítettek iskolát, melyben külön tanterv alapján tanítottak. A reformátusok tanterve Budai Ézsaiás Ratio Institutionis alapján szerveződött, mely a vallás, erkölcsstan, bibliai történetek, imák, ének, olvasás, számtan és a női természethez leginkább illő foglalatosságot tartalmazta.

²³⁷ V.2.6. fejezet

²³⁸ FOLNESICS, 1817b

²³⁹ BORBÍRÓ, 2011

korszak végéhez közeledve unokahúga, Teleki Blanka (1806-1862)²⁴⁰ pesti és Karacs Teréz (1808-1892)²⁴¹ miskolci leánynevelő intézete említendő, mindkettőt 1846-ban alapították.

III.4.2. Tánzer Lilla lánynevelő intézete

A reformkori lánynevelő intézetek közül kutatásuk szempontjából kiemelkedik Tánzer (később Lejte) Lilla iskolája, hiszen az ego-dokumentumokat vizsgáló egységben a három naplóíró közül ketten (Kölcsey Antónia és Szendrey Júlia) is itt tanultak. Úgy véljük, hogy a Tánzer-intézettel kapcsolatos forrásanyag fontos adalékként szolgálhat a lánynevelő intézetek olvasóvá nevelés terén végzett pedagógiai munkásságának kutatásában.

A pesti árvíz idején Főtra menekített intézmény falai között a magyar politikai és kulturális elit lányai vagy nőrokonai közül többen is folytatták tanulmányaikat. A Tánzer család kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkezett a korszak nemesi-arisztokrata köreiben. Ide tartozott a később bővebben bemutatásra kerülő²⁴² Bártfay László ügyész és felesége, Mauks Josephine. A házaspár Üllői úti otthonában tartott fenn irodalmi szalont, ezáltal a korabeli irodalmi, művészeti és kulturális élettel közeli viszonyt ápoltak, részt vettek a magyar irodalmi közönség megteremtésében.²⁴³ Talán ennek a kiterjedt kapcsolati hálónak is tulajdonítható, hogy – amint Gábor Júlia²⁴⁴ és Kéri Katalin²⁴⁵ is emlékeztet rá – a reformkori lapokban nem található a Tánzer-intézettel kapcsolatban a korszak nőnevelőkhöz hasonló felhívás a leendő növendékek számára.

Az intézet tanulója volt Kölcsey Ferenc unokahúga, a naplóíró Kölcsey Antónia (1821-1876) és annak unokatestvére, Kölcsey Mari; Wesselényi Miklós két lánya, Wersényi Rozália (1824-?) és Katalin (1827-?);²⁴⁶ Bártfay Lászlóné Mauks Josephine

²⁴⁰ Széki gróf Teleki Blanka (1806-1862): a magyar nőnevelés úttörője, a nők művelődési egyenjogúságának zászlóvivője.

²⁴¹ Karacs Teréz (1808-1892): pedagógus, író, a magyar nőnevelés úttörője. Karacs Ferenc és Takáts Éva lánya.

²⁴² IV.3.2. fejezet

²⁴³ POGÁNY, 2013

²⁴⁴ GÁBOR, 1982

²⁴⁵ KÉRI, 2019

²⁴⁶ Wesselényi Miklós törvényen kívüli gyermekei. Róza a báró első gyermekeként Molnár Borbálától született, míg Katica három évvel később a báró és Szantó Zsuzsanna gyermekeként látta meg a napvilágot. Wesselényinek emellett – Kárpáti Attila István kutatásai nyomán – négy fia (Károly, István, László, Ádám) és további egy lánya, Heléna (Ilona) született.

keresztlánya, az emlékkönyvet vezető Barthos Paulina (1820-1852?);²⁴⁷ a nőnevelés sürgetőjének, Fáy Andrásnak anyai ágú rokona, Puky Katica; a későbbi Vachott Sándorné, Csapó Mária (1828-1896)²⁴⁸ és Szendrey Júlia (1828-1868). Az, hogy a fiatal lányok pontosan hány évig folytatták tanulmányaikat az iskolában, változatos képet mutat. Kölcsey Antónia 1835-ben került az intézménybe, naplóját a Csekére való visszatérést követően, 1838-ban nyitotta. Szendrey Júlia 1840 körül került a Tánzer-intézetbe, ahol négy évet töltött. A források²⁴⁹ iskolatársaként említik Csapó Máriát, ám mivel ő 1843-ban lépett házasságra Vachott Sándorral, feltehetően néhány évvel korábban kezdte (vagy félbehagyta) tanulmányait. Puky Katica két év után, 1843-ban hagyta el az iskolát.²⁵⁰ A legérdekesebb adat a Wersényi-lányokhoz kötődik, akik 1836-ban kerültek az intézetbe, s egészen Róza 1847-es házasságkötéséig töltötték ott napjaikat.²⁵¹ Kata ezután Zsibóra költözött apjához.²⁵²

Tánzer Lilla intézetének pontos tanmenetéről kevés információ áll rendelkezésre, s azok is elsősorban egyéb, személyes kútfők által maradtak az utókorra. Az sejthető, s több kutatás²⁵³ által is feltárt, hogy „kellemi nevelésben” részesülve az idegen nyelvek (német, francia) és a társasági élet illemszabályai mellett művészeteket (táncot, zenét, festészetet), s a honleányi tudományokat (a magyar nyelv, irodalom, történelem és földrajz ismereteit) szintén elsajátíthatták az intézet növendékei. A német nyelv oktatása megjelenik a primer és szekunder forrásokban is. Előbbivel kapcsolatban Kárpáti Attila jelzi, hogy Wesselényi Miklós Róza és Katica tekintetében is fontosnak vélte a német nyelv ismeretét, ezért gyakorta németül írt nekik,²⁵⁴ illetve maga az intézmény vezetője is német levelekben tájékoztatta a hölgyek családját.²⁵⁵ A társasági élet illemszabályait a gyakorlatban is

²⁴⁷ Barthos Paulina Mauks Josephine keresztgyermeké, Bártfay László titkos szerelme. Sátoraljaujhelyről került a Bártfay család gondozásába, akik 1836-tól egy éven át biztosították tanulmányi lehetőségeit a Tánzer-intézetben. Az általa vezetett emlékkönyvet Bártfay ajándékozta neki, melynek utolsó bejegyzése 1852-ből származik. A lapokon többek között Kölcsey Antónia, Tánzer Lilla, Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály Paulinának írt versei is megtalálhatók. Tanulmányai alatt szoros barátságot kötött Kölcsey Antóniával, kinek naplójában későbbi levelezésükre is találunk forrást. (FÁBRI, 2003; KALLA, 2010; NÉMETH – KISS, 1982)

²⁴⁸ Vachott Sándorné Csapó Mária (1828-1896): író, szerkesztő, műfordító, a magyar gyermekirodalom egyik megalapítója. A korai 19. századi amerikai irodalom egyik legtermékenyebb írójának, J. F. Cooper regényeinek első magyar fordítója. 1843-ban ment feleségül a költő Vachott Sándorhoz (1818-1861). Mint Török Zsuzsa jelzi, frigyüket a „romantikus szerelem diadalaként” emlegették értelmiségi körökben. (TÖRÖK, 2019: 97)

²⁴⁹ GÁBOR, 1982; POGÁNY, 2013; PÓSFAL, 1996

²⁵⁰ K. PAPP, 1874

²⁵¹ KÁRPÁTI, 2017

²⁵² A Wersényi-lányok további sorsáról kevés információ áll rendelkezésre.

²⁵³ GÁBOR, 1982; KÁRPÁTI, 2017; KÉRI, 2019

²⁵⁴ KÁRPÁTI, 2017: 115

²⁵⁵ GYIMESI, 2019

alkalmazniuk kellett a növendékeknek. A pesti városnézések és séták mellett a kisasszonyoknak lehetősége nyílt megismerkedni a reformkor több meghatározó személyével, így többek között Fáy Andrással, Kossuth Lajossal, Kölcsey Ferencsel, Szemere Bertalannal, melyekről levelekben, vagy naplóbejegyzésekben be is számoltak.

A tanítás és nevelés, illetve a társasági körök illemszabályai mellett Tänzer Lilla a lányok későbbi életének segítésében is közreműködőnek bizonyult, s az intézet mindent megtett, hogy növendékeit a honleányi, női szerepekre maradéktalanul felkészítse, segítse őket abban, hogy „szerencsésen bevezessenek a házasság (...) kikötőjébe.”²⁵⁶ Erről számolnak be a Kárpáti Attila által feltárt források, melyek tanúsága szerint Wesselényi – Tänzer előtt nem titkoltan – egy későbbi frigy reményében mutatta be lányainak, elsősorban Rózának Reinagel Richárdot. Wesselényi és Tänzer levélváltásaiból kiderül, hogy a nevelőnő óvó figyelemmel követte a fiatalok kapcsolatát, s aggodalmát fejezte ki Reinagel vagyoni helyzetét illetően.²⁵⁷

Tänzer Lilla rendszeres levelezést folytatott növendékei családjával, a levelek nyelve – a közölt szövegek alapján²⁵⁸ – német volt. A beszámolók fő témája elsősorban a lányok egészségi állapota körül mozgott, erről érdekes adalékot találhatunk Kárpáti vizsgálataiban. A kutató által citált szövegekben Wesselényi Miklós és az intézetvezető orvoslással kapcsolatos összetűzései olvashatók. „Míg Wesselényi a homeopátiát részesítette előnyben, a leányok nevelőnője a hagyományos orvoslás híve volt.”²⁵⁹ A nevelőnő fontosnak vélte, hogy az ifjú hölgyek beilleszkedéséről, magaviseletéről és szorgalmáról is hírt adjon a szülőknek. Szendrey Júlia édesanyjához a következő sorokat intézte: „Meggyőződvén arról, hogy egy szerető anyának mindig jól esik, ha gyermekét dicsérik, engedje meg, hogy e soraim által tudtára adjam, hogy leánykájával, Júliával, a legnagyobb mértékben meg vagyok elégedve. (...) Mesterei minden elvérést teljesíti, mindig szorgalmas, minden tárgyban, engedelmes, figyelmes és mindig vidám is, így hát mindnyájan nagyon megkedveltük, [s] úgy tűnik, ő is igen szívesen van itt.”²⁶⁰ Kitűnik, hogy ez utóbbi, vagyis hogy a növendékek jól érezzék magukat tanulmányaik éveiben, nagyon fontos szerepet tölthetett be az intézmény pedagógiájában. A kisasszonyok visszaemlékezéseiben, leveleiben és életvitelében gyakorta felidéződnek a pesti lét boldog

²⁵⁶ TÖRÖK, 2019: 96

²⁵⁷ KÁRPÁTI, 2020, 2017

²⁵⁸ GYIMESI, 2019

²⁵⁹ KÁRPÁTI, 2017: 136

²⁶⁰ GYIMESI, 2019: 107

napjai.²⁶¹ De nem csupán a hölgyek írásos emlékeiben találkozhatunk az élményszerű leírással. Fáy András Wesselényinek írt levelében 1843 tavaszán ekképp fogalmaz Puky Katica Tánzer-intézetben szerzett élményeiről: „*Puky Katicza rokonom, két évig volt Tánzereknél gyámlyánkáiddal²⁶² nevelésben, s csak e napokban került haza. Nem győz betelni barátságaikkal, s nekem is kedves portékáim ezek a jó lelkek, kiket a Tánzer kisasszony, nem csak mint nevelőnőjök, hanem mint barátnőjök is, oly ártatlan tiszta kedélyben birt fölnevelni.*”²⁶³ Ugyancsak az élményszerű, egész életre meghatározó iránymutatás kristályosodik ki a későbbiekben Kölcsey Antónia és Szendrey Júlia naplóiban.²⁶⁴

III.5. Nőként a nevelés ügyéért a nyilvános szférában

A nőnevelés ügyének előmozdítása kapcsán számos értekezés született a 18-19. században, melyek szerzői között gyakorta tarthatunk számot női hangra. A korszak neveléssel foglalkozó asszonyai, mint az első kisdédóvó alapítója, Brunszvik Teréz, az iskolaalapító Teleki Blanka mellett Leövey Klára (1821-1897), valamint Karacs Ferencné Takáts Éva (1779-1845) és később lánya, Karacs Teréz nem csupán a mindennapi gyakorlatban, de elméleti síkon, a nyilvános szféra területére lépve, akár a férfiak által gerjesztett sajtóvitákban is kifejtették véleményüket.

A 19. század első évtizedei nőnevelésének és a nők művelődési jogának pennaháborújában kiemelkedik a miskolci rézmetsző, Karacs Ferenc hitvese, Takáts Éva, akit a hazai nőnevelés előmozdítása érdekében tett erőfeszítései és publicisztikája nyomán az ügy úttörői között tartunk számon. Írásainak fő jellemzője a nők művelődésének, illetve a családi életben való teljesebb helytállásának hangsúlyozása. Ahogy életművének 20. századi kutatója némi elragadtatással fogalmaz: „*minden gondolatával a női lelket akarta nemesíteni, s családi életet bensőségesebbé tenni, a leendő anyákat helyesebb irányban nevelni és mindezekben keresztül a nemzet jövőjét építeni.*”²⁶⁵ Elvei nem hullottak terméketlen talajra, lánya, Karacs Teréz az első hazai nőnevelde alapítója volt. Fábri Anna hívja fel a figyelmet Takáts Éva elbeszélői hangjának kettősségére: míg az 1822 és 1828

²⁶¹ Erről bővebben: V.4 és V.6. fejezet

²⁶² Wersényi Róza és Katica mint Wesselényi gyámlyányai nyertek felvételt az intézetbe.

²⁶³ FÁY, 1843 idézi K. PAPP, 1874: 12

²⁶⁴ Bővebben: V.4 és V.6. fejezet

²⁶⁵ EVVA, 1935

között közölt neveléssel foglalkozó írásaiban nem, vagy csak kevéssé üt meg személyes hangvételt, sorait a következetesség és a higgadt érvelés vezeti, addig a több évvel később felkérésre megírt önéletírásában publicisztikai tevékenységéről nem tesz említést.²⁶⁶ Első cikke negyvenhárom éves korában a Tudományos Gyűjteményben Sebestyén Gábor színműveinek elmarasztaló kritikája volt.²⁶⁷ Takáts szerint Sebestyén munkáiban sztereotip módon, dilettánsként aposztrofálta a nőt, karakterei és történetvezetése a kritikus szerint silány, hatásvadász. Véleményét Takáts pozitív felhanggal zárta, amelyben reményét fejezte ki, hogy „*ha nememet bővebb esméretségére méltóztatja a szerző, az asszonyi praktikáról remek darabokat is írhat.*”²⁶⁸ Az írás több szempontból is egyedülállónak bizonyult, és számos reflexiót váltott ki a lap olvasói körében. Egyrészt, a folyóirat történetében ő volt a második – s az ezt követő években az egyetlen – nő, akinek írásait a Tudományos Gyűjtemény közölte.²⁶⁹ Másrészt, hogy egy nő kritikusként lépjen a nyilvánosság elé, teljesen újszerűnek számított (és hosszú évtizedekig nem is tettek erre hasonló kísérletet), hiszen a korszak mentalitása alapvetően a magánszférában lokalizálta a nőt, és a publikálás már önmagában is a nyilvános szférába lépés aktusaként értelmezhető.²⁷⁰ A női szerzőség kérdése a korszakban minden addiginál több kérdést vetett fel: „*Közölheti-e írásait egy nő? Mi készíti a nőt az írásra? Kiléphet-e egy nő – önmagának és a családjának okozott kár nélkül – a családi élet hagyományosan megszabott kereteiből? Milyen társadalmi szerepkörök illetik meg a nőt, s milyen viselkedési normákhoz kell igazodniuk? A nyilvánosság előtt, közérdekű kérdésekben is kifejthetik-e a véleményüket, mondhatnak-e bírálatot például a férfiak munkájáról? Meghaladhatják-e a dilettáns szerepkörét anélkül, hogy nőietlenné válnának?*”²⁷¹ Takáts Éva „mentségére” több kutató is arról számol be, hogy a veszprémi ügyvéd darabjáról írt vélemény közreadása a kritikus tudta nélkül történt.²⁷² A bírálat nem maradt válasz nélkül, és Sebestyén Gábor (aki maga is a folyóirat egyik állandó szerzője volt) panaszlevelet írt a szerkesztőségnek.²⁷³ Nyilvános diskurzusra ekkor még nem került sor, Takáts Éva pedig

²⁶⁶ FÁBRI, 2001a

²⁶⁷ TAKÁTS Éva (1822): Sebestyén Gábor eredeti víg- és érzékeny játéka I. Asszonyi praktika, II. Katzki Pál, vagy a megtalált gyűrű Pesten. Tudományos Gyűjtemény, 1822. évf., 10. sz., 110-113.

²⁶⁸ *Uo.* 113

²⁶⁹ Rajta kívül egy női szerző, Kajdatsy Terézia értekezését közölte a Tudományos Gyűjtemény. Kajdatsy Terézia (1820): A meteor kövekről..., Tudományos Gyűjtemény, 1820. évf., 5. sz., 33-40.

²⁷⁰ HORVÁTH, 2007

²⁷¹ FÁBRI, 2001a

²⁷² EVVA, 1935; FÁBRI, 2001a; L'HOMME, 1996

²⁷³ L'HOMME, 1996

még ugyanezen évben publikálta első nőneveléssel foglalkozó cikkét a lapban Takáts Éva, Karacs Ferenc hitvese néven.²⁷⁴

Adalékként annyit hozzáteszünk, hogy a lapok és folyóiratok hasábjain közölt számos nőktől származó írás sugallata, a női szerkesztők és írók 19. századi jelenléte ellenére²⁷⁵ nem beszélhetünk a női zsurnalizmus megszületéséről. Az „írogató” nőket inkább aktivistaként, mintsem hivatásos újságíróként tartották számon.²⁷⁶ Vagyis a populáris sajtó megjelenése csupán a férfi szerzők professzionalizációját vonzotta magával.²⁷⁷ A 19. század végére az írással foglalkozó nők kisebb része a szépirodalom terén alkotott, nagyobb hányada a „női ügyek” (leánynevelés, női jogok és lehetőségek szélesítése) mellett érvelve tette közzé írásait.²⁷⁸

²⁷⁴ TAKÁTS Éva, Karacs Ferenc hitvese (1822): Némely észrevételek tekintetes Kultsár István úrnak azon értekezésére, melyet 1822-dik esztendő második felében közöl a leánykák házi neveléséről. Tudományos Gyűjtemény, 1822. évf., 12. sz., 36-42.

²⁷⁵ A nőket irodalmi alkotóként a századfordulón és a 20. század első felében is gyakorta ellenségesen, fenntartásokkal fogadták. Erről bővebben nemzetközi perspektívában is: GYULAI, 1908; KÁDÁR, 2014; MENYHÉRT, 2008; SÉLLEI, 2015; SHOWALTER, 1977

²⁷⁶ Az első hivatásos újságíró nő szerepére többen is pályáznak: Zempléni P. Gyuláné Elek Irma, Szederkényi Anna, Stephani Elza, Kovács Lydia és Hollós Lipótné de Grobois Nandine is nagyjából ugyanabban az időszakban lépett a hivatásos újságírói hivatás útjára. (SIPOS, 2019)

²⁷⁷ SIPOS, 2019

²⁷⁸ FÁBRI, 1999

IV. Az olvasóvá nevelés horizontján

„...a könyvolvasás egy a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosságok között.”²⁷⁹

K. S.

IV.1. A női olvasmányműveltség és olvasás korai kérdései

A 18-19. század előtti időszak női olvasmányait és olvasmányműveltségét érintően érdemes azt a férfiakéval egységesen megvizsgálni. Az olvasmányműveltség, vagyis hogy a korszak embere (legyen az férfi vagy nő) mely olvasmányokat ismerte, szükségképpen nem függött össze azzal, hogy mit olvasott, illetve, hogy egyáltalán tudott-e olvasni. Az olvasmányok, klasszikus példát említve, a Biblia vagy egyéb kegyességi irodalom ismerete még nem vonzotta magával annak tételes olvasását, ezek prédikációk és egyéb szóbeli közlés útján történő megismerése is olvasmányműveltségként fogható fel.²⁸⁰ A kor embere azokból idézhetett, hivatkozhatott rájuk, hiszen – ha nem is saját olvasmányélmény alapján – ismerte azokat. Az alacsony alfabetizációs adatok, az iskoláztatás hiánya, s természetesen a középkor könyvtörténeti jellege okán is nagyon kevesek számára volt adott a Szentírás forgatása. A klerikus réteg és az elit társadalmi rétegek köreiben az olvasás már a középkorban is jellemző volt. Herbert Grundmann szerint a 11-13. században az olvasni tudók többsége nő volt.²⁸¹ Természetesen, itt egy nagyon szűk csoportról beszélhetünk, s a korszak hadi és politika eseményeinek ismeretében, feltehetően a középkori zárdai nevelés állhatott a magas(abb) adatok háttérben.

A 16. századtól a könyvek és egyéb kiadványok könnyebb elérhetőségét biztosította Johannes Gutenberg (~1400-1468) könyvnyomtatási technikájának vívmánya, melynek hatására a(z immár) nyomtatott könyv egyre gyakoribb vendéggé vált a főúri kastélyok falai között. Megjelent a könyvek gyűjtése, felütötte fejét a bibliofília. Az arisztokrata családok körében presztízskérdésként, reprezentációs eszközként funkcionált a minél szélesebb kiadványokat felölelő tékák létrehozása, nem csupán mint a műveltség, de mint a gazdagság és jó ízlés szimbóluma. A reformáció és a barokk időszakában, kivált az

²⁷⁹ K. S., 1825: 379

²⁸⁰ MONOK, 1997a-b

²⁸¹ KORONDI, 2014; PAPP, 2014a; SZABÓ, 2014

arisztokrata családok leányai és asszonyai számára már megnyíltak saját főúri (családjuk vagy férjük által létrehozott) könyvtárak, a 17-18. századból pedig már több előkelő hölgy is ismert magántéka tulajdonosként. Jóllehet, miként arra Monok István is emlékeztet, a magánkönyvtárak tételjegyzékei (álljanak azok kizárólag női tulajdonban) még mindig nem adnak bizonyóságot a női olvasói szokásokról, hiszen bizonyos könyvek birtoklása nem jelenti azok olvasását. S fordítva: az, hogy egy könyv nem található meg adott gyűjteményben, még nem vonzza magával, hogy az illető ne olvasta volna, hiszen a kötetek akár egymás között is gazdát cserélhettek ideiglenesen. Tény ugyanakkor, hogy a jegyzékek (vagy ritkább esetben, a fennmaradt gyűjtemények) valamiféle képet mégiscsak közvetíthetnek a kutató számára. Egyetérthetünk abban a 15-18. század könyvtártörténetét elemzőkkel, hogy a 17-18. századi arisztokrata hölgyek számára elsősorban a belső készítés (vagy annak hiánya) lehetett akadály a széleskörű olvasottság elérésének, hiszen mindez csupán szándék, elhivatottság és akarat kérdése, melynek megléte terén – mint Monok István hozzáfűzi – nem volt hóján a női arisztokrácia.²⁸²

A 18. századot megelőző olvasmányműveltségről, az olvasmánylisták műfaji összetételéről az olvasástörténeti kutatások szólnak a nők számára ajánlott művekről és témákról is. A középkor egészére jellemzően a kegyességi művek, a szentek életével foglalkozó szövegek olvasása élvezett prioritást. A műfaji sokszínűség terén érdemes kiemelni a protestáns gyakorlatot, mely a lutheri tanokon alapulva hirdette, hogy az asszonyok napi vallásgyakorlásához elengedhetetlen a kegyességi irodalom forgatása. Emellett megjelentek a különféle házi praktikákat leíró művek, a szakácskönyvek és az életvezetési tanácsadók, valamint a szépirodalom. A Deák Farkas (1832-1888)²⁸³ szerkesztésében 1879-ben megjelent „Magyar hölgyek levelei”²⁸⁴ 1515 és 1709 között keletkezett 499 levelet magába foglaló gyűjteményében ugyan nagyon csekély számban, de találtunk a női olvasmányokra utaló írásokat. Ezek közül az egyik egy anya, Sigér Anna kérése fiához, Máriássy Andrásához. 1568-ban kelt levelében az anya ezzel zárja sorait: „Végezetre kérek jó fiam, András, hogy küldj énnekem egy Zsoltár könyvet, ha kettő lehetne is, igen akarnám...”²⁸⁵ A másik levél bő egy évszázaddal később egy anyai intelem Révay Judithhoz. Az 1673-ban írt levélben Bossányi Judit nem csupán a vallásos lélek munkálásával, de egyéb asszonyi szerepekkel kapcsolatban is tanáccsal látta el lányát: „Kérlek, ne búsulj; mert mindent jóra fordítja az Isten; a könyvekben olvass, az szent

²⁸² MONOK, 2014

²⁸³ Deák Farkas (1832-1888): író, történetíró, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

²⁸⁴ DEÁK, 1879

²⁸⁵ Uo.: 74

írással bíztasd magadat, az uradnak kedvét keresd, úgy léssen Istennek áldása rajtad, minden embert becsületben tarts, az mint én tőlem tanultad.”²⁸⁶ E két levélből kitűnik, hogy a korábbi évszázadokban a biblikus, vallásos témák és könyvek elsődlegessége jellemző, miként azt láthatjuk például Bethlen Kata (1700-1759)²⁸⁷ önéletírásában²⁸⁸ is.

Némileg külön műfajt képviselnek Mikes Kelemen (1690-1761) Törökországi levelei,²⁸⁹ melyekben nem csupán a lányok nevelésének előmozdítása mellett megfogalmazott vélemények²⁹⁰ találhatók, de Mikes olvasással kapcsolatos fejtegetéseire is akad példa. A fiktív levelekben a levélíró nehezményezi, hogy a lányok tanítása során nem fektetnek hangsúlyt az írás és az olvasás elsajátítására, holott *„egy nemes leánynak nem csak illik, de szükséges tudni. Azon kívül, hogy a valláshoz a szükséges, hogy holmi jó könyveket olvashasson; de a micsoda nem szükséges egy nemes aszszonynak, hogy az ura távul létiben, az urát mindenekről tudosithassa, és az ura levelét el olvasshassa.*”²⁹¹ Összességében azt mondhatjuk, hogy az olvasói divatokat és azok változásait csupán a 17. század második felétől követték a nemesi társadalom női tagjai.²⁹² Ahhoz pedig, hogy a 18-19. század fordulóján, a reformkorban, illetve az 1800-as évek második felében egy teljesen új olvasóközönség jelenjék meg, számos irodalomtörténeti és közönségszervező tényező vezetett, mely a nőnevelés kívánalmának és lehetőségének megteremtésével párhuzamosan folyt.

IV.2. Az olvasás forradalma

Ropolyi László „A könyv és olvasás” című tanulmányának bevezetésében²⁹³ Borgest idézi, aki szerint *„az ember különféle szerszámai között kétségkívül a könyv a legbámulatraméltóbb. A többi mind testének a meghosszabbítása. A mikroszkóp, a távcső a látásé, a telefon a hangé, aztán itt van az eke és a kard, ami az emberi kar meghosszabbítása. Ám a könyv egészen más: a könyv az emlékezet és a képzelet*

²⁸⁶ *Uo.*: 349

²⁸⁷ Bethlen Kata (1700-1759): első írónőink egyike, elsősorban önéletírása által ismert. Az erdélyi irodalom és kultúra mecénása.

²⁸⁸ BETHLEN, 1984 (első kiadása feltehetően 1762-ben látott napvilágot Páldi István kolozsvári nyomdájában)

²⁸⁹ MIKES, 1966 (első kiadása 1794-ben látott napvilágot, sajtó alá rendezte: Kultsár István)

²⁹⁰ Például: KÉRI, 2018, 2014, 2008, 1997

²⁹¹ MIKES, 1966: 113

²⁹² MONOK, 2014

²⁹³ ROPOLYI, 2011: 114

*meghosszabbítása.*²⁹⁴ Az olvasástörténeti kutatások általában ennek a „legbámulatraméltóbb szerszám”-nak a fejlődéstörténetéhez kapcsolják az olvasás és az olvasástechnika három forradalmát, hozzátéve, hogy alapvetően előbb jelentkezett az igény, amit aztán a technikai vívmányok követtek. Természetesen a többféle vizsgálati metódus, többféle megközelítésben tárgyalja az olvasási fordulatok kérdéskörét. Egyes kutatások a már említett technikai-fizikai adottságok mentén határozzák meg az olvasás egyes korszakait, míg mások az olvasás módozatai, az írott szó irányából vizsgálódnak.

Jesper Svenbro szerint²⁹⁵ az első olvasási forradalom a hangos olvasás elcsendesítésében érhető tetten, melynek pontos korszakáról azonban megoszlanak a vélemények. Svenbro már az antikvitásban is érzékeli a csendes olvasást, azonban az európai kultúrában még évszázadokig a hangos olvasás élvez elsőbbséget. A változás a késő középkori hagyományban vehető észre, mely gyakorlatot a könyvnyomtatás technikájának megjelenése erősít tovább. Más kutatók, mint Roger Chartier²⁹⁶ az írott szó szerepét vizsgálva közelítik meg a kérdést. A francia történész első választóvonalként a 12. századot jelöli meg, *„minthogy az írás ekkortól kezdve már nem pusztán a megőrzés és memorizálás eszköze, hanem az intellektuális tevékenységnek tartott olvasás céljait szolgálja.”*²⁹⁷ Noha az első olvasási fordulatot többféleképp értelmezik – és sok esetben évszázados eltéréssel jelölik meg –, abban minden megközelítés²⁹⁸ egységes, hogy a második olvasási forradalom a 18. században, annak is második felében következett be. Ennek egyik indukálója, hogy az 1700-as években a nyomdászat iparméretűvé növekedett. Ezzel párhuzamosan nem csupán a műfaji sokszínűség és az irodalom könnyebb elérhetőségében figyelhető meg változás, de maga az olvasás módszere, technikája is átalakult. A kutatások²⁹⁹ ezt az intenzív olvasás és az extenzív olvasás fogalmakkal jelölik. Főként ez utóbbi írta felül az olvasás célját, jellegét, s természetszerűen magával vonzott számos kritikát is.

Az intenzív olvasás egyfajta szakrális szertartásként értelmezhető, s ez tekint vissza nagyobb történelmi hagyományokra is. *„Az »intenzív« olvasó a könyvek szűk és véges halmazával találkozott, amely generációról generációra hagyományozódott; ezeket a műveket az emberek újra és újra elolvasták, memorizálták és előadták, hallgatták és*

²⁹⁴ BORGES, 1999: 59

²⁹⁵ SVENBRO, 2000

²⁹⁶ CHARTIER, 1994

²⁹⁷ *Uo.*: 307

²⁹⁸ Többek között: BORGES, 1999; CAVALLO – CHARTIER, 2000; CHARTIER, 1994; DEBRECZENI, 2002; ENGELSING, 1974; FÜLÖP, 1978, 1976; ROPOLYI, 2011; SVENBRO, 2000; WITTMANN, 2000

²⁹⁹ *Uők.*

*kívülről ismerték.*³⁰⁰ Ennek értelmében az intenzív olvasás egyfajta társasági esemény, melynek során egy kisebb közösség, általában a családi kör egy tagja olvas fel hangosan, míg a többiek hallgatják, esetleg közben saját foglalatosságaikkal töltik az időt (a hallgatóság nemétől függően a nők varrogatással vagy egyéb kézimunkával, a férfiak pipázgatással). Ugyancsak az intenzív olvasót jellemzi, hogy csekély számú olvasmányát gondosan választja meg, interpretálja az olvasottakat. Nem egyedülálló, hogy egy-egy könyvet többször is elolvas. Az intenzív, szabályozott keretek között történő olvasás, legyen az hangos vagy csendes, illetve annak hallgatása egyben azt is biztosította, hogy erkölcsileg feddhetetlen szereplőket és cselekményt felvonultató, értékes művek kerüljenek elő, így például a Biblia egyes részei, prédikációk vagy egyéb vallásos témájú szövegek. Az intenzív olvasás napi gyakorlatban megjelenő ritualitását mutatja be Pogány György egy 1800-as évekbeli német társalkodónőt idézve.³⁰¹ A forrásanyag alapján a Stolberg család megszabott keretek között viszonyult az olvasáshoz, s vélhetően ennek gyakorlata számos más család esetében is jelen volt. Eszerint a családfő minden reggel felolvasott a Bibliából, majd a Spectatort félrevonultan olvasta. A délelőtti folyamán a grófné Lavater Pontius Pilatusából idézett a ház népének. Az ebédet követően Milton Elveszett Paradicsoma és Plutharkosz Párhuzamos életrajza szerepelt az olvasmányok között, míg a délután későbbi részének szabadidejében a ház előkelőségei kortárs regények társaságában múltatták az időt.

Az extenzív olvasó más szemléletben olvas. Olvasmányait jóval szélesebb műfaji palettáról választja, az olvasás célja gyakorta szintén más jellegű. *„Az extenzív olvasó, a Lesewut, a Goethe idejében Németországot magával ragadó olvasási láz embere (...): sok és sokféle szöveget olvasott el gyorsan és mohón, éles kritikai hozzáállással, egyetlen területet sem kímélve meg a metodológiai kételytől.*”³⁰² Társaság helyett az egyén többször marad önmagára a szöveggel, sokkal intimebb és szabadabb lehetőséget kapva a mű befogadására. Guglielmo Cavallo és Roger Chartier szerint ezáltal egy „új intenzív olvasó” konstruálódik. Ezt az olvasót *„hatalmában tartja a szöveg, amelyben ő maga is otthon van: azonosul a személyekkel, és saját életét a cselekmény fikciójának kulcsában értelmezi. Az újfajta »intenzív olvasás« a teljes érzékenységet mozgósítja. Az olvasó – sőt egyre inkább olvasónő – nem tudja visszafogni sem szenvedélyeit, sem könnyeit; teljes megrendültségében maga is tollat ragad, hogy hangot adjon érzelmeinek, s főként, hogy*

³⁰⁰ CHARTIER, 1994: 307

³⁰¹ POGÁNY, 2013

³⁰² CHARTIER, 1994: 307

*írjon az írónak, aki műve révén valóságos lelki vezetőjévé vált.*³⁰³ A 18-19. század fordulóján tehát az olvasás lassan a mindennapok részévé vált, s hasonló szerepet töltött be, mint a tánc vagy a kártyajátékok.³⁰⁴

Bár fentebb utaltunk rá, érdemes megjegyezni, hogy az extenzív és az intenzív olvasás nem egymással ellentétben álló olvasási mód. Ahogy az intenzív olvasás esetében sem beszélhetünk kizárólagosságról, az extenzív olvasás sem csupán a csendes olvasásra korlátozódik, hiszen a 18-19. századi irodalmi élet pezsgését nagyban meghatározta a szalonélet, az olvasókörök világa, melynek részét képezte a művek hangos felolvasása és közös megvitatása.³⁰⁵ Mindemellett az is lényeges, hogy az extenzív olvasás nem váltja az intenzív olvasást, hiszen egyrészt az intenzív olvasás „időszakában” a humanista gondolkodók olvasási stílusát is jellemezte a minél szélesebb műveltség megszerzésének igénye, mely hatalmas olvasmány mennyiség befogadását tette szükségesszerűvé. Másrészt egyetérthetünk Roger Chartier megállapításával, miszerint „*az »olvasási forradalom« idején alakult ki a talán »legintenzívebb« olvasás (...), amelynek során a regény egészen hatalmába kerítette az olvasót, részévé vált és úgy irányította életét, ahogy azt egykoron a vallásos könyvek tették.*”³⁰⁶

A szakirodalom feltárása alapján kitűnik, hogy sok esetben a modern kutatások sem nyújtanak egyértelmű képet arról, hogy az extenzív olvasás az ismeretek elmélyítésében, vagy épp felszínességében nyer-e inkább teret. Reinhard Wittmann szerint például az extenzív olvasó saját célokat kiválasztva tiszteletlen és szabad, míg az intenzív olvasás inkább a polihistorok sajátja maradt.³⁰⁷ Matthew H. Birkhold, Rolf Engelsing kutatásaira³⁰⁸ alapozva kifejti, hogy a korszak extenzív olvasója nem különböztette meg a szépirodalmi szövegeket a ponyvától.³⁰⁹ Véleményünk szerint, inkább arról lehet szó, hogy – felülírva, illetve kiegészítve az extenzív és az intenzív olvasásmódokat – a forradalmasodni látszó olvasási kultúrában mind többfajta olvasó jelenik meg, ami többféle műveltséget konstruál a 18-19. század fordulóján és azután.³¹⁰ Az általunk megismert kutatások erre nézve is különféle álláspontot képviselnek. A már említett Cavallo és

³⁰³ CAVALLO – CHARTIER, 2000: 32

³⁰⁴ BIRK HOLD, 2019

³⁰⁵ Bővebben: IV.3.1., IV.3.2. fejezet

³⁰⁶ DARTON, 1984 alapján CHARTIER, 1994: 307

³⁰⁷ WITTMANN, 2000 idézi ROPOLYI, 2003: 118

³⁰⁸ ENGELSING, 1974

³⁰⁹ BIRK HOLD, 2019

³¹⁰ A különféle műveltségeszmék és irodalmi műveltség, azok társadalmi jelentősége, irodalomtörténeti-társadalmi kontextusa szintén számos vitát generált a kortársak körében, ezek azonban véleményünk szerint nem kapcsolódnak szorosan témánkhoz, a terjedelmi korlátokra tekintettel ezekre bővebben nem térünk ki. A témában például: FÁBRI, 1987; LAKNER, 2004

Chartier szerint „*a nyomtatott szöveggel való kapcsolat legelterjedtebb formája, akárcsak korábban és még később is, a »vad«, azaz naiv, nem reflektált és »házasítatlan« olvasás volt, amelyet túlnyomórészt még hangosan folytattak.*”³¹¹ Keszeg Vilmos két táborra osztja a korszak olvasóit: a tudósokra és az átlagolvasókra. Ez utóbbiak elsősorban szórakozás gyanánt olvastak, ezáltal természetesen teljesen más könyveket válogattak össze, sőt, máshol is juthattak az olvasnivalóhoz.^{312,313} Debreczeni Attila az olvasókat három kategóriába sorolja. Vélekedése szerint, a Cavallo és Chartier által „vadtént” aposztrofált olvasó ellentétéként feltűnik a művelt olvasó, az enciklopédista polihisztor. E kettő mellett foglal helyet a hasznos olvasó, aki műveltsége gyarapítása okán olvas, ugyanakkor az enciklopédikus polihisztorral ellentétben nem vonul el a világtól. Ez utóbbi „*felelt meg leginkább a felvilágosodás korában oly igen elterjedt ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célkitűzéseknek.*”³¹⁴ Debreczeni hozzáteszi, hogy a századfordulón az esztétikai olvasásmód is kibontakozik. A pallérozott olvasó az ismeretterjesztő és morális irodalom felé nyitott, az olvasás egyre inkább a mindennapi gyakorlathoz kapcsolódik. Hász-Fehér Katalin az irodalom irányából közelítve két kategóriát állít fel. Az integrált irodalom olvasócentrikus, a korszakban megjelenő átlagolvasó számára kínálja az irodalmi életbe való bevonódás lehetőségét. Ez mozdíthatja elő többek között a magyar nyelvű irodalom populárisabbá tételét, a magyar nyelv terjedését. A strukturált irodalom viszont az ideális olvasót célozza, melyben az esztétikai funkció jóval nagyobb szerepet tölt be.³¹⁵

Az bizonyos, hogy az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő extenzív olvasásmód és olvasó a 19. században lassanként kivonta magát a társadalmi ellenőrzés normái alól, ennek felismerése pedig már a századfordulón is heves vitákat váltott ki. A kritikák egyik indukálójaként idézhetjük ismét Chartier megállapítását, miszerint a korszakban „*a regény egészen hatalmába kerítette az olvasót, részévé vált és úgy irányította életét, ahogy azt egykoron a vallásos könyvek tették.*”³¹⁶ Így vált a diskurzus egyre fontosabb tárgyává a „jó könyvek megválasztása”, s maga az olvasóvá nevelés kérdésköre. Általánosan elterjedt nézet volt például, hogy míg a férfiak képesek arra, hogy olvasmányaikat gonddal, ismereteik további mélyítése szolgálatában válasszák meg, addig a nők erre nem alkalmasak. A viktoriánus Angliában egyenesen lázadó magatartásnak tartották a nők

³¹¹ CAVALLO – CHARTIER, 2000: 326-328

³¹² Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy míg az igényes könyveket a könyvtárakban lehették fel az olvasók, addig a populáris és egyéb köteteket házaló ügynökök és piaci kofák árulták.

³¹³ KESZEG, 2008

³¹⁴ DEBRECZENI, 2002: 499

³¹⁵ HÁSZ-FEHÉR, 2000

³¹⁶ DARNTON, 1984 alapján CHARTIER, 1994: 307

csendes, elvonult olvasását, és az olvasmányok szabad megválasztását, hiszen ez hiányolt minden olyan formulát, mely a szépnem idillikus szerepeihez méltón a családi kötelekeket és annak meghittségét erősítette. Továbbra is azt szorgalmazták, hogy a nők a férjük és barátaik számára olvassanak fel, vagy hallgassák apjuk, fivérek felolvasását.³¹⁷

IV.3. A Lesewut

Az extenzív olvasó étvágya csillapíthatatlannak tűnt, melyet az élénkülő lapkiadások, a szélesedő műfaji paletta, az átalakuló sajtó, a kisebb kiadványok megjelenése, a bővülő könyvkiadás, a könyvtárak csökkenése, a kölcsönkönyvtárak létrejötte, a következő alfejezetünkben is érintett olvasókörök, olvasótársaságok, szalonok és könyvklubok alapítása és működése is igyekezett enyhíteni. A lipcsei könyvvásár katalógusa szerint például, míg 1700-ban 978 munka jelent meg a vásárra, addig ez a szám 1770-ben 1807 kötetre, míg 1800-ra 4012-re duzzadt.³¹⁸ Az olvasói láz legerőteljesebben Angliában, Franciaországban és Németországban „ütötte fel fejét” a 18. században, s bár nem ugyanolyan intenzitással és időszakban, egész Európában érezte hatását, így a századfordulót követően hazánkban is. Az olvasási örület legismertebb indukálója Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) az 1774. évi lipcsei könyvvásárra megjelent levélregénye. Az ifjú Werther szenvedései³¹⁹ addig soha nem látott népszerűséggel söpört végig a kontinensen, igazi bestsellerré vált. A Werther-láz a divatban is megvetette lábát. A regényben megjelenő Werther-alakhoz hasonlatosan a sárga mellény és nadrág, valamint a kék kabát vált népszerűvé. A regénynek ugyanakkor negatív, a 20. századtól a pszichológiában vizsgált hatása is volt. Az 1970-es évektől a média hatására, utánzáson alapuló öngyilkosságokat Werther-effektusnak nevezik.

Az addig nem tapasztalt olvasási örületet az olvasástörténeti kutatásokban Rolf Engelsing 1970-es években publikált munkáiban³²⁰ a Lesewut fogalmával írta le. A terminus a nemzetközi kutatásokban is ismert, noha az angol vizsgálatokban a „reading fever” vagy „reading mania”³²¹ is bevett formula. Előbbivel a magyar kutatásokban is

³¹⁷ PEARSON, 1999

³¹⁸ BIRKHOLD, 2019

³¹⁹ Werther szerelme és halála címen is megjelent.

³²⁰ ENGELSING, 1974, 1970

³²¹ Többek között: PEARSON, 1999

találkozhatunk.³²² A hazai szakirodalom, illetve a korszakban kelt szövegek³²³ terminológiájában a gyakorta alkalmazott olvasói/olvasási düh,³²⁴ „olvasási düh”³²⁵ vagy olvasásdüh³²⁶ talán kissé félrevezető, magyarázatra szorul. A német filozófus, Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) például kábítószerként jellemezte az olvasói lázat, mely édes feledésbe meríti az embert.³²⁷ Mások a fennálló politikai rend fenyegetettségét látták a kibontakozó folyamatban, megint mások pedig a képzelet és az értelem zűrzavarát.³²⁸ Barbier és Bertho-Lavenir a Lesewutot olvasási örületként értelmezi.³²⁹ Olvasatunkban a Lesewutot mint az olvasmányok mértéktelen halmozását inkább olvasói szenvedélyként, olvasói/olvasási lázként értelmezzük, így munkánkban ennek értelmében – szinonimaként – használjuk a fogalmakat, meghagyva azt az értelmezési keretet, hogy ez az olvasói láz irányulhat a minél szélesebb körű műveltség megszerzésére, és a felszínis vagy szórakoztató olvasás igényére is.

IV.4. A magyar olvasóközönség megszervezése a reformkorban

Az 1800-as éveket megelőzően az olvasó fogalma hazánkban egyet jelentett a művelt, nyelveket (legalább latinul) beszélő, a könyveket a tudásért forgató elit tagjával. A századfordulón a nevelő, tanító szándékú olvasás mellett megjelent az olvasás szórakoztató jellege, s az „átlagolvasó” fogalma.³³⁰ A polgárosodás folyamata, az oktatásügy fejlődése – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – hazánkban is hozzájárult az olvasóközönség összetételének színesedéséhez. Az irodalom fogyasztóiként ekkor tűntek fel a nők, a gyerekek és a parasztság. Az olvasóközönség kialakulása nem csupán a kor változásainak „hozadéka”, hanem a felvilágosodás és a reformkori Magyarország jelentős szervezői tevékenységének eredménye. A következő két alfejezetben, elsősorban Fábri Anna³³¹ és

³²² TÓTH, 2001a

³²³ Bővebben: IV.4. fejezet

³²⁴ TÓTH, 2001a

³²⁵ GYÁNI, 2004

³²⁶ DEBRECZENI, 2002

³²⁷ „Reading, like any other narcotic, sets one in a comfortable state suspended between sleep and wakefulness. It lulls one into a sweet oblivion.” (FICHTE, 1889: 97 idézi VAN HORN MELTON, 2001: 113)

³²⁷ CHARTIER, 1994

³²⁸ *Uo.*

³²⁹ BARBIER – BERTHO-LAVENIR, 2004

³³⁰ FÜLÖP, 1978

³³¹ FÁBRI, 1997, 1999

Fülöp Géza³³² alapkutatásaira támaszkodva vázoljuk az olvasónevelés, közönségszervezés, valamint az irodalom és társadalom viszonyának általunk legfontosabbnak vélt befolyásoló tényezőit.

A felvilágosodás előtt nem beszélhetünk közönségnevelésről,³³³ az olvasásnak és a művelődésnek nem voltak ilyenét hagyományai Magyarországon. Mindezt a közérdek, a társadalmi haladás, valamint a nemzet és haza iránti jobbító szándék hívta elő. „Az irodalom, a tudomány és a közélet is szervezte, formálta és nevelte a maga közönségét, és ezen keresztül a társadalmat.”³³⁴ A 1700-as évek végén a közönségszervezés célja a széles társadalmi rétegek hatékony bevonása, a közműveltség és a társadalmi tudat kialakítása, a teljes közrend művelt (olvasóvá) nevelése. A közönségszervezés élenjárói a felvilágosult írók voltak. Bessenyei György és társai hamar felismerték, hogy az olvasó az irodalmi élet fontos tényezője és befolyásolója, ők használták elsőként a „publicum” fogalmát. Megváltozott a könyv funkciója is. A korábbi gyűjtőszemély tárgyból olvasmány lett, mely tanít, nevel és gyönyörködtet, közvetíti az új eszméket. Az olvasók száma lassú gyarapodásnak, ízlésük pedig finomodásnak indult.

Az új közönség és közönségigények szükségsszerűvé tették az irodalmi élet formálódását, népszerű irodalmi művek megjelenését. Ezen igényeket Fülöp Géza szerint a hazai írók hamar felismerték.³³⁵ A századfordulón egyre több szerző vált közkedveltté. Dugonics András (1740-1818) *Etelkája*³³⁶ az elsők között volt, mely a biblikus és vallási olvasmányok mellett beférközött a kedvelt és előszeretettel vásárolt kötetek közé. Fábri Anna szerint ez elsősorban a közönség ízlésére, érdeklődésére való ráhangoltság kivételes példája, mintsem a kultúra iránti általános érdeklődés megjelenése.³³⁷ Az olvasónevelés, a színesebb műfaji paletta, az irodalom népszerűsítése azonban I. Ferenc kultúrpolitikája nyomán akadályokba ütközött. Az 1806 februárjában bevezetett szigorítások célja az olvasmányok legteljesebb ellenőrzése, a felvilágosodás eszméi terjedésének megakadályozása. Ennek keretében szigorú cenzúrát vezettek be, korlátozták a külföldi művek behozatalát. A könyvkereskedők csak a Helytartótanács engedélyével

³³² FÜLÖP, 1974, 1976, 1978

³³³ A reformáció, illetve a katolikus megújulás közönségszervezői tevékenysége és célja más jellegű volt, szűkebb rétegekre korlátozódott.

³³⁴ FÜLÖP, 1978: 13

³³⁵ FÜLÖP, 1978

³³⁶ A mű eredeti címe: *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos várárt, Árpád és Zoltán Fejedelmink ideikben*. Dugonics 1786-ban írta, azonban végül csak két évvel később, 1788-ban jelent meg. Sikerét jelzi, hogy az 1000 példányban kiadott munka egy év alatt elkelt, majd a következő néhány évben két újabb kiadást is megélt.

³³⁷ FÁBRI, 1987

importálhattak világirodalmi alkotásokat, ezért gyakorta választottak más utat ezek beszerzésére, s gyakran más portékával üzletelők is illegálisan juttattak külföldi könyveket az országba. A következő években erkölcsi mesék és didaktikus írások álltak az olvasók rendelkezésére, például a következő fejezetben több ízben felbukkanó „*Kis János tollából, amelyek bizonyára nem zaklatták fel az ifjú hölgyek képzeletvilágát, olvasási kedvüket azonban ugyancsak próbára tették.*”³³⁸

A reformkori közönség szervezés a felvilágosodás fejlett, fogékony közönségére tudott támaszkodni, hiszen az olvasók száma valamelyest gyarapodott, részben a különféle társaságok és egyesületek³³⁹ aktivizációjának köszönhetően. A reformkor kezdetén az egész társadalmat tekintve még mindig nagyon szűk volt az írni-olvasni tudók aránya, a lakosság kétharmada volt analfabéta.³⁴⁰ Továbbra is szükség volt a tudatos közönség szervezésre, mely feladatot több befolyásos irodalmi, politikai szereplő is a magáénak érzett. Irodalmi szempontból kiemelkedő a zsebkönyvek, évkönyvek, folyóiratok megjelenése, a különféle irodalmi pörök és viták, melyek sok esetben váltottak ki társadalmi diskurzust és hatottak az olvasóközönségre. Az 1840-es évektől a költészet mellett egyre jelentékenyebb a prózai művek, az újonnan megjelenő magyar regény közönségnevelő szerepe. Ezek, ideértve Jósika Miklós (1794-1865), Eötvös József (1813-1871) vagy Kemény Zsigmond (1814-1875) munkáit, gyakorta bírtak politikai tartalommal, mely véleményformálásra készítette olvasóit.

A másik jelentős közönség szervező tevékenység Széchenyi István személyéhez köthető, aki angol mintára honosította meg hazánkban a kaszinóéletet. Az 1827-ben alapított Pesti Casino (1830-tól Nemzeti Casino) 1840-ben közel 500, 1847-ben 574 tagot számlált.³⁴¹ A Casino a legtöbb magyar lapra és folyóírra előfizetett, könyvtárában számos magyar és külföldi mű megtalálható volt. Széchenyi mellett Wesselényi Miklós is kaszinók, olvasóegyesületek és társaságok létrehozását szorgalmazta szerte az országban, melyek közönség szervező tevékenysége a társadalom minden rétegére kiterjedt. A nőket a kaszinók és társasági egyletek inkább csak vendégként fogadták bizonyos társasági események (bálok) alkalmával. E fórumok működésükkel lehetővé tették, hogy az időszakai sajtó a társadalom legszélesebb köreihez elérhessen, közös felolvasásokat tartottak, melyeket élénk vita követett. A könyvirodalom terjesztésében is fontos szerepet vállaltak, miközben a magyar irodalomnak neveltek olvasóközönséget. Az olvasóközönség

³³⁸ FÁBRI, 1987: 361

³³⁹ Bővebben: IV.3.1. fejezet

³⁴⁰ FÜLÖP, 1978

³⁴¹ Uo.: 50

szervezéséről összességében elmondható, hogy a reformkorra Bessenyei György és köre felvilágosodás időszakában megfogalmazott céljai valósultak meg. A közrend egyre jelentékenyebb része vált olvasóvá.

A női olvasókat illetően Kármán József emelt szót az elsők között a hölgyközönség megszervezésének szükségessége mellett. Kármán jól látta, hogy a századforduló Magyarországon a művelt magyar nő típusa inkább csupán lehetőség, az irodalom és nyelv művelése és szeretete elszigetelt jelenség köreikben. Hozzáteve, hogy a korszerű műveltség és az anyanyelvű kultúra a férfiak esetében is ritka.³⁴² Szavait tettek is követték, hiszen az Uránia folyóirat szerkesztőjeként, a „nemzet csinosodása” érdekében lapját a női publikumnak szánta.³⁴³ A nők olvasási kedvének élénkítésére már az 1800-as évek első évtizedeiben is adtak ki könyvsorozatokat, illetve érdemes megemlíteni Kiss István, Landerer és Eggenberg „kiváló üzleti, de annál kevesebb esztétikai érzékkel” megindított könyvtárait, melyek eredeti magyar románokat és külföldi regények magyarítását kínálták.³⁴⁴

A 18-19. század fordulóján és a reformkorban a női olvasókkal, az ő irodalmi ízlésformálásukkal és igényeikkel is mind jobban számolni kellett. A következő fejezetben látható, hogy a hölgyközönség jelenléte, illetve a szélesebb női publikum megteremtése céljából Nyugat-Európában és hazánkban is egyre jellemzőbbé vált a kifejezetten nők számára szerkesztett lapok, folyóiratok kiadása.³⁴⁵ E jelenség hívta életre a női irodalom fogalmát,³⁴⁶ melyet sok esetben még napjainkban is pejoratív értelemben használnak.³⁴⁷ Az 1830-1840-es évekre egyre jellemzőbbé vált, hogy a nők nem csak mint olvasók, de mint tollforgatók is feltűntek, kilépve a nyilvános szférába. Műfaji tekintetben kezdetben a költészet terén bontogatták szárnyaikat,³⁴⁸ mint Dukai Takách Judit (1795-1836), Képlaky Vilma (1792-1828), vagy épp a később még említésre kerülő Molnár Borbála (1760-1825) és Újfalvy Krisztina (1761-1818). A reformkorban kibontakozó „írói düh” vagy láz, az olvasáshoz hasonló értelemben ütötte fel fejét. Ebben az esetben is egyfajta írói, íráshoz fűződő szenvedélyről beszélhetünk, mely egyben magával vonzotta a silányabb művek nagyobb számban történő publikálást. A lapszerkesztők az esztétikai, stilisztikai szempontok felett különösen a nemzeti érzeménnyel átfűtött írások esetében hunytak

³⁴² FÁBRI, 1987

³⁴³ A korszak (női) lapjairól: V. fejezet

³⁴⁴ FÁBRI, 1987: 361

³⁴⁵ V. fejezet

³⁴⁶ NAGYDIÓSI, 1958: 193

³⁴⁷ Bővebben: MITGUTSCH, 1997

³⁴⁸ Bővebben: FÁBRI, 1999

szemet. Ahogy Fábri Anna fogalmaz, felragyogott a verselés és a dilettánsok csillaga, mely írási dühbe és regényfabrikálási járványba csapott.³⁴⁹ Az egyre lelkesebb olvasóközönség egyre lelkesebben vett részt az alkotói folyamatokban is – ki-ki a maga tehetsége szerint.

IV.4.1. Irodalmi- és olvasótársaságok, olvasókörök

A 18. század végén a legműveltebb olvasók közé a felvilágosult írók, illetve a radikális gondolkodású nemesekből és polgárokból álló új értelmiség tartozott. Ők voltak az első olvasó- és irodalmi körök alapítói is. Az 1790-es évek elején a társasági, irodalmi élet záloga a „társaságok városa”, Pest volt,³⁵⁰ ahol „*az egyetem tanárai és politikusok, művelt hivatalnokok és radikális papok olvasókörökben és könyvtárakban, kávéházakban és szabadkőműves páholyokban, magánházaknál és színházi előadásokon keresik egymás társaságát.*”³⁵¹

Az előbbi alfejezetben szót ejtettünk az irodalmi élet sokszínűségéről, illetve a kaszinók közönség szervező erejéről. Az olvasónevelésnek azonban ennél több színtere és fóruma ismert a korszakban. Ezek némelyikéhez nők is csatlakozhattak, illetve voltak kifejezetten nők által alapított vagy fenntartott fórumok. Olvasóköröket első ízben az 1790-es években – többek között Pesten, Budán, Kassán, Késmárkon, Lőcsén, Nagyváradon és Kőszegen – alapítottak.³⁵² Ezek közül a legismertebb az 1792-ben Berzeviczy Gergely (1763-1822) kezdeményezésére alakult Budai Olvasókör, mely magát Műveltek Társaságának (Societas Eruditorum) nevezte. Az olvasókörök általában heterogén csoportosulások voltak, melyeket a „*hazai viszonyokkal való elégedetlenség és azok megváltoztatására irányuló szándék és törekvés tartott össze.*”³⁵³ Céljuk a társadalmi átalakulás olvasás és művelődés általi szorgalmazása, így általában titkosak, az udvar által megfigyeltek voltak. Benda Kálmán ekképp foglalja össze az olvasókörök tevékenységét: „*szabad szellemű újságcikkeket olvasnak fel, bírálják az egyházat és a hittételeket, a francia forradalomról beszélgetnek.*”³⁵⁴ Az olvasókörök esetében szintén válaszvonal a Martinovics-féle összeesküvés leverése, mely bő másfél évtizedre akasztotta meg működésüket. Az 1810-es években, többek között József nádor politikája nyomán az

³⁴⁹ FÁBRI, 1987: 86-87

³⁵⁰ *Uo.*: 69

³⁵¹ *Uo.*

³⁵² FÜLÖP, 1978

³⁵³ *Uo.*: 16

³⁵⁴ BENDA, 1976: 63

irodalmi csoportosulások újra éledezni kezdtek. Toldy Ferenc (1804-1875)³⁵⁵ visszaemlékező tanulmánya³⁵⁶ szerint az olvasóköröknek – a szalonok mintájára – sok esetben egy-egy irodalom- és kultúradedvelő (esetenként politikus) háza adott otthont.³⁵⁷ Az olvasónevelés másik színtere a német és francia mintára alapított olvasókabinét (Lese kabinet) és a kölcsönkönyvtár volt, melyeket könyvkereskedők és könyvkötők alapítottak az 1770-es évektől. Az olvasókabinétek külföldi sikerét látva Péczeli József (1750-1792) szorgalmazta első ízben a tudatos olvasónevelés érdekében a magyar olvasókabinétek létrehozását, melyet a magyar kultúra terjesztése és az olvasóközönség számának gyarapodása szempontjából kiemelkedőnek vélt. A 18. századi kabinétek nem tarthattak tiltott könyveket, az új könyveket pedig engedélyeztetniük kellett. A kölcsönkönyvtárak és kabinétek nem csupán olvasási lehetőséget kínáltak, de gyakorta szolgálták írók találkozási helyül is.

Az irodalmi diáktársaságokat – mint magyar társaságokat – a 18. század végétől a katolikus és protestáns iskolákban egyaránt alapítottak. Fülöp Géza közlése szerint Pozsonyban 1785-ben Fejér György (1766-1851) és tizenkét társa, Pesten 1787-ben Dayka Gábor (1769-1796) és társai, Sopronban 1790-ben Kis János és társai, illetve szintén 1790-ben Debrecenben Csokonai Vitéz Mihály (1773-1805) és köre hozott létre irodalmi diáktársaságot.³⁵⁸ Céljuk az önművelés, a nyelvművelés és saját írásaik közös megvitatása volt. Foglalkoztatták őket a felvilágosodás problémái, a korabeli politika alakulása, az irodalmi és művelődési kérdések. A soproni egyesülés kivételével a századfordulón minden társaságot betiltottak, azonban 1817-től ismét és nyomatékosabban jelentek meg az irodalmi életben és a közönségszervezésben. A soproni Magyar Társaság mellett 1817-ben alakult meg Pozsonyban, 1826-ban Selmecen és 1828-ban Eperjesen hasonló kör, melyek virágkorukat az 1840-es évek első felében élték.³⁵⁹ Saját műveiket zsebkönyvekben és lapokban jelentették meg, népszerűsítették a magyar szerzőket, olvasóvá nevelték saját tagjaikat, olyan műveltséget átadva, melyre a korabeli iskoláztatás nem volt képes.

A reformkorban Magyarország és Erdély területén is alakultak olyan olvasótársaságok, melyek szívesen fogadták a nőket is tagjaik közé, illetve voltak kifejezetten női olvasókörök. Ezek közül négyet említünk. A magyarországi olvasótársaságok tekintetében Kéri Katalin a fejér megyei és a veszprémi társaságot

³⁵⁵ Toldy (születési nevén: Schedel) Ferenc (1804-1875): irodalomtörténész, 1841-1861 között a Kisfaludy Társaság igazgatója, majd másodelnöke.

³⁵⁶ TOLDY, 1875

³⁵⁷ Bővebben: IV.3.2. fejezet

³⁵⁸ FÜLÖP, 1987

³⁵⁹ Uo.

érinti.³⁶⁰ Az 1840-es években a Fejér Megyei Olvasótársaság 200-300 tagot számlált. A főként nemesi, főnemesi tagok és egyházi méltóságok között 29 nő is volt. A Fejér megyeihez hasonló Veszprémi Olvasótársaság női tagjainak száma kevésbé jelentékenyen alakult. Az 1841-ben jelzett hét női tagból egy évvel később öt maradt az olvasótársaság tagja.³⁶¹ A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 1839-es alapításával az első erdélyi (női) olvasótársaság és kölcsönkönyvtár. Korabeli sajtóvisszhangja elsősorban szabályzatának köszönhető, melyben erősen kidomborodott, hogy *„az olvasótársaság célja, a honin kívül minden miveltebb nyelveken írt, s tagjai ízlése szerint választandó, olly könyveket gyűjteni, mellyek által tagjainak hasznos s gyönyörködtető időtöltést szerezzen, s az asszonyi nem számára kívántató jobb könyvek ismeretét terjessze.”*³⁶² Az egyesület minden nő előtt megnyitotta kapuit, aki az évi 10 pengős díjat megfizette, cserébe mindenki egyenlő jogokkal élvezhette a könyvtár nyújtotta lehetőségeket. Az 1844-ben alapított tordai olvasó nőegylet csak nőket vett fel soraiba, a tagságot díjhoz kötötték. A nőegylet első elnöke gróf Thoroczkay Miklósné haláláig, 1851-ig látta el elnöknői feladatait, akit Puhl Ignácné Magittay Karolina 31 éves elnöksége követett. Ez időszakban az olvasó nőegylet *„elsőrangú tényezőjévé vált Torda intézményei között.”*³⁶³ Orbán Balázs dualizmuskori kutatásai szerint a tagok számára ekkoriban 3000 kötetes könyvtár állt rendelkezésére a folyóiratok és hírlapok sokasága mellett. A taglétszámmal kapcsolatban szintén dualizmuskori adatok állnak rendelkezésünkre. Nagydiósiné közlése nyomán a megközelítőleg 7000 magyart számláló településen 87 főre tehető a tagok száma.³⁶⁴ Az olvasókörök – legyenek azok csak női vagy nőket is fogadók – elsődleges feladatuknak a magyar nyelv és irodalom népszerűsítését, a magyar irodalom olvasására nevelést tartotta szem előtt. Ez megjelenik a kolozsvári „főasszonyságok” olvasótársaságának céljai között, de tetten érhetők az 1840 és 1846 között működő Fejér Megyei Olvasótársaság szabályzatában is. Ennek céljai között szerepel *„a honi nyelv, s minden nemes ipar [törekvés] elősegítése, és a honi törvényekkel egyező kéziratok s nyomtatványok köz erővel megszerzése által egyeseknek alkalom-adás művelődhetésre.”*³⁶⁵ Kizárólagosságra egyedül a tordai olvasó nőegylet szabályzatában bukkanhatunk. Eszerint az olvasótársaság célja az *„olvasás és művelődés terjesztése minden irányban, de csak magyar nyelven.”*³⁶⁶

³⁶⁰ KÉRI, 2014

³⁶¹ Uo.

³⁶² idézi SZEMZŐ, 1940: 171

³⁶³ ORBÁN, 1889

³⁶⁴ NAGYDIÓSI, 1957

³⁶⁵ KÉRI, 2014

³⁶⁶ idézi NAGYDIÓSI, 1957: 66

IV.4.2. Szalonok

A klasszikus irodalmi szalonok a 17-18. század Franciaországából indultak ki, virágkorukat XIV. Lajos uralkodása idején élték. Kibédi Varga Áron hívja fel a figyelmet, hogy a francia klasszicizmus kialakulása – a társalgás művészetén alapulva – szorosan kötődik a szalonélethez, így a női jelenléthez is.³⁶⁷ A francia forradalmat megelőzően a szalonokat kizárólag nők tartották fenn, ez volt az egyetlen hely, ahol a nő és férfi egyenrangú és egyenjogú partnerként vehetett részt a társasági, kulturális életben. Az irodalmat ebben az időszakban „a nemek közötti szellemes társalgás kifinomult művészete inspirálja.”³⁶⁸ A klasszikus francia szalonok tehát mint az irodalmi élet gyűjtő- és gyűjtőpontjai „tudásvágytól fűtött, tündöklő szépségű, szellemes, csillogni és uralkodni vágyó szépasszonyok körül mint apró udvartartások alakulnak ki.”³⁶⁹

Párizs mellett, és rögtön Párizs után a szalonélet legkiemelkedőbb központja Európa „legtündöklőbb, legragyogóbb metropolisa,”³⁷⁰ Bécs. A nők, akárcsak Párizsban, a német városokban is a társaság, egyúttal pedig az érdeklődés keresztüztüzebe kerültek. Német területen kiemelhető Caroline Schlegel/Schelling (1763-1809)³⁷¹ és August Wilhelm Schlegel (1767-1845)³⁷² otthona, ahol rendszerint 10-15 író és művész vendégeskedett. Karoline Pichler (1769-1843)³⁷³ a bécsi ízlés szerint való életvezetés példájává, később szimbólumává vált. Berlinben a zsidó polgárság asszonyai és lányai lettek a szalonok úrnői.³⁷⁴ Hazánkban a szalonélet a nyugati példáktól eltérően alakult. Francia és német területeken a szalonok fenntartója – de legalábbis állandó résztvevője – a határozott, a férfiaktól többé-kevésbé független és egzisztenciálisan jó helyzetű nő, mely azonban Magyarország viszonylatában kevésbé jelentékeny.³⁷⁵ László Ferenc szerint ez az oka, hogy hazánkban a klasszikus szalonélet nem valósult meg, s annak – a kutató vélekedése

³⁶⁷ KIBÉDI VARGA, 2000

³⁶⁸ Uo.: 10

³⁶⁹ KÁLLAY, 1927: 244

³⁷⁰ Uo.

³⁷¹ Caroline Schlegel (1763-1809): német értelmiségi nő, a 18-19. század fordulóján a göttingeni Universitátmamsellen egyike (a göttingeni egyetem professzorai lányainak megnevezése, a csoport tagjai még: Philippine Engelhard, Therese Huber, Meta Forkel-Liebeskind, Dorothea Schölzer). Sokat tett a német romantikáért, 1805 és 1807 között saját neve alatt (ekkor már Caroline Schellingként) publikált. 1803-ban elvált Schlegeltől és a fiatal filozófushoz, Friedrich Wilhelm Joseph Schellinghez ment feleségül.

³⁷² August Wilhelm Schlegel (1767-1845): a német romantika úttörője, költő. Irodalmi munkássága terén műfordításai a legkiemelkedőbbek.

³⁷³ Karoline (vagy Caroline) Pichler (1769-1843): osztrák regényíró. Férje buzdítására alapított szalont. Házát az 1820-as években számos osztrák művész (Beethoven, Schlegel, Mozart) látogatta előszeretettel. Egyetlen magyar nyelvű munkája Kelemen Borbála fordításában jelent meg 1807-ben.

³⁷⁴ FÁBRI, 1987: 130

³⁷⁵ LÁSZLÓ, 2007

szerint – csak erőltetett változata volt jelen.³⁷⁶ A hiányos magyar szalonélet egy másik vetülete, hogy a magyar irodalom ébredésekor felvilágosult íróink Bécsben éltek, ennek megfelelően társaságaikat is elsősorban az osztrák városban hozták létre.³⁷⁷ Kállay Miklós szerint pedig a 18-19. század fordulójának Magyarországon „nem a szalon fejleszti az irodalmat, hanem az irodalmi érdeklődés hozza össze nálunk a társaságot s fejleszti ki a szalonéletet, amely természetesen a magyar középosztály köreiből kezdődik s csak később veszi át benne a vezető szerepet a negyvenes években lassankint hazaszállingózó arisztokrácia.”³⁷⁸

Az első magyar nyelvű „irodalmi szalon” Beleznay Miklósné báró Podmaniczky Anna Mária (1726-1803)³⁷⁹ házához köthető. Fábri Anna és Toldy Ferenc tanulmányai alapján a „Generálisné” néven elhíresült bárónő elképzelései Kármán Józsefével igencsak megegyeztek, ennek jegyében pedig a Beleznay-házban magyar irodalmi esteket tartottak „ez úton reménylve, hogy [az írók] lassanként a magyar nyelvet veendik fel munkáik írásában, s e kép Pest magyar irodalmi középponttá válnék.”³⁸⁰ Beleznayné az Uránia kiötlésétől kezdve propagálta Kármán József erőfeszítéseit, s magát az Uránia folyóiratot. A Beleznay-ház szalonjellegét Szilágyi Márton vizsgálatai³⁸¹ némiképp megkérdőjelezi. A kutató helyt ad azoknak a korabeli beszámolóknak³⁸² és a nem túl régmúlt monográfiáinak,³⁸³ melyek Podmaniczky Anna házát mint kiemelkedő helyszínt mutatják be, s hogy az 1790-es évek elejétől a bárónő 1803-ban bekövetkezett haláláig folyamatosan fogadta vendégeit, azonban egyéb primer forrásokra hivatkozva a fogadásokat inkább társasági összejövetelként értelmezi. A szórványos adatok miatt vélekedése szerint kérdéses, „*hogy irodalmi töltetű szalon föltételezhető-e Beleznayné házában, s ebből*

³⁷⁶ Uo.

³⁷⁷ Az első jelentősebb társaság Bessenyei György körül alakult, melyet 1787-ben a kassai magyar társaság követett Batsányi János (1763-1845) vezetésével. 1790-ben ugyancsak Bécsben Görög Demeter (1760-1833) körül is szerveződött társaság, míg az 1790-es évek pesti kulturális életében alakított társaságot Schedius Lajos (1768-1847). A tagok közötti eszmecsere ekkoriban elsősorban német vagy latin nyelven folyt. A források egyetértésben jegyzik, hogy Pest irodalmi központtá tétele első ízben Kármán József elképzeléseiben jelent meg.

³⁷⁸ KÁLLAY, 1927: 245

³⁷⁹ Beleznay Miklósné báró Podmaniczky Anna Mária (1726-1803): Podmaniczky János és Osztruloczy Judit gyermekeként és főúri neveltetése nyomán Podmaniczky Anna „*tradícióként hozta magával a nemzeti kultúra istápolása iránti szeretetet.*” (Gr. Y., 1899) János testvére könyvtárat alapított Aszódon, Sándor testvére a képzőművészetet támogatta, főként Mányoki Ádám mecénásaként volt ismert, míg Anna a magyar szépirodalom patronálásán fáradozott. A Podmaniczky család kulturális szerepéről bővebben: GURKA, 2017

³⁸⁰ TOLDY, 1875: 2-3

³⁸¹ SZILÁGYI, 2017

³⁸² TOLDY, 1875

³⁸³ FÁBRI, 1987

levezethető-e bármiféle kulturális törekvés (például egy magyar nyelvű irodalmi folyóirat) támogatása.”³⁸⁴

Az 1795-ös megtorpanást követően az 1810-es évek végétől újra felmerült az igény a magyar irodalom „szalonjellegű” keretek közötti művelésére. Vértesy Jenő szerint a gondolkodók esetében a „*politikai dolgok öltötték be kapcsaikat*,”³⁸⁵ tehát ahogy korábban említettük,³⁸⁶ az irodalom és a nyelvújítás kérdése a politikai véleményformálás egyfajta fórumaként is értelmezhető. A Kazinczy-triász a magyar irodalom pesti centralizációjára törekedett. Kállay szerint a Szemere Pál - Vitkovits Mihály - Horváth István által alapított, Vitkovits házában működő szalon volt az első pesti irodalmi szalon.³⁸⁷ A szalon eseményein a korszak neves irodalmárai rendre részt vettek, így Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Kölcsey Ferenc, Schedius Lajos, Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc is. Kállay kiemeli a női jelenlétet, akik a „*fesztelen jókedvet, az életvidám hangulatot*”³⁸⁸ képviselték és a viták elsimításában is ők voltak a zászlóvivők, noha a szalon női fenntartójáról, Manoli-Popovics Teodóráról nem ír. Jóval nagyobb hangsúlyt fektet a Szemere Pál és Fáy Susie³⁸⁹ közötti szerelmi történetekre. Szemere végül nem Fáy Susie-t, hanem a Képlaky Vilma álnéven publikáló Szemere Krisztinát (1792-1828) vette nőül. A szalon tagjai között felvetődött a könyvadás ötlete is, illetve jellemzően saját műveiket is felolvasták a résztvevők.³⁹⁰ Kisfaludy Sándor fellépését követően a szalon vesztett jelentőségéből, a figyelem sokkal inkább az Aurora-körre irányult, melynek tagjai rendszerint a Bártfay-házban gyűltek össze. Az 1820-as évekre ez vált a leglátogatottabb és legnagyobb jelentőségű irodalmi szalonná.

Toldy szövegében olvashatunk a Teleki László (1764-1821)³⁹¹ táblabíró házában működő olvasóköréről. Toldy a Teleki-ház kapcsán is gyakorta emeli ki a női jelenlétet, elsősorban a „felséges asszony” aktív közreműködését az összejövetelek során. Gróf Teleki Lászlóné Mészáros Johanna (?-1843)³⁹² Mária Dorottya nádorné udvari dámájaként a nemzeti érzemény és kultúra nagy támogatója volt. 1835-ben az Aurora almanach

³⁸⁴ SZILÁGYI, 2017: 53

³⁸⁵ VÉRTESY, 1906: 38

³⁸⁶ II.5. fejezet

³⁸⁷ Vitkovits a korszak elismert ügyvédje volt, jurátusai között találhatjuk például Deák Ferencet is.

³⁸⁸ KÁLLAY, 1927: 247

³⁸⁹ Völgyesi Orsolya – Karacs Terézre hivatkozva – idézi, hogy Fáy Susie szabados, sokszor erkölcstelen viselkedésével gyakorta megbotránkoztatta a közvéleményt. (VÖLGYESI, 2003: 149). Erre Szemere Pál Kazinczy Ferencnek írt levelében is részletes leírásokat találhatunk. (VÁCZY, 1900: 313-314)

³⁹⁰ 1810-ben például Kölcsey Ferenc itt olvasta fel Róza című művét.

³⁹¹ Teleki László (1764-1821): nyelvész, országgyűlési követ. Első ízben Erdélyben, később Pesten, majd Somogy megyében élt és tevékenykedett.

³⁹² Gróf Teleki Lászlóné báró Mészáros Johanna (?-1843): Mészáros János altábornagy lánya, Teleki László második felesége, a nemzeti irodalom és kultúra támogatójaként nagy elismerésnek örvendett a korszakban.

ajánlása neki szól. Toldy Ferenc, a korban szokatlan módon, beszédet mondott felette az Akadémián 1844. március 18-án.³⁹³ Mint írja, „soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai cultúrával egyesülve nem láttam.”³⁹⁴

Ugyancsak Toldy Ferenc ír a fent említett Bártfay László (1797-1858)³⁹⁵ házában alakult irodalmi olvasókörről, mely szintén szalon jellegű összejöveteleket rendezett, s melyben Toldy Ferenc éppoly kiemelkedő szerepet tulajdonít a ház úrnőjének, Mauks Josephine-nek (1794-1860), kiből „szellem, s irodalmi műveltség a legszebb összhangzásban egyesültek,”³⁹⁶ mint Bártfay Lászlónak. A Bártfay-estélyeken megjelenő költők saját műveiket osztották meg a jelenlévőkkel, de külföldi szerzők írásait is felolvasták. A felolvasásokat gyakorta követték éles viták, melyek során Toldy ismételtén a női jelenlét kiemelt szerepét említi. „Bajza vitatkozási művészete a férfiak zajos javalását többnyire kivívta: a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenül ellenőrizte a netaláni túlságokat.”³⁹⁷

IV.4.3. A női mecenatúráról

A nők irodalmi mecenatúrája nem a tárgyalt korszak sajátja. Számos kutatás, így Pesti Brigitta³⁹⁸ és Monok István³⁹⁹ is több ízben értekezik a könyvkiadás nők általi támogatásáról a 16-17. században. Pesti kiemeli, hogy – különösen a reformációt követően – érzékelhetően megemelkedett a női mecenatúra.⁴⁰⁰ A korszak legismertebb női mecenásai elsősorban az erdélyi arisztokrácia köreiből kerültek ki, akik nem csupán a könyvkiadásban, hanem hatalmas magángyűjtemények létrehozásában is élen jártak. A mecenatúra újdonságként fellépő tényezője ugyanakkor már nemcsak ez, hanem a könyvek elején található (ajánló) szövegekben a női támogatók feltűnése. Főként a reformáció és katolikus megújulás időszakában növekedett meg a magyar nyelvű kegyességi irodalom iránti igény. Az imádságos könyvek megrendelői és támogatói között a főnemesi sorból

³⁹³ HÁSZ-FEHÉR, 2011

³⁹⁴ TOLDY, 1875: 4

³⁹⁵ Bártfay László (1797-1858): ügyvéd, irodalmi szervező.

³⁹⁶ TOLDY, 1875: 11

³⁹⁷ TOLDY, 1875: 12

³⁹⁸ PESTI, 2019

³⁹⁹ MONOK, 2014

⁴⁰⁰ PESTI, 2019

származó hölgyek mellett a szerényebb társadalmi körök asszonyai is feltűnnek (sok esetben többen támogatva egy-egy kiadvány megjelenését).⁴⁰¹

Monok István az arisztokrácia kultúratámogató tevékenységére hívja fel a figyelmet.⁴⁰² Az irodalom támogatása terén ennek számos formája élt a gyakorlatban, nem csupán ekkoriban, de a hosszú 19. század folyamán (s akár napjainkban) is. Az irodalom támogatásának egyik formája a már említett bibliofília, vagyis a könyvek előszeretettel való gyűjtése. Itt szintén a 17. századi könyvtártörténeti kutatásokra alapozva az erdélyi arisztokrácia emelhető ki. A Teleki Téka mint Bethlen Zsuzsanna (1754-1797) 1200, főként magyar nyelvű kötetet (885 művet) számláló könyvtára az egyetlen teljes egészében fennmaradt könyvtár a korszakból. A művelődés és olvasás támogatási formája lehet a magánkönyvtárak felajánlása vagy megnyitása is. A korábban említett Bethlen Kata háromszáz tételes könyvtárát halála után a nagyenyedi református kollégiumra hagyta. A gyűjtemény ugyan 1848-ban megsemmisült, jegyzéke szerint azonban a 16. századi irodalomtól egészen a kortárs művekig egyaránt tartalmazott tételeket. Bethlen Kata önéletírása⁴⁰³ alapján olvasmányélményeiben sejtetően a kegyességi irodalom élvezett prioritást. Ugyancsak könyvgyűjtemény adományozásáról tudunk Gyulai Klára és Nemes Júlia magánkönyvtára kapcsán, akik a székelyudvarhelyi református kollégiumra hagyták tékájukat. Monok István tesz említést Hudi József kutatásairól, aki a Veszprém megyei levéltárak hagyatéki dokumentumaiban a könyvek öröklésével kapcsolatban folytatott kutatásokat. Eredményei alapján látszik, hogy a női könyvtulajdonosok aránya nagyjából 30%-ra tehető, a legnagyobb gyűjtemények pedig 7-15 tételt számoltak.⁴⁰⁴

Nem egyedülálló a magángyűjtemények nyilvános elérhetőségének biztosítása sem. Az 1800-as évek első felében a könyvesboltok és könyvárusok fontos szerepet töltek be a mecenatúrában, gyakorta olvasó- vagy irodalmi társaságként is tekintettek rájuk. A Tudományos Gyűjtemény hasábjain például Melczer Jakab (1782-1836)⁴⁰⁵ a Szepességről szóló beszámolójában érinti a kérdéskört, kiemelve, hogy „*a Világosodást és Csinosodást, leginkább a Késmárki, Lőcsei, Iglói, s más Kir[ályi] és Bánya Városokban lévő Iskolák mozdítják elő (...)*”⁴⁰⁶ – hozzátéve ugyanakkor, hogy a környék igényelné egy könyvárus tevékenységét. A gondolatot így folytatja: „*még fellyebb mehetnének a Szepességiék a*

⁴⁰¹ PESTI, 2019

⁴⁰² MONOK, 2014

⁴⁰³ BETHLEN, 1984

⁴⁰⁴ MONOK, 2014: 119-121

⁴⁰⁵ Jakob Melzer, magyarosan Melzer Jakab (1782-1836): ágostai evangélikus lelkész, etnográfus, író, költő, történész.

⁴⁰⁶ MELCZER, 1818

lélekek ezen Culturájában, ha valamelyik Fő Városban Könyves Bolt állítatnék fel, Minnyájoknak nagy kedve, s hajlandóságok vagyon a hasznos könyvek olvasására, de mivel nincs Könyvárosok, nehezen juthatnak olyanokhoz.”⁴⁰⁷

Vághó László szintén a Tudományos Gyűjteményben ír arról, hogy a Baranya vármegyei Siklós könyvtára olvasó intézetet létrehozva megnyitotta a lehetőséget a vidék református prédikátorainak a könyvek olvasására, mely nem csupán a prédikátorok, de gyülekezeteik szellemi épülését is szolgálja. *„Érzik ezen jóltévő Intézetnek hasznait még a hozzájuk tartozók is, mert azok, kik ezelőtt a Vasárnapi, s Innepi áhítatosságtól üres óráikat, kivált (...) ártalommal töltötték; most Kisfaludijak, Fáy, Virág, s Kis, Vörösmarty munkáik olvasása által, gyönyörűségeknek óráivá változtatják azokat.*”⁴⁰⁸ Hasonló gyakorlatról számol be Kiss József a Sopron vármegyében nyílt könyvtár kapcsán, mely a többi, a korszakban nyílt könyvtár mintájára fizető és nem fizető tagokkal rendelkezett, illetve lehetőség nyílt a könyvek utaztatására is. Balásfalvi Kiss László táblabíró is egyfajta könyvtár megnyitását üdvözli a kecskeméti református főiskola életéről szóló tudósításában. Eszerint az iskola diákjai számára rendelkezésre bocsájtották a könyvtár használatát, kiegészítve egy tagdíjat szedő („felvigyázat” alatt álló) olvasótársasággal, melyben a tanulók *„elme tehetségeiket szép sikerrel pallérozzák.*”⁴⁰⁹

A könyvkiadás mecenatúrája, a könyvek megvásárlása és a könyvtárak korlátozott megnyitása terén a nők már a 16-17. századtól kezdődően kivették részüket. A 18. század második felétől, különösen pedig az 1800-as években a könyvkiadók, miként a lapkiadók is számítottak a női olvasók hathatós támogatására, már nem csupán az arisztokrácia köreiből. A sajtó piacosodása, a kifejezetten a nők igényeire specializálódott és ajánlott irodalmi és divatlapok alapozhattak is női olvasóikra. A századfordulón megjelenő olcsóbb kiadványok elérhetőbbé tették az olvasást (akár könnyű ponyvákét is) a megjelenő új olvasóközönség számára. Ismét idecítálandó a magyar nyelv és irodalom ügye, a nemzeti karakter erősítése, hiszen a vázolt disputák és ajánlások végtére is érzékelhetően azt a szándékot kívánták előhívni a potenciális női olvasók érzeményeiből, hogy honleányi feladataikhoz kapcsolódóan a magyar irodalom alkotásait vásárolják.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ VÁGHÓ, 1831

⁴⁰⁹ BALÁSFALVI KISS, 1838

IV.5. Lesevut Magyarországon

Fentebb írtuk, hogy az olvasói láz az angol, francia és német területeken jelent meg elsőként és legerőteljesebb mértékben, hazánkban a századfordulón még kevéssé érhető tetten. Mint látni fogjuk, inkább ennek előkészítése, az olvasóvá nevelés, a jó könyvek megválasztásának kívánalma jellemzi a korszak közéleti diskurzusát. Mindazonáltal a kortársak figyelemmel követték a nyugat-európai kulturális, művelődési állapotot, s talán részben ennek is betudható, hogy a folyóiratok mind több esetben érveltek az olvasóvá nevelés és annak „helyes” mederbe terelése mellett. Hazánkban, népszerű íróink és műveik ellenére, nem alakult ki a Werther-lázhoz hasonló jelenség. A hazai olvasási forradalom ennél „csendesebben” – de nem heves vitáktól mentesen – zajlott. Vívmányai, mint az írásból megélni képes alkotó, az előfizetői bevételekből fennmaradni tudó periodikák, divatlapok, a korszakban születő, majd a reformkor végére a társadalmi ellenőrzés alól folyamatosan kibújó olvasóközönség elvitathatatlanok.

Reformkori lapjainkban – eddigi kutatásaink nyomán – kevéssé érhető tetten az olvasói láz mint az olvasmányokat válogatás nélkül habzsoló olvasó problémája, ugyanakkor néhány esetben, mint a nyugat fenyegető új divatjaként már említést tesznek róla, vagy épp szemléltető példaként vetik a magyar szerkesztők és olvasók szemére a nem kellően motivált lapolvasást. A századfordulón inkább ez utóbbi volt jellemző. A következő fejezetben látható, hogy a 19. század első évtizedeiben komoly problémát jelentett a lapok finanszírozása és fenntartása. A Honművész szerzője ehhez a narratívához kapcsolódva az amerikai „hírlap-dürről” számol be. Jelentésében a tengerentúli és magyar lapokat némi hatásvadászattal hasonlítja össze, mikor azt írja: *„egy lapon öt, hat, hét szelet is és több sor van rajta, mint p. o. három héti »Hírnökön.« - Az új-yorki hírlap, melly naponként megjelen, egy számban annyit közöl, mint a közhasznú ismeretek tárának új kiadása öt ivén.”*⁴¹⁰ Kiemeli továbbá azt is, hogy a hírlapolvasás nem csupán bizonyos rétegek sajátja, *„olly hatalmas olvasási vágy is szállá meg ott mindenkinek keblét, hogy a legszegényebb kunyhókban s legtávolabbi csősz-hajlékban is vannak előfizetők.”*⁴¹¹ Ugyancsak a lapkiadással, illetve az időszakai sajtóval és az amerikai viszonyokkal kapcsolatban tudósít a Regélő Pesti Divatlap szerzője, aki megdöbbenését fejezi ki, hogy ugyan a francia lapkiadások száma is jócskán meghaladja az olvasói szükségletet, *„mégis*

⁴¹⁰ ISMERETLEN, 1837: 611

⁴¹¹ Uo.

*Franciaország hátrább áll irás- és olvasási dühben Amerikánál!*⁴¹² Akadtak olyan szerzők is, akik az olvasói láz veszedelmére hívták fel a figyelmet. A következő fejezetben tárgyalt Tudományos Gyűjteményben inkább a fiatalságot érintő aggodalmát fejezi Greskovits Ágoston, mikor megjegyzi, hogy *„a némelly helyeken divatozó színi mutatóványok sem helyben hagyhatók, mert ha mást nem, legalább túlságos színi, s illy tárgybeli olvasási dühöt hagy maga után.*”⁴¹³

Bár a további példák már nem érintik a kutatás periódusát, szemléltetve a sajtóban folyó, a következő fejezetben ismertetett diskurzus relevanciáját, néhány elemet kiragadtunk az 1800-as évek második fele olvasási lázával kapcsolatos sajtóanyagából. Ezek egy része már nem is feltétlenül a nők olvasási szenvedélyével szemben fogalmazza meg az ellenvetéseket, az olvasói láz kritikáinak célkeresztjében a fiatal olvasók, a gyerekek állnak. A Néptanítók Lapja csillapíthatatlan olvasási szomjával kapcsolatos aggodalmakat közöl 1891-ben. Az értekezés szerzője, Heteyi Gábor a gyermekekre vonatkoztatva fejtegeti véleményét, érdemes ugyanakkor az egymásnak ellentmondó vélekedések között felfedezni éppen tárgyalt korszakunk törekvéseinek előnyeit és hátrányait: *„igaza van Cunctatornak (illetve Boga Károlynak) abban, hogy az olvasási düh (plane az ifjúsági könyveknek egész éjjel át olvashatása!) elvonja a gyermeket a „leczketanulás”-tól, s őt a fejlődésben levő gyermek organismusára is kártékony befolyással van. Hanem aztán Dr. K. A.-nak is igaza van ám abban, hogy csaknem régiben is urbi et orbi éppen mi paedagogusok hirdettük, hogy az iskola tegye meg a magáét az iskolában, de a szülők is tegyék meg a magokét otthon. Szoktassák rá gyermekeiket a magánfoglalkozásra, az önművelésre, mert az iskola szűkre szabott idejével nem tehet meg mindent. Most pedig megint mi paedagogusok verjük félre a harangot (...) persze az általam fentebb indokoltak alapján a gyermekolvasmányokra általában, melyek a gyermekek önművelésének eszközeit képezik; mert kifejlődik az olvasási düh s ez veszedelmes a gyermekekre.*”⁴¹⁴ Néhány évvel később az Uj Idők is történetet publikál Nagy Endre tollából, szintén a gyermekek körében tomboló olvasói lázzal kapcsolatban. A lapszerkezetek változásait is megfigyelhetjük, mert Nagy egy állítólagos lapolvasó anya „panaszos levelére” hivatkozik. A cikk felütése szerint az anya *„szeretné kigyógyítani gyermekeit az olvasási dühből. Se nem látják, se nem hallanak, ha könyv kerül a kezükbe és minden egyéb szórakozásról szívesen lemondanak az olvasás kedvéért. Nem is nagyon*

⁴¹² ISMERETLEN, 1843: 1438

⁴¹³ GRESKOVITS, 1836: 87

⁴¹⁴ HETYEI, 1891: 37

válogatóság (...) hiába veti tilalom alá az egyes könyveket, kapkodja el tőlük azt, amit tudta nélkül megszereznek, sőt szigorúan bünteti is az efféle elkalandozást: az olvasási düh nem csökken és a gyermekek szerencsétleneknek érzik magukat, ha nem kapnak könyvet.”⁴¹⁵

⁴¹⁵ NAGY, 1901: 536

V. Sajtóviták az olvasóvá nevelésről és a női művelődésről

„...igyekezzünk pedig szépeinknek olyat írni,
amelynél fogva a magyar könyvek olvasását
és így nemzeti nyelvünket is megkedvelhessék.”⁴¹⁶

N. A. Kiss Sámuel

V.1. A sajtó mint neveléstörténeti forrás

A sajtó a 18-19. század új tényezőjeként a nyilvánosság addig nem ismert fórumát teremtette meg, s tette lehetővé a társadalmi diskurzus szélesebb körökhöz való eljutását, bekapcsolódását. A lapok korábbi referáló jellege mellett és helyett a társadalom egészét érintő, vitaindító jellegű cikkek jelentek meg, melyek a korabeli változásokra azonnal reflektáltak. Míg a különféle vélemények ütköztetése a közgondolkodást befolyásolta, addig a szintén gyakorta megjelenő szépirodalmi írások és kritikák a közízlést formálták. Hazánkban a 18-19. század fordulójának és a 19. század első évtizedeinek lapjai jelentékeny szerepet vállaltak a nyelvújítás, a magyar irodalom és kultúra ügyének előmozdításában, de jelentősnek tekinthetjük a felvilágosodás eszméinek, a nevelésügy kérdéseinek megvitatása szempontjából végzett szerkesztői-szerzői munkát is. A reformkor felé haladva mind több olyan lap látott napvilágot, mely már nem csupán egy szűk elit igényeit követte, de igyekezett az új olvasói réteget, így a nőket is megszólítani.

Míg a korábbiakban a sajtó elemzése politika- és irodalomtörténeti segédtudományként funkcionált, az ezredforduló környékén a kutatók társadalomtörténeti megközelítésben kezdtek vizsgálni.⁴¹⁷ Ehhez az évtizedhez köthető többek között a sajtó mint nevelés- és művelődéstörténeti kútforrás analízise.⁴¹⁸ Az eredmények fontos adalékként szolgálnak a korszak nevelési és művelődési kérdései alakulásának megértéséhez. A feltárások napjainkban is zajlanak.⁴¹⁹ A reformkorban már megjelentek olyan specifikus orgánusok, melyek kifejezetten a pedagógiai kérdéseket emelték fókuszba.⁴²⁰ Mellettük pedig az irodalmi-tudományos folyóiratok foglalkoztak a nevelés-művelődés ügyével,

⁴¹⁶ N. A. KISS, 1826: 66

⁴¹⁷ GYÁNI, 2006; PINTÉR, 2013

⁴¹⁸ Többek között: FEHÉR, 1999a-b, 2001a-b, 2002, 2004, 2005

⁴¹⁹ Többek között: HÜBER, 2012, 2019; MAISCH, 2018

⁴²⁰ HÜBER, 2012

(viszonylag) szabad utat engedve az e vitapontok köré szerveződő vélemények változatos megjelenítésének, de törekedtek a nemzetközi példák, pedagógiai gondolkodók, jó gyakorlatok bemutatására is.⁴²¹ Az 1820-1830-as években egyre jelentékenyebb témává emelkedő nevelésügy terén a köz- és magánnevelés, a különféle nevelési és pedagógiai reformok, a lánynevelés és művelődés fontossága és lehetőségei is a disputák gyűjtőpontjában találhatók. Ez utóbbiakhoz kapcsolódva véljük relevánsnak, hogy a nők olvasóvá nevelését a folyóiratokban kibontakozó viták, népnevelő szándékok mentén vizsgáljuk meg, hiszen ezzel kapcsolatban a lapok a kutatók számára hatalmas, a téma szempontjából sok esetben még feltáratlan – vagy marginalizáltan érintett – forrásanyagot jelentenek. Másfelől, – ahogy a korábbi fejezetekben látható –, a nők nevelésének és művelődésének lehetőségei nehezen elválaszthatók a nemzeti diskurzus egészétől, így érdemes áttekinteni, hogy a nők olvasóvá nevelését és a női olvasás kritikáit milyen nevelési - pedagógiai - művelődési kérdésekbe és keretbe ágyazottan tárgyalja a korszak sajtója. A vizsgálatban a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országai Minerva kiadványait elemeztük. Ezek ismertetését – a terjedelmi és fókuszponti korlátokhoz igazodva – a korszak lapkiadásának, kiemelt termékeinek bemutatásával alapozzuk meg.

V.1.1. A századforduló lapjai

A 18. század fordulatot hozott a sajtó történetében, nemzetközi és magyar viszonylatban egyaránt. Míg a század első éveiben megjelent az első hazai hírlap, a Rákóczi-szabadságharchoz (1703-1711) köthetően a Mercurius Hungaricus (1705-1710),⁴²² addig a század végén – gyakorta megőrizve a lapok referáló jellegét – mind több magyar nyelvű folyóirat látott napvilágot. A sajtó műfaji palettája szélesedni látszott. Az áttekintést a sajtótörténeti kutatások szakirodalmára⁴²³ alapozva közöljük.

Rát Mátyás (1749-1810)⁴²⁴ 1780-ban indított lapja, a Magyar Hírmondó (1780-1788) volt az első, mely magyar nyelven jelent meg, noha a korábbi évtizedekben, főként a század háromnegyedétől kezdődően is akadtak már magyar nyelvű időszakos kiadványok. A magyar nyelvű sajtó aktív részévé vált a nyelvújítási mozgalomnak, hiszen a nyelv és

⁴²¹ Pl.: FEHÉR, 1985; HÜBER, 2012

⁴²² Magyarul: Magyar Merkúr, a második számától Mercurius Veridicus ex Hungaricus (Magyarországi Igazmondó Merkúr) címmel jelent meg.

⁴²³ FENYŐ, 1979a-b; KOSÁRY, 1979; KÓKAY, 1979; MEZEI, 2000

⁴²⁴ Rát Mátyás (1749-1810): evangélikus lelkész, nyelvészeti író.

szókészlet egyes problémáival, korlátaival mind a szerzők, mind pedig a szerkesztők találkoztak, részükről is szükséges volt az újító szándék. A nyelvi és irodalmi mozgalmak támogatására a főrendeket igyekeztek megnyerni. A Magyar Hírmondó témáit tekintve irodalmi és tudományos írásokat közölt, rendszeresen beszámolt az új könyvek megjelenéséről. Révai Miklós (1750-1807)⁴²⁵ főszerkesztőségétől kezdődően az ismeretterjesztés és erkölcsi nevelés is kiemelt szerepet kapott. Noha a lap nagyrészt lefedte az ország területét (nagyobb városainkban és további 184 településen voltak előfizetői),⁴²⁶ s megteremtette a magyar újságolvasó közönséget, hasábjain többször jelent meg az olvasóközönség hiányát firtató írás. Hasonló jelentőséggel bírt a kassai Magyar Museum. Az 1788 és 1792 között megjelenő lap irodalmi és kritikai folyóiratként, az eredeti tervzet szerint negyedévenként került volna előfizetői kézbe. Ez azonban az alapítók, Batsányi János (1763-1845) és Kazinczy Ferenc között kialakult konfliktus⁴²⁷ miatt végül rendszertelenül, nyolc füzetben látott napvilágot. Kazinczy a lap szerkesztőségéből kiválva, 1790-ben alapította meg az Orpheust (1789-1792), melynek célkitűzése a felvilágosodás eszméinek terjesztése, illetve a korszak neves gondolkodói (Rousseau, Helvetius, Holbach) művei fordításának közlése. A lap 1792-ig ugyancsak nyolc kiadást ért meg.

1789 és 1792 között kezdetben kéthetenként, majd évkönyvként jelent meg a Mindenest Gyűjtemény Péczeli József (1759-1792)⁴²⁸ szerkesztésében. A lap célkitűzése új olvasóközönség, így a kis- és középnemesség, valamint a nők megnyerése volt. Mivel a szerkesztő véleménye szerint egy nyelv halála a nemzet halálát vonzza magával, kiemelt szerepet tulajdonítottak a magyar nyelv és történelem ügyének, ez utóbbival kapcsolatban például 1790-ben a hazakerült nemzeti ereklyékről közöltek írást. A korszak – női művelődéstörténet szempontjából – legjelentősebb lapja a Kármán József (1769-1795) és Pajor Gáspár (1766-1840) által szerkesztett Uránia volt. Fenyő véleménye szerint, az Uránia jelentette a kapcsot a 19. századhoz, hiszen „elődei eredményének” összefoglalásával a lapkiadások jövőbeni tendenciái felé igyekezett.⁴²⁹ Programadó írását Kármán „A Magyar Asszonyi Nemhez” intézte. Az 1794 májusában első ízben megjelent

⁴²⁵ Révai Miklós (1750-1807): nyelvész, a magyar történeti nyelvész megalapítója.

⁴²⁶ FENYŐ, 1979a

⁴²⁷ Mezei Márta kutatásában ismerteti, hogy a konfliktus forrása már a lap elnevezése kapcsán kialakult Kazinczy Ferenc és Batsányi János között (a lap harmadik alapítója Baróti Szabó Dávid volt). Kazinczy elképzelése szerint lapjuk tanulmányokat, fordításokat és kritikákat közölt volna Magyar Parnasszus címen, míg Batsányi – Baróttal egyetértésben – inkább lírai jellegű lapot tervezett. A címet végül Kazinczy tudta nélkül változtatta meg. (MEZEI, 2000)

⁴²⁸ Péczeli József (1759-1792): költő, író, irodalomszervező

⁴²⁹ FENYŐ, 1979a

kiadvány a nők erkölcsi nevelését és műveltségének fejlesztését, józan ismeretek terjesztésével és a nemzeti karakter erősítésével kívánta elérni. A korszak cenzúrájára tekintettel mind a lap szerkesztői, szerzői és mecénásai ismeretlenek voltak az olvasók előtt, a későbbi kutatások ugyanakkor többek között Festetics Györgyöt (1755-1819)⁴³⁰ is a támogatók között fedezték fel. Az *Uránia* végül három számot ért meg, s 1795-ben szűnt meg.

V.1.2. Megtorpanás és újrakezdés

A következő csaknem húsz esztendő, a jakobinus mozgalom leverésével megtorpanást hozott. I. Ferenc trónra lépésével, a cenzúra megerősítésével a hazai lapkiadás kiesett az európai sajtó fejlődéstörténetéből. 1803-ra már csupán a *Magyar Kurír* működött, s míg 1792-ben tizennyolc lap jelent meg Magyarországon, addig 1805-re ez az adat három német és egy latin nyelvű kiadvánnyal elérte mélypontját.⁴³¹ A kilábalást végül a Döbrentei Gábor (1785-1851)⁴³² szerkesztésében 1814-től megjelenő *Erdélyi Muzéum* (1814-1818) hozta el, mely a felvilágosult nemzetek példáját követve a honi nyelv ügyét helyezte előtérbe, propagálva például a színházlátogatást vagy a nemzeti múlt nagy alakjainak ismeretét. A megújuló nemzeti irodalom tekintetében a német romantikára, így például a Friedrich Schlegel (1772-1829)⁴³³ vezette *Deutsches Museumra* alapozott (a lap elnevezésében is). Témái között kiemelt szerepet tulajdonított a nevelés ügyének.⁴³⁴ Ugyancsak a 19. század második-harmadik évtizedéhez köthető a kutatásunkban vizsgált két folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Felső Magyar Országai Minerva* indulása,⁴³⁵ valamint az első magyar nyelvű esztétikai és kritikai folyóirat, az *Élet és Literatúra* (1826-1833) megjelenése.

1830-tól – jellemzően a Lesewuttal összefüggésben – újabb fordulat következett be a publicisztika történetében. Míg a század elején a lapkiadás mélypontra került Magyarországon, 1830-ban már huszonhárom, egy évvel később huszonhét lap jelent

⁴³⁰ Festetics György (1755-1819): a keszthelyi Georgikon alapítója.

⁴³¹ FENYŐ, 1979a

⁴³² Döbrentei Gábor (1785-1851): költő, Kis Jánossal és Kazinczy Ferencsel való levelezése nagy befolyást gyakorolt a művelődésre, a „történelem” szó megalkotója.

⁴³³ Friedrich Schlegel (1772-1829): filozófus, író, műkritikus. A német romantika filozófiai és művészeti szempontból is jelentős képviselője.

⁴³⁴ Bővebben: HÜBER, 2012

⁴³⁵ V.2. és V.3. fejezet

meg.⁴³⁶ Ez utóbbi évben a tizenegy német, két-két szláv és latin kiadvány mellett tizenkét magyar nyelvű lap is előfizetői kézen mozgott. A fordulat átalakította a sajtó arculatát is. A korábbi periodikák (mint a Tudományos Gyűjtemény vagy a Felső Magyar Országi Minerva) sorvadásnak indultak, s néhány éven belül megszűntek. Ennek elsődleges oka, hogy míg a fentebb bemutatott folyóiratok a mecénások támogatásaiból tartották fenn magukat, addig ez a tendencia 1830 után kevésbé tudta tartani magát. A „journalismus” megjelenésével az újság áruvá, termékévé vált.

Ez különösen megnehezítette a hazai kiadók dolgát, mert bár a magyar felvilágosodás erőfeszítései eredményeket értek el az olvasóközönség-szervezés terén, a lapolvasás hagyománya még kevésbé alakult ki. Míg például a német Pfenningmagazin ötvenezer előfizetővel számolhatott, addig Vajda Péter Garasosa, vagy Orosz József Fillértára alig ötszáz előfizetővel bírt. Összességében az figyelhető meg, hogy míg a nyugat-európai olvasói láz a sajtó fejlődésének történetével párhuzamosan folyt, ideértve az olvasóközönség kialakulását és igényeit, a magyar sajtóban a századfordulón bekövetkezett torpanás hátráltatta a lapolvasó közönség kialakulását, a sajtó piaci alapra helyezését. A szűkebb közönség igényei viszont már a nyugati minták irányába mozdultak. Így míg a Penny Magazin, a Magasin Pittoresque vagy az olasz Teatro Universale kiadói meggazdagodtak, úgy a magyar próbálkozások általában – kezdetben legalábbis –, megbuktak.⁴³⁷

V.1.3. A divatlapokról röviden

A női olvasóközönség megnyerésére tett törekvések Nyugat-Európában az 1700-as évek elejétől figyelhetőek meg. Az 1711-ben megjelent angol Spectator hetilap írásait a női olvasók figyelmébe is ajánlotta. Bő egy évtizeddel később német területen sem volt példátlan a nők számára szerkesztett folyóirat. A Die vernünftigen Tadlerinnen első ízben 1725-ben jelent meg, a német lapok közül hazánkban az 1774-től két éven keresztül publikált Iris volt ismert.⁴³⁸

Fentebb láthattuk, hogy az 1830-as éveket megelőzően hazánkban is volt a női közönséget célzó periodika, melynek célja, hogy írásai „*által a nemzeti kultúra a Szép nem*

⁴³⁶ KOSÁRY, 1979

⁴³⁷ *Uo.*

⁴³⁸ NAGYDIÓSI, 1958: 194

között is virágozhatik.”⁴³⁹ A Gödörházi Gödör József (~1795-1858) által Révkomáromban jegyzett Laura ugyan mindössze két számot ért meg,⁴⁴⁰ de címválasztásában is egyértelművé tette, hogy írásait mindkét nem – s főként a nők – figyelmébe ajánlja. Gödör József erről így írt: „Hogy én ezen Magyar munkát sem Mantzi-nak, sem Juttkának, sem Dorottyanak, vagy más effélének nem neveztem, azon senki lenn nem akadhat. (...) Mert Laura mulattató társa volt Petrarkának. A Magyar Haza is legyen Petrarka reprezentánsa és viseltesen ezen Munka iránt oly forró hazafiúi résztvevő indulattal, mint amilyenell Petrarka viseltetett Laurája iránt (...) Egyébiránt pedig Laurát Petrarka nélkül nem igen lehet gondolni: itt is Petrarka (a Tudományos Rész) előre botsáttatik, akit Laura (a Mulattató Rész) nyomba követ.”⁴⁴¹ Az ezt követő években almanachok és évkönyvek igyekeztek kiszolgálni a gyarapodó női olvasóközönség igényeit. Előbbivel kapcsolatban érdemes megemlíteni az Aurora zsebkönyvet (1822-1837), mely az egész reformkori irodalmi és sajtó életre hatást gyakorolt.⁴⁴² A nemzeti irodalom romantikájával átszőtt kiadvány – mely Kisfaludy Sándor (1772-1844) és köréhez kapcsolódik – a polgári-nemesi olvasóközönséget szólította meg.⁴⁴³

Az irodalmi divatlap megjelenése – számos egyéb szaklaphoz hasonlóan – az 1830-as fordulathoz köthető, s jórészt az évkönyvek és almanachok rövid hagyományaira épült. A divatlap műfaji behatárolása nehezen megfogható. Kosáry szerint nem értelmezhető sem szemleként, sem családi- vagy néplapként, sem szépirodalmi folyóiratként. Az Arcanum adatbázis Honderút bemutató írása szerint a 19. század ötödik évtizedében a magyar irodalom iránti kereslet ugrásszerűen megnőtt. Ennek köszönhetően – az immár áruként, termékként kiadott divatlapok – megfizethető áruk és kellemes küllemük miatt egyre nagyobb olvasótábort vonzottak. Az 1830-as évektől a divatlapok elsősorban a kor és közönségigényeket igyekeztek kiszolgálni, míg az 1840-es években megjelenők aktívabb szerepet játszottak a magyar nemzeti és polgári tudat kimunkálásában, a magyar irodalom prioritásával, a nemzeti érzemény megjelenítésével. Az első magyar nyelvű divatlap, a Regélő – Pesti Divatlap 1833 és 1848 között Mátray (Rothkrepf) Gábor (1797-1875) szerkesztésében jelent meg. Mátray „bevezetőjében a »kegyes Honleányok« pártfogásába

⁴³⁹ Uo: 198

⁴⁴⁰ NAGYDIÓSI, 1958

⁴⁴¹ idézi ZSOLDOS, 1937: 6

⁴⁴² Az Aurora-kör tagja volt többek között: Berzsényi Dániel, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály.

⁴⁴³ Fontos kiemelni, hogy a zsebkönyv női szerzők műveit is közölte, így Dukai Takách Judit és Ürményi Józsefné Felsőbüki-Nagy Julianna is az Aurora szerzői közé tartozott.

ajánlja lapját s »)»hogypedig lássa a tisztelt hon, milly tűz lobog lelkes leányainak is a honi nyelv terjedését óhajtó szép keblökben«, közli a nő-előfizetők neveit.*»⁴⁴⁴*

A korszak olvasási szenvedélyét jól prezentálja, hogy az 1840-es években három divatlap is több éven keresztül fenn tudta tartani működését. A Magyar Életképeknek (1843-1848) és a Honderűnek (1843-1848) Kosáry adatai szerint kétezer előfizetője volt (a Pesti Divatlapra többségében vidéki olvasók fizettek elő).⁴⁴⁵ Az állandó előfizetői bázisra tekintettel ezeket kevésbé érintette a korábban említett megszűnés lehetősége, sőt, igyekeztek magukhoz csábítani a korszak népszerű szerzőit, akiknek már fizetéssel is tudtak szolgálni. A női olvasók gyarapodását és érdeklődését jól példázza, hogy Szendrey Júlia naplórészleteinek az Életképekben közölt írásai számos (elismerő, női) olvasói levelet és érdeklődést, a folytatásra való igényt váltottak ki.⁴⁴⁶ A divatlapok megfelelő lehetőséget biztosítottak, hogy a nők a honleányi feladatköreiknek eleget téve támogassák a magyar nyelvű irodalmat és kultúrát, mindezt pedig olyan kiadványok megvásárlása/előfizetése által, melyek nemzeti érzeménnyű szövegeket közölnek.

A Kosáry Domokos által „szépművészeti folyóírás”-ként⁴⁴⁷ is utalt kiadvány általában két részből állt, mely egyrészt szépirodalmi szövegeket publikált, másrészt a társas élet és a divatvilág témájában közölt írásokat. Ez utóbbi olykor társlapként jelent meg, mint a Pesti Salon a Honderű esetében.⁴⁴⁸ A divatlapok alapvetően a szórakoztatást tűzték ki célul, de törekedtek egyszerre többféle szempont érvényesítésére a széles társadalmi körök megszólításától kezdve a sokféle műfaj és szöveg publikációjáig.⁴⁴⁹ Pintér Györgyi kutatásai hívják fel a figyelmet a divatlapok emancipatorikus jellegére. Ez alátámasztható a kutató azon érveivel, miszerint a divatlapok mint hosszú évekig megjelenő periodikák – a női olvasók széles rétegét megszólítva és elérve – a nőkről, nőkkel kapcsolatos korabeli társadalmi diskurzussal is kiemelten foglalkoztak, bekapcsolódtak abba. Ilyen jelesül a nőket érintő kérdések nyilvános disputája, a női megnyilatkozások publikációja, a magyar nyelven olvasó és a magyar kultúra iránt

⁴⁴⁴ NAGYDIÓSI, 1958: 196

⁴⁴⁵ Kosáry Domokos adatai szerint a magyar nyelvű divatlapok mellett továbbra is a német nyelvűek élveztek elsőbbséget. A Pesther Tageblatt, az Ungar vagy a Spiegel a korszakban nagyjából háromezer előfizetőt számlált. (KOSÁRY, 1979)

⁴⁴⁶ FAZEKAS, 2020: 86

⁴⁴⁷ KOSÁRY, 1979

⁴⁴⁸ E formula szintén nem egyedülálló. A nemzetközi (elsősorban német és francia) divatlapok esetében is található erre példa. A Spiegel a Schmetterling nevű társlapot csatolta.

⁴⁴⁹ FAZEKAS, 2020

érdeklődő női közönség szélesítése, valamint a női művelődési jogok kivívása és az ezzel kapcsolatos szemléletváltás előkészítése.⁴⁵⁰

V.1.4. A folyóiratok vizsgálata

A dokumentumelemzés során a Tudományos Gyűjtemény és Felső Magyar Országgi Minerva (női) olvasással, olvasóvá neveléssel foglalkozó szövegeit vizsgáltuk. Az analízis illeszkedik a korábbi kutatások nevelés- és művelődéstörténeti eredményeihez, az olvasóvá nevelés fókuszba emelésével igyekszik újfajta szempontokkal, eddig kevésbé érintett szövegekkel és adalékokkal kiegészíteni azokat. A Tudományos Gyűjtemény vizsgálatának külön relevanciája, hogy az 1990-es évek végétől, a 2000-es években több kutatás is foglalkozott a folyóirat nővitájával,⁴⁵¹ mely hazánkban az első nyilvános térben zajlott nőneveléssel, a nők művelődéshez és íráshoz való jogával kapcsolatos disputa volt. A kérdést a Felső Magyar Országgi Minerva sem hagyta válasz nélkül.⁴⁵²

A vizsgálat során, többek között a fent említett elemzések eredményeire is alapozva fogalmaztuk meg a hipotéziseket és kérdéseket, mint az olvasóvá nevelés megjelenése a nyilvános diskurzusban, az olvasóvá nevelés és a nemzeti karakter erősítésének párhuzama, az olvasóközönség szélesedésére és a Lesewutra érkező reflexiók megjelenítése (ha megjelent), illetve a nők olvasáshoz, művelődéshez való jogának polémiája. A kutatást segítette, hogy az Arcanum adatbázisban mindkét folyóirat teljes terjedelmében elérhető, illetve a szövegszintű keresés is biztosított. Az elemzés során az „olvasás” és kapcsolódó kulcsszavaival dolgoztunk. A találatok szűrését, a releváns publikációk áttekintését és kontextualizálását követően csoportokat alakítottunk ki. A továbbiakban – a két választott folyóirat rövid bemutatása után – ismertetjük ezeket.

⁴⁵⁰ PINTÉR, 2013: 42

⁴⁵¹ Többek között: BORBÍRÓ, 2001; FÁBRI, 1999; FEHÉR, 2001; HORVÁTH, 2001; MAISCH, 2018; OROSZ, 1962

⁴⁵² FEHÉR, 2002

V.2. A Tudományos Gyűjtemény bemutatása⁴⁵³

A hazai folyóiratok közül a Tudományos Gyűjtemény volt az első jelentős, s huszonöt évfolyamnyi fennállásának köszönhetően, az első tartós ideig, havonta jelentkező enciklopédikus folyóirat. Indulását Fejér György (szerkesztő: 1817-18) és Trattner János Tamás (mint kiadó) szorgalmazta.⁴⁵⁴ A folyóirat célkitűzése polihisztóri szerepvállalás, melynek részeként a különféle tudományágak eredményeit és kutatásait kívánta közölni. A lap a magyar nyelvújítási mozgalomnak is jelentős közéleti orgánumává vált, s első számaitól kezdve közölt a témában tanulmányokat. Hasábjain publikálta Kazinczy Ferenc „Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél” című értekezését.⁴⁵⁵ A nyelvészeti és helyesírási diskurzus⁴⁵⁶ mellett a társadalomtudománynak, valamint a természettudománynak is rendszeresen teret engedett. A folyóirat felépítésében a nyugat-európai lapok formátumát követte. Könnyen követhető, állandóan visszatérő rovatokat tartalmazott, mely az osztrák Erneuerte Vaterländische Blättert (1815-1820) vette alapul: „*Értekezések, Könyvvizsgálatások (azon belül magyar, majd külföldi irodalom), illetve Tudománybeli jelentések (a következő sorrendben: Jutalomtétel, Találmányok, Szerzemények, Intézetek, Jelességek, Jutalmaztatások és tiszteltetések, Kihalt tudósok és írók, Új könyvek).*”⁴⁵⁷ Fenyő István több korszakra osztva tárgyalja a lap történetét.⁴⁵⁸ Az első időszakban – Fejér György és Vass László szerkesztősége idején – jellemzően a nacionalizmus vezette a lapba kerülő írások válogatását. A nemzeti alatt ebben a korszakban a nemesi kultúrát értették. A nyelvújító mozgalom terén is folyamatos volt a versengés a „haladás és maradás”, az orthológus és a neológus véleménycikkek között. Az első néhány évfolyam már meghozta a lap számára a biztos előfizetőket, s területileg nagyjából az ország egészét lefedte.

Ahogy Fenyő István⁴⁵⁹ és Mader Béla⁴⁶⁰ jelzik, 1819-től Thaisz András (1789-1840) szerkesztősége alatt irányváltás következett be. A tudományosság helyett a „köz javára” kelt írások élveztek elsőbbséget. A lap már nem csupán a nemesi elithez szólt, szélesebb

⁴⁵³ A Tudományos Gyűjtemény bemutatásával és növitájával kapcsolatos kutatás Maisch Patrícia (2018): A folyóiratok szerepe a 19. századi hazai nő(irodalmi) vitákban: Az első nővita a Tudományos Gyűjteményben c. tanulmányának átdolgozott és kibővített változata.

⁴⁵⁴ A Tudományos Gyűjtemény további szerkesztői: Vass László (1818-1819), Thaisz András (1819-1828), Vörösmarty Mihály (1828-1833), Horvát István (1833-1837), Károlyi István (1837-1841).

⁴⁵⁵ KAZINCZY, 1819

⁴⁵⁶ Bővebben: SZALONTAY, 1973

⁴⁵⁷ FENYŐ, 1979: 284

⁴⁵⁸ Bővebben: FENYŐ, 1979b

⁴⁵⁹ FENYŐ, 1979a

⁴⁶⁰ MADER, 1976

társadalmi rétegek felé nyitott, s igyekezett a népiesség és a romantika jegyeit is megjeleníteni. Az új irány ugyan kettős érzéseket keltett az olvasóközönségben, melyhez Mader Béla részben csatlakozik – ellentmondásossággal és kellő tudósi kvalitások hiányából fakadó önkényességgel illetve a szerkesztőt –, de kiemeli, hogy „*Thaisz felfogása közelít a polgári értékrendhez, a felvilágosodás késői hatásaként az ész- és tudóstisztelet egyértelműen kiviláglik belőle.*”⁴⁶¹ A szerkesztőváltást követően a folyóiratban jelentékeny számban láttak napvilágot a pedagógiai, nevelésüggyel foglalkozó publikációk.⁴⁶² Az előfizetői számok kezdetben szintén Thaisz szerkesztői munkáját igazolták. Fenyő közlése szerint, 1823-ban már 816 előfizetője volt a folyóiratnak. E tendencia Thaisz regnálásának második szakaszában kezdett romlani, s tartott egészen Vörösmarty Mihály főszerkesztőségéig, 1828-ig. Miután Horvát István 1833-ban átvette a lapot Vörösmartytól, a Tudományos Gyűjtemény hanyatlásnak, s a fent említett publicisztikai fordulat következtében, hosszú sorvadásnak indult, 1841-es megszűnéséig.⁴⁶³

V.2.1. A Tudományos Gyűjtemény olvasással kapcsolatos írásainak rendszerezése

A Tudományos Gyűjtemény összes lapszámát figyelembe véve az olvasással kapcsolatos kutatás összesen 981 találatot hozott. Természetesen, ez nem vonzotta magával a cikkek számának azonosságát, sok esetben a találat nem mutatott relevanciát az olvasóvá nevelés témájával sem. Ezeket gyakorta a cím áttekintése által is szűrni tudtuk, néhány esetben pedig részletesebb áttekintésre volt szükség, így a találatok száma nagyjából háromnegyedére csökkent. A fennmaradó találati lista esetében szintén könnyebbséget okozott a publikáció címe. A korszakban egyre hangsúlyosabb témává emelkedő

⁴⁶¹ Uo.: 54

⁴⁶² Börtönben való nevelés, családi, házi (gyermeknevelés), házitanítás, házitanítónő, nevelőnők, cselédek, nevelés, oktatás magyar nyelven, latin nyelven, erkölcsi, érzelmi nevelés, diétetika, hazafiúi (nemzeti), iskolai (feladata, módszerei, tárgya), egyházi iskolák, falusi, elemi oktatás, jogi szabályozás, siketnéma, felsőoktatás, nevelési irodalom és kritikája, tankönyvek nevelési rendszerek -angol népiskola -Bell-Lancaster féle, kanti filozófia oktatásban, Niemyer-féle, Pestalozzi-féle, porosz, természetesség nevelésbölcsélet, nevelélmélet (társasági) társadalmi, zseni, nevelés-, oktatástörténet, ókor nevelés (Athén, Spárta) nevelőintézetek, modern élő nyelvek, német nyelv, olasz nyelv, neveléstudomány oktatása magyarul, papnevelés, szlovák (tót) nyelv, természettudomány, újságírás, zene, önnevelés, pozitív gondolkodás, testi nevelés, vallásos nevelés, nevelés-székelyknél, nevelés és művelődés, nevelési eszközök, fegyelem, memorizálás, ösztönzés, testi fenytés, büntetés, vizsga, Fabchich József módszerei, nevelés, oktatás magyar nyelven, latin nyelven, nevelés, oktatás-iskolai -iskolai előjárók feladatai, iskolamester képzés, tanító feladatai, szerepe, tanító személyisége, tanítói segédkönyv, tanítóképzés, tankönyv ismertetés, tantárgyaknál-tanrend, vallásoktatás, egészségnevelés, filozófia, geometria, írás, olvasás, latin nyelv, magyar irodalom, magyar nyelv, magyar nyelvtan, matematika. (CSÉCS, 1998 hivatkozva HÜBER, 2019: 114)

⁴⁶³ FENYŐ, 1979b

intézményes oktatás magától értetődő módon indukálta az oktatási, tanítási kérdések és módszerek témájában írt véleményeket, egészen az alapiskoláztatás kérdésétől. Visszatérő elem például egy-egy tájegység vagy település tanítási-nevelési kérdéseinek érintése, de általánosságban tekintve is gyakran előfordul az oktatás, ez esetben pedig elkerülhetetlen, hogy az olvasás fogalma is felbukkanjon.

A tanítás módszerei és különböző térségekben való állapota mellett néhány esetben olyan vélemények is megfogalmazódtak, melyek előjelzik, hogy az írás-olvasás mellett a tanítónak is figyelmet kell(ene) fordítani az olvasmányok későbbi helyes kiválasztásának megtanítására. Az újítóként (és napjainkban is fontos kérdésként) felmerülő elképzelés nagy nehézségekkel állította (volna) szembe a korszak tanítóit, mint ahogy erre a folyóiratban gyakran publikáló Y⁴⁶⁴ is utalt. A nemzeti iskolák helyes elrendeltetéséről írt, 1821-ben megjelent cikkében a szerző a tanítók túlterheltségéről, a nem mindenki számára elérhető polgári oktatásról értekezik, kiemelve, hogy sok esetben a 3-4 év tanulmányi idő alatt sokan nem tanulnak meg olvasni. Kis János (1770-1846)⁴⁶⁵ szintén előjelzi, hogy az olvasóvá nevelést már kiskorban érdemes megkezdeni.⁴⁶⁶ A nevelésben látja az olvasás (és más foglalatosságok) igényének kialakítását N. A. Kiss Sámuel (1794-1861)⁴⁶⁷ is. Mint írja, *„a széplelkűségre, vagy a lélek csínosodására szükséges eszközök leginkább: a rajzolás, poézis és musika, mint szép mesterségek; továbbá a külömbféle Tudomány, az okos nevelés, olvasás, pallérozottabbakkal való gyakori társalkodás, utazás és tapasztalás. Egy szóval: az ember nevelés által lesz ember.”*⁴⁶⁸

Alapvetően nem az intézményes, alapszintű vertikumban tárgyaljuk az olvasóvá nevelést, így ezeket a közleményeket kevésbé vettük figyelembe. Az olvasóvá nevelés kérdésköre az intézményes nevelést tárgyaló publikációk kihagyásával is meglehetősen magas, összesen ötvenegy cikket emeltünk legrelevánsabb szövegek közé. Már néhány szöveg elemzése alapján is kirajzolódott, hogy a kortársak kettős, de olykor hármas értelmezési keretben tekintettek az olvasóvá nevelésre. A véleményekben kikristályosodnak a második olvasási forradalom új olvasástechnikái. Az első és legalapvetőbb értelmezés az olvasás (elsősorban intézményes keretek között történő)

⁴⁶⁴ Y, 1820

⁴⁶⁵ Kis János (1770-1846) evangélikus lelkész, a Dunántúli evangélikus egyházkerület szuperintendense 1812-től haláláig, költő, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A korszakban számtalanszor kifejtette véleményét a magyar irodalom és olvasás kapcsán, így gyakori szerzője a Tudományos Gyűjteménynek és a Felső Magyar Országgyűlésnek.

⁴⁶⁶ Kis, 1818

⁴⁶⁷ Nemesapáti Kiss Sámuel (1794-1861): evangélikus lelkész, a korszak kiemelt irodalmi személyeivel baráti kapcsolatban és levelezésben állt.

⁴⁶⁸ N. A. KISS, 1824: 82

elsajátítása, megtanítása, melyre – ahogy fentebb említettük – nem fektettünk hangsúlyt. Releváns viszont a másik két kategória. Az első csoportba azok a cikkek sorolhatók, melyek szerzői szerint az olvasás az új ismeretek (intézményrendszeren kívüli) elsajátításának, a tudományok mélyebb megismerésének egyik lehetséges formája. Ehhez a klasszikus értelemben vett intenzív olvasás technikái kapcsolódnak. A másik kategória cikkei az olvasásra mint (újfajta) szabadidős tevékenységre és magatartásformára tekintenek. Az olvasó ebben az esetben az extenzív olvasástechnika jegyeit magán viselve az olvasásban szórakozási, kikapcsolódási lehetőséget keres. A legtöbb vélekedés egyetértett abban, hogy az extenzív olvasás sem lehet céltalan, ennek is valamiféle nevelői szándékot tulajdonítottak, s minden esetben az intellektuális olvasó képét vizionálták. Ide kapcsolódik az olvasmányok helyes megválasztásának kívánalma, a tiltott műfajok megnevezése. Ez utóbbiakról egészen markáns véleménye volt a korszak véleményvezéreinek.

A két vizsgált csoport tovább kategorizálható, hiszen – főként a szabadidős olvasás – gyakorta forrt össze a magyar irodalom, a szerzők helyzetével, a mecenatúrával, illetve a nyelvújítási mozgalommal. A következő egységekben a kutatás eredményeit a releváns írásokból szemléltetve prezentáljuk, alátámasztva fenti hipotézisünket, miszerint az olvasóvá nevelés többcsatornás formában jelent meg a korszak gondolkodóinak diskurzusában, s ez sok esetben – de nem kizárólagosan – a női olvasókat is érintette.

V.2.2. Az olvasás mint ismeretszerzési lehetőség

Az olvasás mint ismeretszerzés témájában kelt írások némiképp érintik az intézményes- vagy magánnevelést, melyekben a szerzők ezek hiányosságaira is felhívják a figyelmet. Kis János 1829-ben kelt írásában⁴⁶⁹ hosszan értekezik az iskolai keretek közötti nevelés hiátusairól. A szerző amellet foglal állást, hogy az olvasás a tanulás egyik színtere, mely által mélyebb ismeretek szerezhetők. A hiányos, sok esetben nem mindenki számára elérhető nevelés miatt pedig különösen fontosnak véli a jó könyvek megválasztását. Megjegyzi, hogy a korszakban mind több társadalmi réteg foglalatosságai között megjelenik az olvasás, s már nem csupán a német, de a magyar nyelvű könyvek is egyre

⁴⁶⁹ Kis, 1829

több könyvespolcon megtalálhatók. A fentiek értelmében visszautasítja azokat a megnyilatkozásokat, melyek szerint az olvasás pénz- és időpocsékolás volna.

Kovács Sámuel (1770-1830)⁴⁷⁰ több ízben is felszólal az olvasás ügye mellett kardoskodva. Egyik első cikkében az olvasás és a tudás, az új ismeretek elsajátításának párhuzamáról értekezik. Az 1819-ben kelt szövegben a henyeség elleni gyógyírként is ajánló jelleggel szól az olvasásról. Mint írja, „*az Elmének tulajdonsága, hogy mindég kívánjon tselekedni valamit, s nem szenvedheti a hosszúság heverést vagy nyugodalmat. Innen lehet észre venni, hogy az Aszszonyok s Léányok is, vagy a tisztességes Tudományok olvasásában gyönyörködnek, vagy Románokat olvasnak gyönyörűséggel, vagy beszélgetéssel, vagy játékkal töltik az időt, sőt még a lusta emberek se hevertetik egészen eszüket a testeket, hanem valamit csak tslekesznek, vagy játékot, vagy beszélgetést, de csak keresnek.*”⁴⁷¹ Kovács nevéhez fűződik az egyik legrészletesebb publikáció is. „A könyvekről és azoknak olvasásáról”⁴⁷² című 1823-ban kelt cikkében üdvözli a gyarapodó (hazai és külföldi) könyvkiadásokat. Olvasásra is ajánlja a műveket, hiszen – mint írja – ezek olyan ismereteket közvetítenek az olvasók számára, melyeket a mindennapokban nem feltétlenül van mód megtapasztalni. Mindemellett, B. S.-sel egyetértésben, aki szerint egyeseket már elemészt „*az olvasásnak zabolátlan dühe; semmit helyesen meg nem választ, semmire illendő gondot, s figyelmet nem szán, hanem csak azon van, hogy minél többet, s ha lehet, mindent öszve olvashasson*”⁴⁷³ Kovács Sámuel is óva int attól, hogy az olvasási láz tévútra vezesse az ismeretszerzés terén a közönséget. A válogatás nélküli olvasás ugyanis hamis képet kelthet az ifjúságban. A kritikusok, könyvbírák szerepét illetően kiemeli, hogy „*nem kell vaktában halgatni akármelley Könyv Bíróra, hanem azoknak ítéletére kell inkább nézni, kik abban a Tudományban, mellyre tartozik a Könyv, igen gyakorlottak.*”⁴⁷⁴ B.S. és Kovács Sámuel szerzőkhöz hasonlóan érinti az olvasási lázat Böhm Károly (~1778-1844).⁴⁷⁵ A felvilágosodás eszméinek széleskörű megismertetése szempontjából üdvözlendőnek tartja a könyvek olvasását, ugyanakkor orvosként aggodalmát fejezi ki az emberekre szakadó sok új olvasmány, kapkodás és

⁴⁷⁰ Kovács Sámuel (1770-1830): evangélikus-református lelkész.

⁴⁷¹ KOVÁCS, 1817: 94

⁴⁷² KOVÁCS, 1823

⁴⁷³ B. S., 1822: 77

⁴⁷⁴ KOVÁCS, 1823: 52

⁴⁷⁵ Böhm Károly (~1778-1844): orvos, egyetemi tanár. Egyetemi beköszönő beszédét magyarul adta elő, s jelentette meg a Tudományos Gyűjteményben, 1833-ban.

mértéktelenség miatt, mely hamis képpel ruházza fel, áltudóssá és „világjavítóvá” teszi az olvasókat.⁴⁷⁶

Az ismeretszerzés kategóriájába soroltuk a magyar nyelv és az olvasóvá nevelés párhuzamában megjelent írásokat. Ennek relevanciáját támasztja alá többek között Edvi Illyés Pál (1793-1871)⁴⁷⁷ ezek összefüggéseit vizsgáló véleménye, mely az intenzív olvasó szemszögéből érvel. A szerző szerint – a kiforrotlan és újításra szoruló szókészlet miatt – az olvasó előbb gondolkozik el egy adott szón és annak jelentésén, mint magán az olvasottakon. A nyelvújításban így a neológusok mellett teszi le voksát, érvei mellé pedig vallási magyarázatot is rendel. Szerinte a nyelvújítási mozgalom többek között a Biblia közérthetőbbé tételét, szélesebb körökkel való megértését is lehetővé teszi, ami által „*a Neologizálás haragosai hamarabb kiengesztelődnek; és így a Magyar könyvolvasás, – mellytől sok, másként buzgó Hazafiakat, bizonyosan az újabb írók neologizáló stíljek, s (...) merészségük is idegenkedtet, – nagyobb divatba hozattatik. Ami elég nagy nyereség.*”⁴⁷⁸ Ezzel ellentétben érdekes megvilágításba helyezi az olvasás és nyelvművelés párhuzamát Földváry Miklós (1801-1837).⁴⁷⁹ A szerző a nyelvújításban olyan nyelvrontást lát, mely elidegeníti az embereket a szövegektől. Jól példázza a Tudományos Gyűjtemény sokszínűségét és vitahajlandóságát, hogy ugyan a cikk megjelenését a szerkesztő engedélyezte, de nem hagyta szó nélkül. Thaisz András – Földváry véleményét lábjegyzetelve – nem a nyelvújításban, hanem az olvasási kedvtelenségben látja a literatúra gyarapodásának stagnálását.⁴⁸⁰ A fentiek mellett a magyar nyelv lassú fejlődését, valamint a magyar irodalom iránti olvasási kedv csekélységét Tóth Dániel a latin nyelv rovására írja.⁴⁸¹

A nyelvújítás és nemzeti karakter erősítésében friss hangként tűnik ki a nők szerepvállalása Jakabfalvy András (1804-1859),⁴⁸² a nővita során közölt írásában. A szerző nacionalista szellemben a nők magyar nyelvű olvasásának támogatását sürgeti. Ennek jelentőségét német példával is szemlélteti. „*Németországban a híres Gellert először a szép nemmel kedveltette meg meséjét, úgy vitte osztán azt ki, hogy a német ifjak a*

⁴⁷⁶ BÖHM, 1834

⁴⁷⁷ Edvi Illyés Pál (1793-1871): evangélikus lelkész, költő. A korszakban számos fórumon, köztük a Tudományos Gyűjtemény hasábjain is kifejtette véleményét a nyelvújítás előmozdítása és a korszak irodalmi élete terén.

⁴⁷⁸ EDVI ILLYÉS, 1824: 95

⁴⁷⁹ Bernátfalvai és földvári Földváry Miklós (1801-1837): megyei főszolgabíró, zeneszerző.

⁴⁸⁰ FÖLDVÁRY, 1826

⁴⁸¹ TÓTH, 1820

⁴⁸² Jakabfalvai Jakabfalvy András (1804-1859): ügyvéd, táblabíró, földbirtokos, országgyűlési követ. A Tudományos Gyűjtemény nővitájában Takáts Éva és a nők művelődési jogai mellett foglalt állást. A lap gyakori szerzője.

*szép nemmel való társalkodásnál fogva az olvasásra kapván, s nyelvét lábra állította.*⁴⁸³ Itt citálandó N. A. Kiss Sámuel egy évvel későbbi cikke, melyben Jakabfalvay vélekedését továbbfűzve hívja fel a figyelmet arra, hogy a nők magyar nyelvű olvasásának hiánya a magyar nyelv használatának, fejlődésének folyamatát akasztja meg. Saját tapasztalatra támaszkodva írja, hogy *„majd nem általjában minden Kisasszonyaink több német író és munkát ismernek, mint magyart. Minő kára van ebben a hazai nyelvnek.*”⁴⁸⁴ A magyar könyvek hiányát a női olvasmánylistákon azzal magyarázza, hogy *„szép nemnek való magyar könyveink nem igen vannak; de ezelőtt 20, 50 évvel annyi se volt. Leginkább Kisfaludy Sándor találta el, mit kelljen magyarul ollyat írni, hogy azt még századok után is kívánva olvassa a maradék.*”⁴⁸⁵

Z. J. V. *„Miképpen lehet az ember legkönnyebb úton tudóssá”*⁴⁸⁶ című tréfázatában az eddig leírtakat foglalja össze. Szól arról, hogy a könyvolvasás terjedésének köszönhetően az embereknek sosem látott lehetősége nyílt a tudományok és ismeretek megszerzésére. Egyetért azzal az írói és nyelvészi megfontolással, miszerint az olvasás megkedveltetése a nyelvművelés, a magyar nyelv ügye szempontjából hasznos. Másfelől úgy gondolja, hogy *„a figyelmetes olvasás szint olyan az elmére nézve, mint a jó nedvességű, s egészséges eledel a testre nézve; ez ad annak életet, er[ő]t, kövérséget és jó színt.*”⁴⁸⁷ A gondolatfolyam lezárásaként pedig tréfásan megjegyzi, hogy az olvasással, a könyvek gyűjtésével az ember a legkönnyebben érheti el, hogy tudós hírében, de legalábbis a könyvkiadás pártfogójaként tartassék számon.

V.2.3. Az olvasás mint szabadidős tevékenység

Az extenzív olvasói jegyekre hajló, az irodalmat szórakozás vagy kikapcsolódás céljából forgató olvasással kapcsolatban a megismert vélemények gyakorta hajlamosak két szélsőséges jelenség megfogalmazására. Az egyik szerint – melyet Horváth József Elek (1784-1835)⁴⁸⁸ is kidomborít –, az olvasóvá nevelés hiánya fedezhető fel abban, hogy a hazafiak a tanulmányaikat befejezván, *„noha dicséretesen végezték el tudományos pályafutásaikat, midőn ősi telekjeikre visszatérnek, gyűlölik az olvasást, nevetik a*

⁴⁸³ JAKABFALVAY, 1825: 26

⁴⁸⁴ N. A. KISS, 1826: 96

⁴⁸⁵ *Uo.*: 64

⁴⁸⁶ Z. J. V., 1828

⁴⁸⁷ *Uo.*: 103

⁴⁸⁸ Horváth József Elek (1784-1835): költő, drámaíró, pedagógus.

Literatúrai iparkodást; mert minden mulatságjokat egyedül a vadászatban, vagy haszontalan játékokban töltik.”⁴⁸⁹ Tehát az olvasóvá nevelés minősége nem az olvasmányok válogatás nélküli hajszolásában ütközik ki, hanem abban, hogy a lehetséges olvasóközönség tagjai – jelen esetben a férfiak – egyáltalán nem olvasnak. Károlyi Sámuel (1818-1862)⁴⁹⁰ viszont már az új olvasóközönségre hívja fel a figyelmet, mikor beszámolójában a parasztság olvasási szokásait érinti. Véleménye szerint, ez az a társadalmi réteg, melynek a leginkább szüksége van a megfelelő iránymutatásra az olvasónevelés horizontján. A szerző elsősorban az erkölcsi nevelés és viselkedés szempontjából közelíti meg a kérdést. *„Ha kegyes és jó gondolkozású család közé jutott, jó példaadás vagy olvasás és tanítás által még is csak csepegtetődnek belé néhány vallási és erkölcsi alapelvek. A paraszt ifjú inkább magára van hagyatva, kivált mihelyt szolgálni kezd; inkább van kitéve a bujaság kísérteteinek.*”⁴⁹¹

Mindezek után némi fordulattal a szabadidős olvasás korlátozásának célkeresztjében a nőket találjuk. Az 1820-as években továbbra is tartotta magát az a nézet, hogy a nőket jobb távol tartani az olvasástól, azonban egyre jelentékenyebben tűntek fel azok a hangok is, melyek a szabad olvasást szorgalmazták, illetve a jó könyvek megválasztásának kívánalmára hívták fel a figyelmet. Jakabfalvay szerint a korlátozó, női olvasást elmarasztaló kritikák a házimunka elhanyagolásának „veszélyeire” alapoznak. A szerző véleménye szerint a hasonló megnyilatkozások hamis rémképeket festenek, ugyanis olvasás által az ízlés formálódik. *„A felhozott ellenvetés nehézségében az épen olly kevés latotskát nyom, mint az az alacsony haszonlesés, hogy az Asszonyi Nem az olvasás és tanulás által eltöltvén nagyobb, s szebb részét a napnak, házi foglalatosságai elmaradnak, s tsökken a férjfi erszénye. – Rágalmazás! hiszen nem fognak el a könyvek tőlünk egész napot, ki szoktuk arra az időt választani; mikor a házi munkák szűnnek, maradnak el a napból néhány órák, sőt napok is, mellyeken az unalom terhét könnyebben, de szebben, s hasznosabban is el nem űzhetnénk.*”⁴⁹² Takáts Éva ezt azzal egészíti ki, hogyha valóban a női olvasás korlátozása a cél, akkor *„nem kellene (...) sem könyveket, sem muzsikai darabokat ajánlani az aszszonyoknak, mert meg vagyon írva, hogy jaj a botránkozónak, de*

⁴⁸⁹ HORVÁTH, 1819: 50

⁴⁹⁰ Károlyi Sámuel (1818-1862): orvos, az 1840-es évektől rendszeresen jelentek meg cikkei a többek között a Koszorúban, a Tudományos Gyűjteményben, az Athenaeumban, az Orvosi Társban.

⁴⁹¹ KÁROLYI, 1841: 32

⁴⁹² JAKABFALVAY, 1825: 29

*még jajabb a botránkoztatónak,*⁴⁹³ s ne számítsanak a nőkre mint előfizetők vagy vásárlók.

Több tollforgató, így N. A. Kiss Sámuel a problémát abban látja, hogy a magyar hölgyek könyvespolcain a német és francia irodalom élvez elsőbbséget. *„Akárhova megy az ember Magyar lyánkáinkhoz, mindenütt német könyveket találunk azoknak asztalkájikon; s ennek az a következése, hogy mikor ők édesen akarnak enyelegni, s mulatozni, nem elég nyájas, nem elég kellemes nekik az a nyelv, a mellyet édes anyjoknak szájából legelőször hallottak, hanem németül, a nagyobb házaknál pedig Francziául beszélni már ma közönséges szokás.*”⁴⁹⁴ Jakabfalvay – üdvözölve a külföldi mintához hasonlóan a hazai női olvasóközönség egyre jelentékenyebb voltát – kiemeli, hogy a német és francia irodalom mellett az új magyar könyvek is megtalálhatók már a hölgyek tulajdonában. *„Nem újság ma Könyv-Gyűjteményeket látni a magyar szép nem szobájában, az újabb Frantzia, Német és Magyar Írók munkáikat, a Tudományokat és szép mesterségeket tárgyazó folyó írásokat, s ötet házi foglalatosságai mellett olvasva találni.*”⁴⁹⁵ Abban ugyanakkor mindkét szerző egyetért, hogy a nemzeti karakter erősítése szempontjából különös figyelmet szükséges fordítani a nők számára írt magyar literatúra felvirágoztatására.

V.2.4. A jó könyvek olvasása

A további ismeretek elmélyítése és a szabadidő eltöltése, a művelődési lehetőségek mellett az olvasás gyűlölete és az olvasásra nevelés is felmerült a vizsgált cikkekben. A véleményformálók sorai többségében az olvasás fontosságát emelik ki, viszont ennek formáit és céljait továbbra is valamiféle kontroll alatt kívánták tartani. Részben emiatt, részben pedig a már említett nyelvi-irodalmi indokoknak köszönhetően, nem csupán az olvasás fontossága, de a jó könyvek és szövegek megválasztása mellett is mintegy népnevelő jelleggel emeltek szót. Ez részben – mint a Tudományos Gyűjtemény ismertetésében látható –, recenziók és könyvtudósítások formájában tűnt fel, de egyéb értekezésekben is megfigyelhető. A szerzők klasszikus és újító elvek mentén igyekeztek az

⁴⁹³ TAKÁTS, 1826: 78

⁴⁹⁴ N. A. KISS, 1825: 63

⁴⁹⁵ JAKABFALVAY, 1825: 27

olvasóközönség egésze (és külön a hölgyek) számára is olvasmányokat ajánlani. Egyesek különös figyelemmel fordultak a szerzők személyének irányába is.

Tóth László 1818-ban kelt írásában⁴⁹⁶ arról értekezik, hogy a jó, s így olvasásra ajánlott szerzők nem csupán az irodalomban, de a tudományokban is éppoly járatosak, s képesek arra, hogy „*lelki erőnket, mások lelkes gondolatikkal, mint ugyanannyi szikrákkal felébreszszük, s hogy amit a jobb ízlésűek szépnek ismernek, s mi is ollyannak találunk, arról magunknak hímet varrjunk.*”⁴⁹⁷ Ezeket a szerzőket Tóth meg is nevezi: Kazinczyt, Kisfaludyt, Kölcseyt, Kis Jánost, Berzsenyit, Virágot és Szemerét ajánlja. Néhány évvel később N. A. Kiss Sámuel is névsort közöl, ő elsősorban a nők számára olvasandó szerzőkkel: „*Kazinczy, Kis, Virág, Kisfaludyak, Báró Mednyánszky, Báró Prónayak és Podmaniczkyak, Gróf Dessewffy, Gróf Telekyek, Beregszászi, Jankovich, Thaisz, Trattner, Igaz, Horváth András.*”⁴⁹⁸ Egy későbbi cikkében pedig külföldi példákat hozva hiányolja az olyan elődök, mint Schiller, Goethe és Byron munkájának folytatását.⁴⁹⁹ Gróf Teleki László⁵⁰⁰ mint a korszak egyik népszerű olvasóköreinek fenntartója, költőként ugyancsak a „szép poémák” gyakori olvasását javasolja, mely elősegíti a „belső érzékenység élesítését.”⁵⁰¹

Kis János, akit fentebb mint olvasásra ajánlott szerzőt is láthattunk, szintén csatlakozik a diskurzushoz. Mint írja, nem az a lényeg, hogy a kiválasztott olvasmány új könyv legyen, hanem hogy jó. Szerinte, aki értelmes dolgokat kíván olvasni, az alábbi témák közül válogat: természet, nemzet, történelem, különféle népek szokásai, emberek tettei, költemények, hit és vallási témájú könyvek. Összességében „*az ollyan könyveket kell olvasni, mellyek a szívet nemesítik, s az értelmet külömbféle hasznos esméretekkel gazdagítják, vagy legalább bennünket a szépnek ízlésére szoktatnak.*”⁵⁰² A szerző fontosnak tartja, hogy az olvasmányok helyes megválasztásában járatosak ajánljanak olvasnivalót az irodalommal éppen csak ismerkedők számára. Wurga János (1804-1875)⁵⁰³ az olvasandó témák kapcsán csatlakozik Kis felsorolásához. Szerinte az olvasás elemi alap,

⁴⁹⁶ TÓTH, 1818

⁴⁹⁷ *Uo.*: 57

⁴⁹⁸ N. A. KISS, 1825: 54

⁴⁹⁹ N. A. KISS, 1826

⁵⁰⁰ A témában még: IV.3.2. fejezet

⁵⁰¹ TELEKI, 1819: 38

⁵⁰² KIS, 1829: 106

⁵⁰³ Szigethi Wurga János (1804-1875): református főgimnáziumi igazgató, tanár, tankönyvíró, pedagógiai szakíró.

s a szívre ható beszédek, bibliai történetek, erkölcsi parancsok olvasása és ismerete fontos.⁵⁰⁴

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége a fentiek mellett fontosnak vélte, hogy a korszak egyéb folyóiratait is az olvasók figyelmébe ajánlja. A lapolvasási kedvet külföldi jó gyakorlatokkal és adatokkal is igyekeztek motiválni. Előbbire példa, hogy a Felső Magyar Országai Minerva csakúgy helyet kapott az ajánlások között, mint az Erdélyi Muzéum, melyről N. N. híradásában olvashattak az előfizetők. A szöveg célja, hogy *„figyelmet gerjesszen, hogy melly sok hasznos, jó munkák olvasásából tanulhat gyönyörködve, az olvasó, ha ezen fűzeteket magának megszerzi.”*⁵⁰⁵ Utóbbira pedig Thaisz András cikke említhető, melyben amerikai példákkal hangsúlyozta a lapkiadások és újságlevelek rendszeres és nagyszámú megjelenését. *„Az Újság olvasás igen uralkodik Amerikában, Cincinnatiban már 1793-ikban járt egy Újság, most pedig három, mellyeknek mindegyike legalább 1200 előfizetőket számlál (...)Az Éjszak Amerikai Szabad Státusokban 18'5-ikben 27 mindennapi, 279 héti Újság levélek jelentek meg.”*⁵⁰⁶ Adataiban felfedezhető a már említett hiátus, mely a századfordulón történt mélypont miatt kivonta a hazai sajtótörténetet a nemzetközi trendekből. A cikkben az is kikristályosodik, hogy szerkesztőként Thaisz nem a folyóirat szerzőinek olvasási lázzal kapcsolatos aggodalmait, jóval inkább a szerkesztői szempontból előnyös piaci szempontokat, illetve a lehetőségek hiányát veszi figyelembe, melyek szerkesztősége idején szintén jóval elmaradtak a nyugati – vagy épp tengerentúli – példáktól.

A költészet és folyóiratok olvasása mellett további műfajokat és szerzőket is figyelembe ajánlanak a lap tollforgatói. Ilyen a már sokszor említett N. A. Kiss Sámuel, aki a színjátékok, drámák olvasását is fontosnak véli. Ismeretlen szerző erre kapcsolódva az önismeret, emberismeret, ékesszólás tanítójaként aposztrofálja a drámaolvasást, mely illedelmességre int, előmozdítja a nyelvművelést, erkölcstelenségekről és kicsapongásokról lehet beszélni általa, görbe tükröt tart a rossz elképzeléseknek, elősegíti az atyai bölcsesség gyermekekbe plántálását és a nevelést. A dráma oktatásra alkalmas abból a szempontból is, hogy az elvont tárgyakat élővé teszi. Fájdalmát fejezi ki amiatt, hogy a drámát nem tudják tanítani az iskolában, mert nincs rá lehetőség, a tanulók nem látogathatják a játékszíneket, s a magyar helyett a külföldi drámákat dicsérik.⁵⁰⁷ Thaisz András egy 1826-ban írt

⁵⁰⁴ WARGA, 1837

⁵⁰⁵ N. N., 1819: 119

⁵⁰⁶ THAISZ, 1819: 100

⁵⁰⁷ ISMERETLEN SZERZŐ, 1839

recenziójában a szatíraolvasás történelmi értelemben vett kiemelkedő szerepét említi.⁵⁰⁸ Halimbai Sándor (1812-1870)⁵⁰⁹ pedig – Herder értekezését közreadva – az ókori klasszikusok olvasását ajánlja „*Phaedrus és Nepostól – Terencz, Virgil, Horacz, Cicero, Sveton, Tacitusig.*”⁵¹⁰ A példaképek élettörténetének olvasgatása ugyancsak közel áll a jó olvasmányként értékelt írásokhoz. E. írásában az alábbi életrajzokat közli: Montecucoli, Ruyter Mihály, Fiesco Lavagnai gróf, Magellán Ferdinánd, Drake Ferencz és Franklin.⁵¹¹

Az ajánlások visszatérő eleme – a neveléssel összhangban – a gyerekek olvasmányainak helyes megválasztása. Folnesics Lajos (1780-1823)⁵¹² 1817-ben írt recenziójában – Kis János könyvének dicsérete mellett – kifejezi rosszallását a korszakban egyre-másra megjelenő, pedagógiai érzék nélkül írt „*a léleknek minden erejét egyformán rongáló*”⁵¹³ „irkafirkákról”. Az ilyen mű szerinte „*az Ifjúságot elérzékenyíté, ellágyítá, a valóságos világgal melegegetlenné tevé, a szívben rémséges és buja hajlandóságokat gerjeszt és táplál, és ezer képzelt szenvedéseket szül vala.*”⁵¹⁴ A fiatalok és gyermekek olvasóvá nevelését a számukra megfelelő nyelvezetű szövegek által tartaná fontosnak szorgalmazni. Ebben a francia és angol példát követné, ahol az ifjúság számára írt művek tárháza ekkoriban is széles spektrumot ölelt fel. Jelzi, hogy ezek és a német nyelvű gyermekirodalom magyar fordításban is sok esetben elérhető. Ezután sok évvel, az 1830-as évek második felében kap hangot ismét a kérdés. Greskovits Ágoston kiemelt szerepet szán a gyermekirodalomnak, s illeszkedve Folnesics érveléséhez, ő is olyan didaktikai megfontolásokkal él, mint a gyermekek nyelvezetéhez illő olvasmányok. Hozzáteszi, a jó könyvek „*olvasásának nints ki hasznát tagadná. De az olvasásnak veszélyei is vannak, leginkább napjainkban, midőn nem mindenkinek való könyvek számosan vannak, milly nyelven többek, nem is emlitem.*”⁵¹⁵ Mindemellett mindkét szerző egyetért abban, hogy a nevelő feladata megbizonyosodni arról, hogy a növendék kezébe adott könyv megfelelő. Nem szabad, hogy a cím vagy mások véleménye befolyásoló legyen.

⁵⁰⁸ THAISZ, 1826

⁵⁰⁹ Perlaky Sándor (1812-1870): ügyvéd. Írói neve Halimbai Sándor. Költeményei megjelentek például a Koszorúban. Latin és görög fordításai, egyéb pedagógiai, irodalmi és jogi írásai pedig többek között a Tudományos Gyűjteményben, illetve a Sárospataki füzetekben.

⁵¹⁰ HALIMBAI, 1838: 74

⁵¹¹ E., 1840

⁵¹² Folnesics János Lajos (1780-1823): bécsi mérnökkari tanár, előbb egy női nevelőintézet tulajdonosa Budán, azután a keszthelyi leányiskola tanítója volt, Hermina főhercegnőt, József nádor nejét tanította a magyar nyelvre és irodalomra.

⁵¹³ FOLNESICS, 1817a: 123

⁵¹⁴ Uo.: 124

⁵¹⁵ GRESKOVITS, 1836: 91

V.2.5. Mecenatúra és könyvkiadás

A fejezet elején láthattuk, hogy az 1800-as évek első évtizedeiben a lapkiadás, s az irodalmi művek publikálása is a mecenatúra hathatós közbenjárására szorult. A Tudományos Gyűjteményben gyakorta jelentek meg a főrendi, arisztokrata olvasók számára olyan felhívások, figyelemfelkeltő cikkek, melyekben támogatásukat kérik a folyóiratok és könyvek terén mind a megjelenés segítése, mind pedig a megjelent könyvek vásárlása és folyóiratok előfizetése kapcsán. A katonairó, huszárcapitány, Jakkó László (1781-1833)⁵¹⁶ levelét közli például Y, aki a nemzeti érzeménnyre igyekszik hatni, s a barokk korból ismert reprezentációs indokokra alapozza a főúrnak szánt értekezését. A levélben a szerző felhívást intéz „*a Főbb Papi rend, Mágnások, gazdagabb Földes Urak és nagyobb rangú Tisztviselők és mások, akiknek többnyire sok foglalatosságaik meg nem engedik, hogy olvassanak*”⁵¹⁷ számára, hogy „*az Észtenői jövedelmekből valamely bizonyos Summát esztendőnként a Magyar Könyvek megvásárlására rendelnének, és hazafiúságból Bibliothékáikban állítanák bé. Mások pedig a kiknek idejük és tehetségük vagyon, de a Magyar Könyvek olvasásához kedvök nintsen, s gyönyörűséget nem lelnek, úgy, mint más Országokban, a Nemzeti fénynek bébizonyítására ékessebb szobáikban egy Magyar Könyvtárral is ditsekedjenek, így az író és Kiadónak fáradsága megjutalmaztatni ezt kívánja szívéből nem maga, hanem Hazájának hasznára.*”⁵¹⁸ Ugyancsak a férfiak és nők nemzeti érzeményeit kívánja előhívni N. A. Kiss Sámuel a könyvek vásárlására, kiadásának támogatására is felhívó cikkében. A szövegben először a szépnem olvasóihoz szól. Érdeemes megfigyelni, hogy a szerző az eddigiekben kevésbé jellemző felütéssel szólítja meg az olvasót, mikor így fogalmaz: „*Óh Magyarok! Kisaszszonyaink! Dámáink! hát annyi unszolással, erőltetéssel kell-é bennünket arra bírni, hogy anya-nyelvünkön írott remek munkáinkat a könyvárosok és könyvnyomtatók maculatúrává tenni ne kénytelenítessenek?!!! Nagyjaink most kezdik a Magyar nyelvet tanulni, s mi viszont most legvünk-é az iránt olly hideg szívűek!*”⁵¹⁹ A magyar irodalom támogatásának kiáltványszerű megfogalmazását – immár elsősorban a férfiak mint alkotók és az ügy elsődleges előmozdítói számára – így fűzi tovább: „*Szeressük, pártfogoljuk tehát Literatúránkat, mint egyetlen egy nemzeti Palladiumunkat; szeressük és mozdítsuk elő anyai nyelvünket; mert csak így leszünk cselekedettel való bébizonyítói azon igazságnak,*

⁵¹⁶ Jakkó László (1781-1833): református neveltetésű katonairó, huszárcapitány.

⁵¹⁷ Y, 1818: 115

⁵¹⁸ Uo.

⁵¹⁹ N. A. KISS, 1825: 65

*hogy jó és buzgó hazafiak - hív Magyarok vagyunk.*⁵²⁰ A magánkönyvtárak terén Eszterházy Károly (1725-1799)⁵²¹ tisztelői fejezik ki nagyrabecsülésüket a gróf közhasznú tevékenysége, így a megyei könyvtár megalapítása iránt.⁵²²

V.2.6. Nők és olvasás

A nők olvasóvá nevelése és a Tudományos Gyűjtemény kapcsolatában kihagyhatatlan, hogy az első hazai nővitáról szó essék, ugyanis ennek folyamatában az olvasás csakúgy fontos szerepet töltött be, miként a neveléshez és művelődéshez, vagy az íráshoz való jogról való disputa. Mint fentebb említettük, a vitával kapcsolatban több művelődéstörténeti, illetve irodalomtörténeti elemzés született.⁵²³ A disputát Takáts Éva Sebestyén Gábor színműveivel kapcsolatban megfogalmazott elmarasztaló kritikája indukálta.⁵²⁴ Korábbi, a nővitát elemző kutatásunkban⁵²⁵ Takáts Éva kritikáján felül tizenhárom publikációt vizsgáltunk⁵²⁶ Takáts Éva első nőneveléssel kapcsolatos cikkétől Thaisz András nővitát berekesztő írásáig.⁵²⁷ Erre támaszkodva vizsgáltuk a pannaháború olvasástörténeti aspektusát.

A korábban citált Jakabfalvay András a nők tudományos kiművelésének akadályát elsősorban a lehetőségek hiányának szintjén értelmezi, kitérve például a nők olvasási szokásait érintő kritikákra. Véleménye szerint *„a jó könyvek olvasása (...) nem lehet ártalmas, a rossz könyvek ellenben, a buja szerelemmel teljes románok a képzelődő elme tisztátlan szüleményei, gyűjtik az emberi szívbe azon mételetyt, mely a leghatalmasabb nemzetet is elébb utóbb elemésztí.*”⁵²⁸ Gondolatmenetét érdemes összevetni azokkal az érvekkel, melyek elmarasztalóan szólnak a nők német, francia irodalmat olvasó szokásáról, valamint a Tudományos Gyűjteményben is megjelent írásokkal, melyek szerzői a

⁵²⁰ *Uo.*

⁵²¹ Eszterházy Károly (1725-1799): egri püspök. Mária Terézia 1752-ben váci, majd egri püspökké nevezte ki. Vácott megkezdté a bazilika építését. Az egri líceum építője, amelyet eredetileg egyetemnek szánt, 1781-85-ben könyvtárat is alapított Egerben. Szerepe volt a magyarországi orvosképzés megindításában.

⁵²² GRÓF ESZTERH. K-NAK TISZTELŐI, 1819

⁵²³ V.1.4. fejezet

⁵²⁴ TAKÁTS, 1822

⁵²⁵ MAISCH, 2018

⁵²⁶ A, 1826; FF., 1826; GÜNOSZEBESZ, 1826; JAKABFALVAY, 1825; K. J., 1824; SEBESTYÉN, 1826; SZIVONYÁNÉ, 1827; SZONTÁGH – KISS, 1826; TAKÁTS, 1822, 1823, 1825, 1826; THAISZ, 1827

⁵²⁷ Bár a nőneveléssel és a lányok művelődésével kapcsolatban megjelent korábbi értekezés is (Szép János: Elmélkedés az asszonyi nem taníttatásáról, 1821/4.), viszont olvasatunkban ez még nem a tárgyalt vita részét képezi.

⁵²⁸ JAKABFALVAY, 1825: 30

problémát abban látják, hogy a nők körében a magyar irodalom kevésbé ismert vagy kedvelt. N. A. Kiss Sámuel például arra inti a magyar írókat, hogy „*igyekezzünk pedig szépeinknek olyat írni, amelynél fogva a magyar könyvek olvasását és így nemzeti nyelvünket is megkedvelhessék.*”⁵²⁹

A Takáts Éva mellett érvelő szerzők ellenében is van természetesen felszólaló. Ennek zászlóvivője a sértett Sebestyén Gábor, aki „Mennyből jött kirekesztő privilégium” című írásában negatívumként aposztrofálja, hogy a nő „*foglalatosságnak esmeri az írást és olvasást, mindent öszve ír és olvas, sőt az Írástól és olvasástól üres idejében is elmerülve gondolkodik.*”⁵³⁰ Hozzáteve, hogy a nők számára az írás és a kritika megfogalmazása nem illendő. Sebestyén érvelésében is megjelenik, hogy a nők olvasással töltött ideje a házi teendőkről vonja el a figyelmet. A cikkekre reagálva Takáts Éva ezt magabiztosan, szellemes stílusban oszlatja el, mikor azt írja: „*Én úgy gondolom, hogy ha abból a tekintetből veszedelmes az olvasás, hogy amiatt házi foglalatosságaikban akadályoztatván férjeikre szorúl a házi gond. Itt meg kell állapodnom mert miólta a Paraditsomban ezt mondotta az Ur Isten Ádám atyánknak: a te ortzádnak verejtékével egyed a te kenyeredet, azólta én mindég azt hittem, hogy a férjfiaké a házi gond.*”⁵³¹ Az asszonytisztelő Günószebesz kontrája sem marad el. A szerző a nővita egyik legszélsőségesebb véleményét fogalmazza meg a nők oktatásának felesleges voltáról, a női értelem csekélységéről, s így természetesen a női olvasás kérdésében is. Óva inti a magyar asszonyokat, hogy a német, francia vagy angol példát követve lelküket könyvek olvasásával szennyezzék. Mint írja, „*legyenek német szomszédnéink, frantziánék, anglusnék tudományosan nevelve; ám maradjon ezeknek a sok olvasás elmúlhatatlan házi szükölködésök: magyar asszonyi Nem anélkül ellehet, és néki való kevés számú jó könyvek megolvasása mellett boldog.*”⁵³² Véleménye szerint az írást és olvasást csak tisztátalan nők sajátítják el. Eszmefuttatásában világosan kijelenti, hogy „*szemérmességéhez tartozónak itélem, hogy férjfiakat illető mélyebb tudományokba ne avatkozzék, magát ne graduáltassa, ne hireskedjék, könnyveket ne irjon, és a haza böltsei között, még ha tudna is, ne tanítóskodjék.*”⁵³³ Az értekezéshez a későbbiekben – látszólag – egy női vélemény, Szivonyáné írása is csatlakozik, azonban az álnév Sebestyén Gábort takarta.⁵³⁴

⁵²⁹ N. A. KISS, 1825: 66

⁵³⁰ SEBESTYÉN, 1826: 125

⁵³¹ TAKÁTS, 1826: 78

⁵³² GÜNÓSZEBESZ, 1826: 68

⁵³³ *Uo.*: 69

⁵³⁴ SZIVONYÁNÉ, 1827

A folyóirat fennállásának huszonöt évfolyama alatt a nők olvasóvá neveléséről a nővita cikkein felül is jelentek meg írások. Sőt, bizonyos esetekben a nők – anyai mivoltuknál fogva – gyakorta nem mint az irodalom fogyasztói, hanem az olvasóvá nevelés irányítói jelennek meg. Folnesics Lajos már 1817-ben – előjelezve egy „nevelési politzáj” szükségességét – arról értekezik, hogy a jó könyvek megválasztását a „józan gondolkozású Szülék és Tanítók”⁵³⁵ gondjaira kell bízni. A nőknek ajánlott könyvek tekintetében a recenziók között is találunk a női olvasóvá neveléshez és a nőképhez fűzött megjegyzéseket. Ismeretlen szerző „Édesi Gergely vagyis az Erköls Diadalma” című kötetéről írt könyvismertetőjében üdvözli, hogy az író „a szép könyvek olvasásában haszonnal gyönyörködő Magyar Asszonyságainknak kívánt (...) egy jobb ízlésű, s szép könyvvel kedveskedni”⁵³⁶ – hozzátéve, hogy nem csupán a cselekmény, de a nyelvezet is a női igényekhez (és értelemhez?) igazodik: „s mennyire tartotta ezen szempontot lelke előtt, látszik ugyan már azokból is mellyeket eddig az ízlésről, s egyebekről közöltem, de még – és kiváltképpen – abból is, hogy igen érthetőleg igyekezett írni.”⁵³⁷

V.2.7. Vélemények az olvasás módjáról

Ismeretszerzés, hasznos időtöltés, jó könyvek megválasztása, a magyar nyelv és irodalom előnyben részesítése és támogatása, könyvtárak alapítása. A Tudományos Gyűjtemény ezeken felül nem csupán a „mit?” és „miért?” kérdésekben igyekezett támpontot adni az olvasóvá válás folyamatában, de a „hogyan?” horizontján is. Ezek többsége, felismerve a korszakban kibontakozó olvasási szenvedélyben és telhetetlen olvasási vágyban rejlő veszélyeket, a hagyományos, intenzív olvasás mellett kardoskodik. A legerőteljesebb nevelői szándék – jó könyvek megválasztásának kritériuma mellett – ezekben a tanácsadó eszmefuttatásokban bontakozik ki.

A sokat idézett Kis János 1817-ben kelt írásában foglalkozik az olvasás „kiegészítő” jelentőségével. Az olvasókat arra inti, hogy az értékes gondolatokat ne mulasszák el meg-, vagy feljegyezni.⁵³⁸ Ezt a gondolatmenetet folytatja néhány évvel később, mikor már nem csupán a jegyzetelgetést emeli az olvasó feladatai közé, hanem az olvasottakon való eltöprengést, s a pontos idézetek mellett a saját értelmezés és továbbgondolás rögzítését

⁵³⁵ FOLNESICS, 1817a: 123

⁵³⁶ ISMERETLEN SZERZŐ, 1824: 112

⁵³⁷ Uo.

⁵³⁸ KIS, 1817

is.⁵³⁹ Tanácsaiba a citátumok memoriterként való elsajátítását is beleszövi, ami ugyancsak egy intenzív, egyazon könyvet többször is átforgató olvasó képét vizionálja. Kovács Sámuel, csatlakozva Kis gondolatmenetéhez az olvasás és elmélkedés párhuzamáról értekezik. Mint fogalmaz, nem érdemes egyszerre sok időt fordítani az olvasásra, hiszen az „nem csak nem bájol (...), hanem hamar el is fáraszt.”⁵⁴⁰ Mindkét szerző vélekedésében egyértelmű az intenzív olvasás felé hajlás, s mindketten egyetértenek abban, hogy „inkább kevesebb jó, s válogatott könyveket olvasson az ember, mint sem sok rossz vagy középszerűeket minden megválasztás nélkül, ne rendeletlenül olvassa a könyveket, amint kezébe akadnak és olyakat soha se olvasson, melyekről elő esmeretekkel nem bír.”⁵⁴¹ Tóth László ezeket a gondolatokat kiegészíti azzal is, hogy „nem azért olvasunk mindég, hogy valakinek gondolatit, s képeit el szedjük (*imitatio puerilis, - plagiatorum*) hanem hogy lelki erőnköt, mások lelkes gondolatikkal, mint ugyan annyi szikrákkal felebresszük, s hogy a mit a jobb ízlésűek szépnek ismernek, s mi is olyannak találunk, arról magunknak hímet varrjunk (*Imitatio virilis*).”⁵⁴²

Összességében elmondható, hogy a Tudományos Gyűjtemény szerzői az intenzív olvasási technika mellett érvelnek, értekezéseikben mintegy definíciószerű summázásként kristályosodnak ki ennek ismérvei. Ezt látszanak alátámasztani a rendszeresen visszatérő elemek, mint a kevesebb számú, de jó könyvek megválasztása, a lelket emelő és az elmét pallérozó szövegek olvasása, az egy könyvet akár többször is forgató, annak mondandóján eltöprengő, a magas gondolatokat kijegyzetelő vagy éppen memorizáló olvasó képe.

V.3. A Felső Magyar Országi Minerva bemutatása

A Felső Magyar Országi Minerva és a Tudományos Gyűjtemény párhuzama nem csupán abban fedezhető fel, hogy hasonló időszakban jelentek meg, de nem példanélküli, hogy a Tudományos Gyűjtemény a Minerva olvasására is buzdította olvasóit. Így történt ez már 1826-ban, mikor Thaisz András emelt szót a Minerva, s az abban közölt klasszikus olvasmányok megismerése mellett, „*minthogy a Classicusok olvasása által bőséges*

⁵³⁹ A magas gondolatok feljegyzése a naplóról hölgyek esetében is megfigyelhető, ez utalhat a tevékenység nevelési célzatára is, mely nem csupán a nyilvános szféra, a sajtó platformján jelent meg, hanem a lánynevelő intézetek pedagógiai módszereiben is.

⁵⁴⁰ KIS, 1819: 75

⁵⁴¹ KOVÁCS, 1823: 63

⁵⁴² TÓTH, 1818: 56

materiát gyűjthetett a tudományos művelődésre magának.”⁵⁴³ A Minerva 1825-ben a Fenyő István által kétarcúként bemutatott Dessewffy József (1771-1843)⁵⁴⁴ főszerkesztésében jelent meg első ízben, Kazinczy Ferenc hathatós közbenjárásával. Fenyő az alábbiakkal jellemzi a főszerkesztőt: „*Előharcosa volt például a magyar nyelv jogainak, de beszédeit, sőt naplóját latinul írta. (...) A kor politikusai közül egyike azoknak, akik a nemzetnek már nemcsak a nemesi natiót értik, folyóiratát azonban az arisztokrácia támogatásával (és támogatására) tartja fenn.*”⁵⁴⁵ Fenyő szerint a főszerkesztő kétarcúsága lapja hasábjain is nyomot hagyott. A Minervát nem Pesten, hanem Kassán nyomtatták, ezáltal Kazinczy egyfajta ellenpólust kívánt kialakítani a Tudományos Gyűjteménnyel, valamint a Kisfaludy Károly körül kialakult Aurora-körrel szemben. A folyóirat alapvetően új szemléletű programmal látott napvilágot, s célja esztétikai és irodalomelméleti írások közzététele, azonban az idő előrehaladtával a régi típusú népszerű irodalom vált elsődlegessé.

A Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országi Minerva folyamatosan versengett egymással – legalábbis a Minerva vélekedése szerint. A Minerva témáit és küllemét illetően rendszerint a Tudományos Gyűjtemény formátumának ellentétével próbálkozott. Tagolását tekintve nem követett mintát. Míg a Tudományos Gyűjtemény a lapszámok és a belső tartalom szempontjából szabálykövető, az olvasó számára is könnyen átlátható számozásokat és rovatokat tartalmazott, a Minerva ennek híján, tagolás, rovatok és olykor az évfolyamok számozásában és követhetőségében sem egységes.⁵⁴⁶ Mindezekhez még kapcsolódik, hogy a Minerva előfizetőinek száma jócskán elmaradt a pesti folyóiratétól. A kezdeti 403 előfizető után az indulást követő évben ez a számadat 264-re csökkent, s többé el sem érte a háromezretet.⁵⁴⁷

V.3.1. A Felső Magyar Országi Minerva olvasással kapcsolatos írásainak rendszerezése

A Felső Magyar Országi Minerva időben szűkebb intervallumban jelent meg, s némiképp más elvek mentén is épült fel, mint a Tudományos Gyűjtemény. Az olvasással kapcsolatos

⁵⁴³ THAISZ, 1826: 115

⁵⁴⁴ Dessewffy József (1771-1843): országgyűlési követ, több megye táblabírája, fia Dessewffy Aurél (1808-1842) közíró, a Kisfaludy Társaság egyik alapítója.

⁵⁴⁵ FENYŐ, 1979b: 331

⁵⁴⁶ A Felső Magyar Országi Minerva bibliográfiai adatait a felhasznált irodalomban egységesen igyekeztünk feltüntetni.

⁵⁴⁷ FENYŐ, 1979b

találatok száma 228-ra tehető. Ugyanúgy, ahogy az előbbi folyóirat esetében, itt is szükséges volt szűkíteni és pontosítani a releváns szövegek halmazát. Végül összesen huszonegy cikket vizsgáltunk. A kategóriákat csupán részben volt szükséges módosítani, az alapvető pillérek, mint az olvasás ismeretszerző és szabadidős jellege ugyanúgy megjelentek a Minerva hasábjain is. Szintén nem példa nélküli, hogy a szerzők az intézményes írás-olvasástanítással foglalkoztak, ami azonban szembeötlő, az magának az olvasásra nevelésnek pedagógiai megközelítése. Némethy Pál (1807-1846)⁵⁴⁸ „Locke nevelésménye rövid kivonatban”⁵⁴⁹ című, 1830-ban közölt írása az angol neveléstudós gyermekneveléssel kapcsolatos gondolatait tárja nagy részletességgel az olvasók elé, külön figyelmet fordítva az olvasás tanítására. „1. Mihelyt beszélni tud a gyermek, kezdjen olvasni tanulni, de játszva, p. o. kockákkal, azután Ézóp meséit add kezébe olvasás végett (...) 2. Könyörgéseket tanuljon könyv nélkül, de vallásbeli dolgokat ne, sem a Sz[ent]írást ne olvastasd vele. 3. Azután tanuljon írni rézmetszetekről. 4. Később gyakoroltasson a rajzolásban, sebes-írásban és írásbeli rövidítésekben. 5. A franczia nyelvet beszélgetés, a latánt olvasás, jobb lenne azomban ezt is beszélgetés által tanulnia. Előbb Ézóp meséit add kezébe latánul, azután Jusztin és Eutróp legyenek könyvei. Minden kellemetesen és mulattatólag taníttasson, a nyelvbeli ösméretek-vel köttessenek egybe a valódi ösméretek.”⁵⁵⁰ Jól látható, hogy a szerző akkurátusan, egészen a kisgyermekkortól vezeti végig az olvasóvá nevelés lépéseit, az olvasás napi gyakorlatának kialakítását. Ez a fajta megközelítés a Tudományos Gyűjteményben kevéssé jellemző, a Minerva esetében azonban több ízben is megjelenik.⁵⁵¹ Jellemzők a legszélesebb olvasóközönséget célzó gondolatok is. Udvardy József szerint például szükséges „a bölcs nevelés, és jó könyvek olvasása mindennek, a legutolsó jobbágytól fogva, a legfelső aristocratáig, - sőt ennek legjobban, mert nincs néki nagyobb ellensége, mint maga magának.”⁵⁵² Elöljáróban annyi elmondható, hogy míg a Tudományos Gyűjtemény vizsgált cikkei általánosabb vélekedéseket és tanácsokat osztanak meg az olvasóvá nevelésről – sok esetben az ideális olvasót képzelve a tanácsok címzettjei mögé –, a Minerva egyes cikkei külön megszólítják a „nevelésre szoruló” olvasót. A továbbiakban, az előző folyóirathoz és elemzéshez

⁵⁴⁸ Némethy Pál (1807-1846): kassai evangélikus lelkész, gimnáziumi tanár, a magyar nyelv buzgó terjesztője.

⁵⁴⁹ Érdekesség, hogy a szerző a nyelvújítás eszközeivel élve adta cikkének a nevelésmény címet (nevelés+eszmény).

⁵⁵⁰ NÉMETHY, 1830: 60

⁵⁵¹ V.3.2. fejezet

⁵⁵² UDVARDY, 1831: 903

hasonlatosan, a publikált szövegek mentén mutatjuk be a Felső Magyar Országi Minerva olvasóvá neveléssel kapcsolatos vélekedését.

V.3.2. Az olvasás mint ismeretszerzés lehetősége

Az olvasás mint ismeretszerzés lehetősége témában született publikációk száma jóval elenyészőbb, a Minerva az olvasásnak nem ezen aspektusát érinti a cikkeiben. Az ide sorolt három szöveg ráadásul más-más szempontból közelít a témához, ami némiképp zilálttá teszi a kategóriát.

Az olvasás és nevelés párhuzamában ismeretlen szerző 1826-ban kelt szövegében női példával áll elő, melyben a főrendű asszonyokhoz szól. A sorokból kiviláglik, hogy a női művelődés és nőnevelés ügyének előmozdítását a cikk címezteitől (és jó példájuk által) várja. *„Nemekbéliek között az olyanok, kik értelmekkel, tudománnyal és olvasással megvilágosítottak, gyakran az által a legfőbb tisztségekre emelkedtek, s a legfényesebb szerencsére tettek szert. Több példát hozhatnék elől, de csak az Athenais történetét teszem ide, melly célommal igen megegyez.”*⁵⁵³ A szövegben a felvilágosodás eszméi – például az ismeretszerzés fontossága és az ez általi előrelépés – fedezhetők fel. A szerző mondanivalója összecseng az 1820-as években a Tudományos Gyűjteményben zajló nővita Takáts Éva vélekedése mellett érvelő cikkeivel, főként azok azon aspektusával, melyek szerint a nők művelődése, nevelése előnyére válhat az egyénnek és a társadalomnak is.

Bár a Tudományos Gyűjtemény szerzői is több ízben szólnak a magyar írókhoz, a (célközönségnek) megfelelő művek alkotására buzdítva őket, vagy épp könyvbírátaikban kiemelve törekvéseiket, érdemes megemlíteni Dulházy Mihály (1786-1856)⁵⁵⁴ szövegét, melyben a szerző a könyvbírák sok esetben túldimenzionált szerepéről értekezik, s az írók olvasásáról is szót ejt. E szerint Dulházy olyan írókat vizionál, akik maguk is széleskörű olvasottsággal rendelkeznek, s csak a megfelelő tudás birtokában állnak az olvasóközönség elé. Mint írja, *„valameddig az író sok olvasás által szerzett tudományát magában tartja, mind addig ő maga magának Censora, ítélő-bírája.”*⁵⁵⁵

⁵⁵³ ISMERETLEN SZERZŐ, 1826a: 740

⁵⁵⁴ Dulházy Mihály (1786-1856): gróf Desseffy József titoknoka. Könyvtára magyar, német és latin egyházi, szépirodalmi, történelmi művekből, a Felső Magyar Országi Minerva és a Tudományos Gyűjtemény köteteiből, összesen 559 darabból állt.

⁵⁵⁵ DULHÁZY, 1827: 1409

A Felső Magyar Országi Minerva kiemelt jelentőségét példázza – annak ellenére is, hogy előfizetői száma elmaradt a Tudományos Gyűjteményétől –, hogy a lap minőségi romlása nyomán a szerkesztőségnek Széchenyi István elmarasztaló levélben fejezte ki sajnálatát, melyet a Minerva le is közölt. Az intelmeket érdemes olvasástörténeti szempontból is megvizsgálni. *„Én azt óhajtanám, hogy Minervát sokan tartanák, ha mindjárt eleintén egyedül csak azért-is, hogy meglegyen; és hogy azok, kik eddig olvasással szemeiket nem igen fárasztották, rendes kis magyar Bibliothekát szeregessenek, gyűjtögessenek. Ez volna az első lépés. Jönne továbbá a bele tekintés, kivált, ha a könyvnek külseje tetsző, s annyira jó ízlésű, s ügyes formájú is volna, hogy még a magyarul nem tudónak is kedve jönne megszerzéséhez. Jönne azután lassan-lassan az olvasáshoz, s azzal az elme kicsínosításához való kedv, ebből a lelki tehetségek kifejtődése, abbul a tökéletességhez való közelítés. Végére az Anya-föld szeretete, melly a szerencsének annyi javaival meg álda, boldogíta, s annyi temérdek jót, — mellyet csak azért nem esmerünk, s nem becsülünk elegendően, mert könnyen jutottunk hozzá, s benne születünk — rakott ránk, hogy elrejtett kincseink alatt szinte hazafiságunk is veszedelemben forog.”*⁵⁵⁶ A közölt részletben kitűnik, hogy Széchenyi pedagógiai érzékkel vázolja és látja át nem csupán a könyvtörténet jelentős állomásait (a könyv reprezentációs jellegétől kezdődően az ismeretszerzés fórumáig), de az olvasóvá válás jelentőségét is. Eszmefuttatását a magyar nyelv, a nemzeti karakter – és ekkor még – a hazafi érzeményének olvasás általi kialakítása irányába vezeti. Ez pedig nagyban összecseng a két évvel később publikált „Hitel” című művének ajánlásával, melyet akkor már *„Honunk szebb lelkű asszonyinak”*⁵⁵⁷ címez.

V.3.3. Az olvasás mint szabadidős tevékenység

A Minerva szerzői több esetben szólnak az olvasás mint ismeretszerzés lehetősége és mint szabadidős foglalatosság éles megkülönböztetéséről. A Tudományos Gyűjtemény cikkeivel ellentétben a Minerva véleményvezérei nem egy olvasásmód mellett kardoskodva összegzik véleményüket, hanem – elválasztva a tanulást és szabadidőt – a szabadidős olvasmányok megválasztása tekintetében is kimondják, hogy ez sem lehet mentes a tudatosságtól, illetén foglalatosságként sem lehet gyenge művek olvasására vesztegetni az időt.

⁵⁵⁶ SZÉCHENYI, 1828: 1883

⁵⁵⁷ SZÉCHENYI, 1830

Szabó Nepomuk (1805-1852)⁵⁵⁸ nem csupán a könyvek hasznos olvasásáról ír, de érinti a jó olvasás kritériumait is. Mint írja, „*a haszonnal való olvasásban szükség a könyveknek két nemét megkülönböztetni, egyikét azt, mellyet csupán csak kedv-töltésünkre, s mulattatásunkra olvasunk, másikat pedig azt, melly komolyabb okoskodással, és éles vetekedéssel foglalatoskodik a mi oktatásunkra. Amannak szépségét, és elmés tréfáit néhány olvasott lapok tüstént kimutatják, emennek hathatóságát, és becsét észre nem vehetjük, ha csak az olvasást tökéletesen el nem végezzük.*”⁵⁵⁹ K. S. teszi közzé Fritz Funke (1821-1884)⁵⁶⁰ vélekedését, aki szerint „*a könyvolvasás egy a legnemesebb, leghasznosabb és legkellemesebb foglalatosságok közül.*”⁵⁶¹ A szerző felhívja figyelmet – a német területen ekkoriban már erősen jelentkező – olvasói láz veszélyeire. Előjelzi azt is, hogy az olvasói szenvedély embere már nem azért forgatja a könyveket, hogy „*lelkét hasznos és kellemes esméretekkel gazdagítsa, jónak és szépnek érzését elevenítse, s szívét nemesítse.*”⁵⁶² S noha K. S. is osztja Funke azon véleményét, miszerint az olvasásnak pont ez előbbiek lennének az elsődleges szerepei, a német könyvtörténéssel egyetértésben úgy véli, hogy – korosztálytól függetlenül – legtöbbször nem emiatt olvasnak, csupán talán, hogy a korszak olvasási lázából adódó ismeretek utáni éhségüket csillapítsák.

Ugyancsak az olvasási lázzal kapcsolatban és külföldi keretbe ágyazottan teszi közzé Herder után gondolatait egy szerző, aki a könyvnyomtatás problematikájára hegyezi közlendőjét. Visszaemlékszik az újfajta könyvnyomtatás előtti időkre, mikor a szellemi áramlatok kevésbé forogtak európai szinten, az irodalom és egyéb társadalmi-nemzeti bélyegek ugyanakkor jobban behatárolhatóak voltak, s az olvasónak is sokkal kevesebb és válogatottabb könyv állt rendelkezésére.⁵⁶³ „*Diderot egykor a városból a falura menni készülvén, azt kérdezte magától, amit hasonló esetben minden okos ember kérdez, hogy mellyik könyveit vigye-el magával, mint jó barátjait? a józan eszű és szívű embernek valamint a társalkodásra, úgy az olvasásra nézve is csak kevés megpróbált barátjai vagynak.*”⁵⁶⁴ A szerző szerint a könyvnyomtatás fejlődése utat nyitott a felvilágosodás eszméinek szabad terjedésére, mindez azonban magával vonzotta azt is, hogy nem csak a jó és értékes, de a rossz és veszélyes olvasnivaló is könnyebben kerülhet olvasói kezekbe. A veszedelmes, illetlen könyveket korábban el lehetett titkolni vagy rejteni az avatatlan

⁵⁵⁸ Szabó János Nepomuk (1805-1852): bölcséleti doktor, esztergomi kanonok.

⁵⁵⁹ SZABÓ, 1827: 1413

⁵⁶⁰ Fritz Funke (1821-1884): német könyvtörténész.

⁵⁶¹ K.S., 1825: 379

⁵⁶² Uo.

⁵⁶³ ISMERETLEN SZERZŐ, 1826b

⁵⁶⁴ Uo.: 535

szemek elől. Ez a 19. században már kevésbé lehetséges, hiszen „*a tiltott fa-gyümölcsét legtöbben, s legforróbban kívánják.*”⁵⁶⁵ Az olvasási lázzal beköszöntött a könyvek válogatás nélküli habzsolása, függetlenül attól, hogy olvasója érti-e az olvasottakat, vagy sem. A szerző aggodalmát fejt ki a jelenséggel kapcsolatban, s elsősorban a nevelők felelősségét emeli ki, hogy olyan olvasóvá neveljék növendékeiket, akik képesek a lelket emelő könyvek megválasztására.

V.3.4. Nők és olvasás

A korszak nőkérdésének polémiája ugyan az 1820-as években a Tudományos Gyűjtemény hasábjain bontakozott ki leghatározottabban, a Minerva előfizetőit és szerzőit sem hagyta szó nélkül. Az olvasás kérdése ebben az esetben is a nevelési és művelődési lehetőségek között kapott helyet. A lapban megjelenésre szánt írások ismeretében, a Minerva szerzői között nem alakul ki éles szócsata, a publikált szövegek jobbára a Takáts Éva körül kialakult vélemények mellé sorakoztathatók.

1825-ben S. J. félig tréfálkozó hangnemben írt érkezésében azt fejtegeti, mennyire legyen az „asszony-személy” jártas a tudományban. Gondolatmenetében ismerteti azon vélekedéseket, miszerint a hölgyek számára az olvasás inkább kártékony, mintsem hasznos, s feleleveníti azon – mulatságosnak vélt – kritikákat, melyek óva intik a nőket az olvasástól és a tudományos ismeretektől. „*Mi férjfiak nem bocsáthatnánk meg nékik, ha szép szemeiket a kéz-iratok olvasásában roncsolnák és kellemes szájok, melly nem tudna fontosabbról, mint a monádokról, vagy az üres helyről beszélni, nem mondhatna olly fontosat, hogy magunkat el ne unnánk.*”⁵⁶⁶ Kifigurázza azokat is, akik szerint „*nem sokára olly magánosságra jutnának, mint némely Asszony-személyek, kik bizonyos időben kellemeiktől elhagyattatnak és nem gondoskodtak arról, hogy azok helyett olyanokat szerezzenek, mellyeknek megtartása inkább hatalmokban áll. Egy szóval az ollyan Asszony-személyen, aki szerencsétlenségére tudósá lett, és vigyázatlanabb, mintsem hogy szerencsétlenségét eltudná titkolni, nincs semmi amit a tudatlan Asszony-személyek irigyelhetnének.*”⁵⁶⁷ A tréfás eszmefuttatás végén megjegyzi, hogy a nők számára éppúgy biztosítani kell a tanuláshoz, művelődéshez és olvasáshoz való jogot, mint az már adott a

⁵⁶⁵ Uo.

⁵⁶⁶ S.J., 1825: 177

⁵⁶⁷ S.J., 1825

férfiaknak. Különösen a filozófiát, a természettudományokat és az asztrológiát látja gyönyörködtető tudománynak, s egyet nem értését hangsúlyozza azzal kapcsolatban, hogy miért kell(ene) kivenni a hölgyek kezéből a magyar könyveket.

Megyaszzay 1830-ban D’Alambert munkái alapján kelt „Beszédje egy anyának, leányához a szív és lélek ki formáltatásáról” című írásában fiktív szerzőként szólítja meg a női lapolvasókat. Az értekezésben hosszan fejtegeti a női szorgalom és engedékenység, a női mivolt megélésének egyetlen útját, mely a vallásos életben és a házasságban nyeri el célját és értelmét. Kiemeli, hogy a „jó olvasás, munka, szép multság igazabb örömet adnak, mint a lármás virágzó tombolások.”⁵⁶⁸ Az nem kérdéses tehát, hogy a nőknek, asszonyi korba lépve is fontos a jó könyvek olvasása. Ehhez a szerző a kívánatos témák listáját is csatolja, melyben első helyen szerepel a saját honi história és nyelv ismerete. Amennyiben a nő nyitott, a deák nyelvet is elsajátíthatja, mely a tudományokba engedhet bepillantást. Ellenzi ugyanakkor az olasz nyelv ismeretét. Szerinte az „veszedelmes; mert az a szeretetnek nyelve: az Olasz írók nem írnak tisztán, s fántáziájok rendetlen játékot űz, a mély gondolatokat zavarba hozza, és a valódi gondolkodás tisztaságának árt.”⁵⁶⁹ Szintén fenntartásokkal kezeli a poéták olvasását, a románolvasást pedig egyenesen tiltja. Mondandóját azzal összegzi, hogy az asszonyok számára a gondolkodni tudás sokkal fontosabb, mint az emlékezés vagy az ábrándozás (és a fantáziavilág hatalma alatt álló tánc, cifra öltözetek és a románok), s az észnek mindig felül kell írnia a szív vágyait. Mindezen okosságot pedig „szorgalmatos munkák s derék könyvek olvasása által”⁵⁷⁰ lehet erősíteni.

V.3.5. A jó könyvek olvasása

A fentebb is citált részletek alapján kitűnhet, hogy az olvasás hasznossága mellett a Minerva szintén kiemelten kezeli a jó könyvek olvasását, népnevelő szándékukat a szerzők rendszerint közzé is teszik írásaikban. A jó könyvek megválasztását gyakorta emelik párhuzamba a jó ízlés teljesebb kimunkálásával. Fogarassy János (1801-1878)⁵⁷¹ ezt az alábbiakkal summázza: „Olvass olly munkákat, mellyek a jót széppel, a hasznost

⁵⁶⁸ MEGYASZZAY, 1830: 169

⁵⁶⁹ Uo.: 171

⁵⁷⁰ Uo.: 174

⁵⁷¹ Fogarassy János (1801–1878): nyelvész, jogász, zeneszerző, néprajzkutató (Fogarasy és Fogarassy néven is publikált.)

gyönyörködtetővel párosítják, s észrevételen a virtusz szeretetét lehellik beléd. Mind azon könyveket, mellyek nem ezen célra segítették, vesd messze tőled.”⁵⁷² 1826-ban kelt cikkében Kazinczy arról értekezik, hogy az ízlés a „régiek” olvasása által művelhető.⁵⁷³ A klasszikusok ajánlása nem egyedülálló jelenség, hiszen – ahogy a folyóirat bemutatásában is látható – maga a lap is e fókusz köré szerveződött. Természetesen, az új műfajok és fórumok felé való nyitottság is megjelenik.

Almási Balogh Pál az újságlevelek népszerűségét üdvözli, melyet a kultúra „segédszerének” nevez. Mint írja, „az *Újságleveleknek nagy hasznokat avagy csak abból is elláthatni, hogy azokat még azok is olvasván, kik különben könyvek olvasására kevés időt fordítanak, ez által nem csak politikai, hanem sokszor tudományos esmeretek is nagy számú emberekkel közültenek.*”⁵⁷⁴ A folyóiratok és zsebkönyvek olvasása is jelentékenyen jelenik meg. A lapolvasást helyezi előtérbe Udvardy József cikke. Szerinte gyakori jelenség, hogy az olvasóközönség előnyben részesíti a folyóiratokat a könyvek olvasása helyett.⁵⁷⁵ Ezt támasztja alá egy Pesten lakó magyar nemes levele is, melyet a lap 1832-ben közölt. A levélíró a magyar nyelvű folyóiratok és lapok megjelenéséért kardoskodik. Mint írja, „*illendőnek tartottam az urat azon kéréssel megkeresni, hogy Magyar nyelven egy olly zsurnált kiadni ne terheltezzék, mellynek olvasása által én, és a hozzám hasonló, újság kiváltásunkat kielégíthessük.*”⁵⁷⁶ Visszatérve Udvardy értekezésére, megfigyelhető, hogy az olvasási lázzal kapcsolatban a sajtó jóval inkább kielégítőnek tűnik az emberek szemében. „*Folyó-írások olvasására, mellyekben a nagy contrast, és tarkázó kellemes külömbbség közt, rövid kivonatokban, olly könnyen jut a legvelősebb észrevételekhez, hogy különben tíz vastag könyv elolvasása után sem épült volna annyira elméje.*”⁵⁷⁷ Ugyancsak hasonló témában, noha a zsebkönyvekre koncentráltan fogalmazza meg vélekedését Elemér. A szerző úgy véli, hogy a folyóiratoknak és zsebkönyveknek kiemelt szerepe van a magyar irodalom és kultúra közvetítésében, ezért fontos lenne, hogy azokat elérhető áron biztosítsák az ország lakói számára. Aggodalmát fejezi ki a lapok magas száma miatt is. Szerinte elegendő lenne csupán négy nagy folyóirat. Ezeket név szerint meg is említi: a Tudományos Gyűjtemény, a Felső Magyar Országi Minerva, a Kritikai

⁵⁷² FOGARASSY, 1830: 106

⁵⁷³ KAZINCZY, 1826

⁵⁷⁴ A. BALOGH, 1829: 824

⁵⁷⁵ UDVARDY, 1832b

⁵⁷⁶ EGY PESTEN LAKÓ MAGYAR NEMES, 1832: 260

⁵⁷⁷ UDVARDY, 1832b: 700

Lapok és a Tudománytár. A szerző vélekedése szerint, ezek nem osztanák meg oly nagyon az olvasótábort, s fenn tudnák tartani magukat.⁵⁷⁸

V.4. A női lélek megrontója: a román

Mindkét folyóirat akkurátusan lép fel a jó könyvek olvasása mellett, s arról is határozott véleményt formálnak, mi számít rossz könyvnek. A szerzők – szinte – egyhangúlag a románolvasásban látják a veszélyt, mely métely ugyan a férfi olvasókat is veszélyezteti, de abból kiindulva, hogy a műfaj elsősorban az olvasóközönsége a női nem, így elsősorban rájuk nézve ártalmas. Kovácsóczy Ádám, aki a lányok házi neveltetéséről is értekezett, nemre tekintet nélkül tartja károsnak a románok olvasását. Kiemeli, hogy ugyan akadnak hasznos olvasmányok is a műfajon belül, legtöbb azonban kárára szolgál az emberi nemnek. *„Románokban sokszor fordulnak elő minden fenyíték ellen rugaszkodó, romlott erkölcsű ifjantzoknak leírásaik, kik férfi korokban sok jeles tettek által megkülönböztették magokat, és nevezetes emberekké lettek. Ilyen történeteket olvasván egy anya, könnyen megnyugtatja magát, és elhitei magával, hogy az ő kényesen tartott fíjatskájából is olyan nevezetes ember válhat, mint a Román Hős. Könnyen veszi fel tehát kedvesének vásottságát, mindent enged néki, elkényezteti, fenyítékhez épen nem szoktatja. Nem tesznek különbséget a Román olvasók a valóság, és a képzelődés szüleménye között, nem az állallatásnak hijánosságából, hanem inkább abból az okból hogy mindenhez örömet kapnak, ami kedveltjeik ügyének védelmére szolgálhat.”*⁵⁷⁹ Ezzel az állásponttal ért egyet Horváth Zsigmond (1782-1845)⁵⁸⁰ is, aki úgy véli, hogy az olvasók nagy része nem képes az értékes románok megválogatására, ezáltal azok olvasása inkább kárként könyvelhető el.⁵⁸¹ Jakabfalvay András már korábban is citált vélekedésében, a képzelődő elme tisztátlan szüleményeiként aposztrofálja a műfajt. Mint írja, a rossz könyvek közé tartoznak *„a buja szerelemmel teljes Románok, s a képzelődő elme tisztátlan szüleményei, gyűjtik az emberi szívbe azon mételyt, melly a leghatalmasabb Nemzetet is elébb utóbb elemészti.”*⁵⁸² Csontos István a Felső Magyar Országai Minervában a szorgalmatosságról kelt írásában továbbmegy, s egyenesen a *„rémítő lusta és tehetetlen”*⁵⁸³ emberek foglalatosságai közé

⁵⁷⁸ ELEMÉR, 1835

⁵⁷⁹ KOVÁCSÓCZY, 1825: 35

⁵⁸⁰ Horváth Zsigmond (1782-1845): evangélikus lelkész.

⁵⁸¹ HORVÁTH, 1825

⁵⁸² JAKABFALVAY, 1825: 31

⁵⁸³ CSONTOS, 1826: 968

emeli a románolvasást, ekképp jellemezve őket: „*mikor a könyöklést megunták, azután mennek a kávé-házba, vagy pedig az unalom miatt a restség párnáján végig nyúlnak, s egy játszi ész románkájának olvasásával töltögetik üres lelkeiket.*”⁵⁸⁴ Ugyancsak a Minerva hasábjain lép fel tiltóan Megyaszszy is, aki szerint a román „*soha se tartja-meg hűségesen a természetet és az igazságot, a fantáziát feltüzezi, a szemérmesség finom érzését gyengíti, szívünket rossz útra vezeti, ideje korán kifejti bennünk az indulatokat, s vad tüzzel tölt bennünket egészen.*”⁵⁸⁵

Árvey Gergely (1790-1871)⁵⁸⁶ a nevetséges szokások közé emeli a románolvasás „kórságát”, az eddigiekkel ellentétben, ő a nevelők, illetve a nevelésre ügyelők eszelősködéseinek tulajdonítja a románolvasás fiatal hölgyek körében való elterjedését.⁵⁸⁷ Más véleményen van azonban N. A. Kiss Sámuel, aki – főként a női olvasói igények maradéktalan szolgálása terén – a jó románok írását és olvasását szorgalmazza. „*Kívánnám különösen, hogy adnának eredeti jó Románokat Szépeink számára, s eredeti Drámákat nemzeti Színházaik számára. Szépeinknek a jó Románokat azért óhajtanám, mivel tapasztalásból tudom, hogy a Magyar lányok midőn könyveikben a sok versre pillantanak, elijedve hajítják magoktól el, s német Románt vesznek olvasás végett elő.*”⁵⁸⁸ Kazinczy Ferenc szerint a románok elsősorban az érzékeny olvasót ragadják meg, akik semmiképp sem nevezhetőek „tudós” olvasónak. Mint írja, „*szerелеmben olvadozó ifjacskáink, s leánykáink*”⁵⁸⁹ élvezik a műfajt, utalva ezzel saját Bács megyei című munkájára is.

Egész értekezést szán a románolvasásnak a Tudományos Gyűjteményben Balogh Sámuel (1796-1867).⁵⁹⁰ „A románokról” című írásában a szerző példamutató nyitottsággal összegzi a románok kritikai és támogató táborának érveit. Szerinte „*teljes igazat, sem azoknak, kik a Románokat kapva kapják; sem pedig azoknak, a kik tüzzel-vassal pusztítandóknak ítélik, - nem tulajdoníthatunk: úgy azoknak mindkét részről tett ítélet hozásaikat és ellenvetéseiket is áltáljában meg nem vethetjük.*”⁵⁹¹ Eszmefuttatásában érinti a műfaj esztétikai megkérdőjelezhetőségét, a kifogyhatatlan olvasói igényeket és népszerűséget, mindezt pedig egy részletes műfaji és világirodalmi áttekintéssel teszi teljessé. A több oldalas műfajelemzést végül azzal summázza, hogy noha a románok

⁵⁸⁴ Uo.

⁵⁸⁵ MEGYASZSZAY, 1830: 171

⁵⁸⁶ Árvey Gergely (1790-1871): premontrei szerzetes, kanonok.

⁵⁸⁷ ÁRVAY, 1825

⁵⁸⁸ N. A. KISS, 1826: 96

⁵⁸⁹ idézi DEBRECZENI, 2002: 507

⁵⁹⁰ (Almási) Balogh Sámuel (1796-1867): református lelkész, író, műfordító. A szintén publikáló Almási Balogh Pál homeopata orvos testvére.

⁵⁹¹ BALOGH, 1824: 71

ellenzői a műfajt gyakorta mint hasztalan meséket jellemzik, Balog szerint azonban ezek a felszólalások és véleményvezérek nem értik a románok mibenlétét. Szerinte a „románnak nem az a célja, hogy valóságos világhistóriai esetek által vezéreljen igazságra, hanem hogy az emberi szív érzelmeinek, gondolatainak, s cselekedeteinek különféle árnyéklatait minél több oldalról, minél szebben, érzékenyebben, valósabban s hathatósabban fesse, és így indítva tanítson. Erre költői lélek s pszichológiai ismeret kívántatik, nem történelmi disszertációk s oklevelek.”⁵⁹² Mindezek mellett érdemes megjegyezni, hogy a román-, majd a század folyamán a regényolvasással kapcsolatos viták nem csitultak, s még az 1800-as évek második felében sem alakult ki egyértelmű álláspont a nők ilyen olvasmányválasztása kapcsán.

V.5. A folyóiratok véleményeiről összességében

Az 1800-as évek húszas éveitől a negyvenes évek elejéig legnépszerűbb tudományos-irodalmi folyóiratainkban a nevelési és művelődési kérdések és lehetőségek közé ágyazottan élénk diskurzus folyt az olvasásról és olvasóvá nevelésről. A főként pedagógiai beszámolók és értekezések mellett külön kategóriákat képeztek a véleményvezérek által is elkülönített különféle olvasási célok, értve ezalatt az olvasás mint ismeretszerzés és az olvasás mint „értelmes ember” foglalatossága megjelenését. A szélesedő olvasóközönség, a számos technikai és műfaji újdonság azonban újfajta narratívát kívánt a publikáló gondolkodóktól, hiszen a korábbi évszázadok folyamán az olvasás az értelmét és ismereteit mélyíteni kívánó (elsősorban) férfiak tevékenysége volt, míg a lelket a biblikus, kegyességi olvasmányok emelték.

A vizsgált szövegekben, legyen fókuszban az ismeretszerzés vagy a szabadidő, a szerzők és szerkesztők az intellektuális olvasó ideális képét vizionálták, s ennek az igénynek – egyéni – kialakítására kívánták nevelni a közönséget. Az olvasókra több megközelítésben is igyekeztek hatni. Jellemző a külföldi jó példák említése, mely nem csupán az olvasási motivációt kívánta előhívni, de a magyar szerzők alkotási kedvét is igyekeztek elősegíteni. Az olvasásról való értekezések visszatérő eleme az olvasás módzatainak elemzése, illetve az olvasás gyakorlatának segítése olyan tanácsokkal, mint a szövegek elemzése, memorizálása, továbbgondolása. A közízlést szerzők és műveik

⁵⁹² Uo.: 75

ajánlásával, könyvbírálatokkal igyekeztek formálni. E tekintetben mindkét lap szerzői kiemelt szerepet tulajdonítottak a magyar nyelvű művek megválasztására, melytől a nyelv ügyének előmozdítását is várták. Ez utóbbiban különös figyelmet fordítottak az új olvasóközönségre. A Tudományos Gyűjtemény jellemzően inkább általánosságban szólt az olvasókhoz, a Felső Magyar Országi Minerva pedig több ízben specializáltan fordult az új irodalomfogyasztó közönséghez, noha narratívájában visszatérő elem, hogy a változásokat, a művelődés sürgetését a társadalom főrendű tagjaitól várta. Az olvasó nőket illetően az 1820-as években a tanulás és művelődés párhuzamában megfigyelhető a nők jogait e téren korlátozó tiltó narratíva. Ez legerőteljesebben a Tudományos Gyűjtemény nővitájának Sebestyén Gábor körül kibontakozó tábor érvei között kap helyet. A Felső Magyar Országi Minerva, illetve a Tudományos Gyűjtemény egyéb írásai már megengedően és nevelőszándékkal fordulnak a női olvasók felé, propagálva számukra a magyar nyelvű olvasást. Noha a teljes olvasói szabadságot csupán kevesek adnák meg számukra.

VI. Olvasóvá nevelés a magánszféra műfajaiban

„Asszonyoknak igen sokat kell tudni
- s tudni leginkább olvasás által lehet (...)”⁵⁹³

Kölcsey Ferenc

VI.1. A magánszféra műfajai mint források

Kölcsey Ferenc mottóként idézett gondolatát unokahúgához, Kölcsey Antóniához intézte az 1830-as évek végén. A fiatal nemes kisasszony naplójába feljegyzett intelem jól példázza, hogy noha a hazafiaknak szánt útmutatások talán az utókor számára jobban ismertek,⁵⁹⁴ a magánszféra műfajai között is számos olyan forrás található, melyek a (hon)leányok és nők számára fogalmaztak meg tanácsokat a művelődés, vagy szűkebben az olvasás fontosságával (vagy épp haszontalanságával) kapcsolatban. Az idézett gondolatban az is kikristályosodik, hogy a Himnusz költője különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy az asszonyok minél műveltebbek, olvasottabbak legyenek. Igaz, ezen erényeket, kortársaihoz hasonlatosan elsősorban a hagyományos női szerepekhez (feleség, anya, háziasszony) igazodva tartotta fontosnak szorgalmazni, mikor hozzáteszi: „mivel egyik legszebb női tulajdon a szerénység, ne kívánják ők tudatni értelmességöket, hanem csendes házi körökbe használni igyekezzenek.”⁵⁹⁵ Az sem egyedülálló, hogy miként a lánynevelés előmozdítása terén, a művelődéssel, olvasással kapcsolatos vélemények, tanácsok gyakorta egymásnak gyökeresen ellentmondva jelentek meg a magánszférában kelt lejegyzésekben. Az olvasás diskurzusba emelése a már említett lánynevelés, női művelődés ügye előmozdításának velejárójaként is értelmezhető, hiszen az hasonlóképp jelenik meg a korabeli vélekedésekben. Érdeemesnek tartjuk ezt a magánszféra kútfőinek elemzése során is multidiszciplináris megközelítésben vizsgálni.

A női művelődés és a lánynevelés forrásainak feltárása, ezek szintetizálása jellemzően az 1980-as évektől kezdte foglalkoztatni a kutatókat, s – talán ennek köszönhetően is –, szintén ebben az évtizedben jelent meg több 19. századi női napló és memoár (Kölcsey Antónia, Wesselényi Polixéna, Pulszky Terézia, Blaha Lujza, Jászai

⁵⁹³ GÁBOR, 1982: 17

⁵⁹⁴ KÖLCSEY, 1834

⁵⁹⁵ GÁBOR, 1982: 17

Mari és mások). A nőtörténeti kutatások, a magánszféra dokumentumainak újabb virágkorában, az ezredfordulót követően, főként pedig a 2010-es évektől ismét figyelem vetül a női ego-dokumentumok megjelentetésére. Így kerültek (újra) a kutatók és olvasók figyelmébe Slachta Etelka, s Szendrey Júlia írásos emlékei. Előbbi Katona Csaba,⁵⁹⁶ utóbbi pedig Gyimesi Emese⁵⁹⁷ levéltári kutatómunkáját fémjelzi. A kutató legfrissebb munkájának előszavában Erdélyi Gabriella úgy fogalmaz, hogy „a 16. századtól nagyobb mennyiségben keletkező ego-dokumentumok[at], naplók[at], önéletírások[at] és levelek[et] (...) mára nem annyira a koherens egyéniség feltárulkozásaiként olvasunk, hanem a »társadalmi én« formálódásának medrében.”⁵⁹⁸ Az ego-dokumentumok a nőnevelés és művelődés újabb adalékaival szolgálhatnak a téma többszemponú megismeréséhez. A személyes leírások új megvilágításba helyezhetik többek között a lánynevelő intézetekben folyó oktató-nevelő munkát,⁵⁹⁹ a női szerepekre való felkészítésüket, a honleányi szerepek közvetítését, valamint az intézetek olvasóvá nevelésre kifejtett hatását. Mindezek mellett a levelek és naplók neveléstörténeti feltárása által az érintettek hangja is „hallhatóvá” válik, s ha a nyilvános szféra műfajait vizsgálva kevésbé is jelenik meg, az ego-dokumentumokban felfedezhetők a szerzők neveléssel, művelődéssel és olvasással kapcsolatos nézetei.

A fejezet elején fontos megjegyezni, hogy a kutatás nem az egész társadalomra levetített általános következtetéseket fogalmaz meg, csupán egy szűk rétegre vonatkoztatva. Ennek oka egyrészt, hogy jellemzően a nemesi származású lányok és nők tollából maradt fenn írásos kútffő, másrészt a lánynevelés korabeli helyzetéből adódóan, csupán bizonyos társadalmi rétegek engedhették meg maguknak (köztük azonban egyre többen találták fontosnak és biztosítandónak) a lányok magasabb szintű képzését, és küldték őket lánynevelő intézetbe.

VI.2. Egy levelezés margójára: Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina a női olvasásról

A 18-19. század fordulójának női irodalmi és neveléstörténeti szempontból is talán legismertebb levelezése az erdélyi Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina közti három évig tartó levélváltás, mely 1804-ben „Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései” címmel jelent

⁵⁹⁶ KATONA, 2014

⁵⁹⁷ GYIMESI, 2019; SZENDREY – GYIMESI, 2018

⁵⁹⁸ GYIMESI, 2019: 5

⁵⁹⁹ MAISCH, 2019a

meg Kolozsvárott. Mint Fábri Anna rávilágít, ez az első alkalom a magyar történelemben, mikor „*egy nőt egy másik nő pártfogása vezet a közönség elé.*”⁶⁰⁰ A nyilvános szférában publikált levelezés ilyen módon felveti, hogy az mennyiben tartható számon a magánszféra forrásai között. Fábri Anna a privát műfajok közé sorolja ezeket az (irodalmi) leveleket, s érvrendszerét a levelezés sajátosságainak – úgymint, személyesség, önvallomás, életrajziség – figyelembevételével Hász-Fehér Katalin is elfogadja. Szerinte a Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina közt folyó levelezést kétféle olvasatban, információforrásként és megkomponált irodalmi műként is vizsgálhatjuk.⁶⁰¹ V. Gilbert Edit szerint „*a levél egy (grafomán, reflektív, nárcisztikus és egyben kommunikációra éhező) emberfajta számára tulajdonképpen dialogikus önelemző tudósítás.*”⁶⁰² Mindezek mellett a levelek értékes adalékkal szolgálnak az olvasóvá nevelés horizontján, a vizsgálatban mint ego-dokumentumok vesszük őket elemzés alá.

Újfalvy Krisztina (1761-1818) és Molnár Borbála (1760-1825) eltérő személyisége leveleikben is teret engedett az egyes témák disputájának. Neveltetésükben a vidéki nemesség korabeli vonásait vélhetjük felfedezni. Az értekezésben korábban már tettünk róla említést, hogy Molnár Borbála tizenhét éves korában, titokban tanult meg írni. Korábban apja csak az olvasást engedte meg elsajátítani számára, megelőzendő a későbbi kacér levelek és gondolatok (le)írását. Újfalvy a vallásos buzgalommal felvértezett művelt háziasszony képét testesítette meg, aki korai özvegysége után huszonkét évig Mikes Anna grófnő társalkodónője volt. Mindeközben pedig írt, s hamarosan országos hírű költőnővé vált. Levelezést folytatott a korszak irodalmi személyiségeivel, Édes Gergellyel (1763-1847),⁶⁰³ Csizi Istvánnal (1728-1805),⁶⁰⁴ Gvadányi Józseffel (1725-1801)⁶⁰⁵ és Kazinczy Ferencsel is. 1796-ban pedig egy újabb várományos levelezőpartner kereste fel őt. Ekkor küldte meg a költőnő számára első verses levelét Újfalvy Krisztina. A szintén erdélyi születésű Újfalvyt apja korai halálát követően anyja nevelte, aki minden szabadságot igyekezett számára megadni a széleskörű ismeretek megszerzésére. Talán ennek is köszönhető, hogy fiatal nővé cseperedve, Molnár Borbála tökéletes ellentétéként a lázadó, önállósodó nő képét jelenítette meg. Szerelmi csalódása után ugyan hamar látszat frigyre lépett Máté Jánossal, azonban rövid idő múltán Kolozsvárott folytatta szabad életformáját. Költeményei, prózai írásai életében kiadatlanok maradtak. Halála után rokona, Újfalvy

⁶⁰⁰ FÁBRI, 1996: 21

⁶⁰¹ HÁSZ-FEHÉR, 1996

⁶⁰² V. GILBERT, 2002

⁶⁰³ Édes Gergely (1763-1847): református lelkész, költő.

⁶⁰⁴ Csizi István (1728-1805): császári és királyi őrnagy, költő.

⁶⁰⁵ Gvadányi József (1725-1801): generális, író.

Sándor (1792-1866) tulajdonába kerültek költeményei, melyek közül kettő 1833-ban a Honművészen, kilenc 1865-ben a Hölgyek Lantjában, tizenöt pedig 1882-ben a Figyelőben jelent meg. Újfalvy a teljes hagyatékot 1846-ban Döbrentei Gábornak adta át, azonban az 1848/1849-es szabadságharc, s Döbrentei 1851-ben bekövetkezett halála okán a dokumentumok elvesztek.

Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina költészetéről több értekezés is született az elmúlt kétszáz évben,⁶⁰⁶ s levelezésüket – elsősorban szintén költészetük, illetve a lánynevelés előmozdításának szempontjából – is többen vizsgálat alá vonták.⁶⁰⁷ Ez utóbbi, a nőtudományok további kutatásaihoz hasonlatosan az 1980-as évekre, illetve az ezredfordulóra tehető. Jelen elemzésben, a korábbi kutatásokra támaszkodva igyekszünk körbejárni a két költőnő olvasással kapcsolatos vélekedését, mely eltérő szemléletüknek köszönhetően híven tükrözi a konzervatívabb és a haladó, a megoldást elsősorban a lánynevelés előmozdításától váró álláspontokat.

Újfalvy Krisztina a lányok elhanyagolt nevelésében látta a fő problémát a művelődés, így az olvasási szokások milyenségének terén. Mint írja, régebben azt tartották, hogy *„a leánynak nem kell többet tudni, csak hogy benn ülő és dolgos legyen, e könnyű, ezt megtanulhatja a szolgálótól.”*⁶⁰⁸ Ma viszont már *„a könyvek piaca szabadra nyitott olvasni tudó asszonyaink előtt: dehát ez többnyire nem fundamentom nélkül rakott épület-é? A mentére hagyott olvasó ízlés akkor ballag elé, mikor már alig egyébre, mint valamely unalom elűzésére, vagy a szüntelen éhező szerelem eledelére szolgál.”*⁶⁰⁹ Kritikával illeti a nemesi házaknál szolgáló nevelőket, akik szerinte rossz példával állnak elő. *„Az ilyen nevelő a lányok számára kikeresi a Kisdedek tárházát; maga pedig Szigvártot olvassa, melyre még könyveket is hullat »ezt még a kisasszonynak nem szabad olvasni...«, de a kisasszony titokban belé nyit a könyvébe, »Oh! milyen szépen adja Marianna Szigvártnak az első csókot!...Jaj! a Kisdedek Tár-háza olyan e mellett a könyv mellett, mint a falusi Kántor leánya, az első Játékosné mellett.»*⁶¹⁰ Ez vezethet oda, hogy a fiatal lányok nem neveltetnek olvasóvá, s nem képesek arra, hogy a számukra hasznos olvasmányokat meg tudják választani, vagy a károsnak vélt olvasmányokat a maguk hasznára tudják fordítani. Az olvasást fontosnak véli az ismeretszerzés és tanulás szempontjából: *„Hogy a megért elméjű s szép tapasztalású leánynál s asszonynál többet térszen az olvasás, mint sok helyen*

⁶⁰⁶ FÁBRI, 1996; HALÁSZ, 1937; PINTÉR, 1911

⁶⁰⁷ Többek között: BÉNI, 2018; HÁSZ-FEHÉR, 1996; KÉRI, 2014; SOMKUTI, 1981

⁶⁰⁸ idézi SOMKUTI, 1981: 454

⁶⁰⁹ idézi *Uő.*

⁶¹⁰ idézi *Uő.*: 462

a tanítás, ezt én elhiszem; de hozzá adom, hogy ez szinte olyan ritkán kerül elé, mint az üstökös csillag...”⁶¹¹ Éppen ezért javasolja, hogy Magyarországon a német mintához hasonlóan olvasóköroket hozzanak létre a nőknek, illetve nyissanak számukra könyvtárt.

Vitájuk kiemelkedő pontja, mintegy a korszak diskurzusának, mi több az egész 19. századi női olvasói szokások vitájának gyújtópontjában álló románolvasás kérdése. Ebben a felek kevésbé tudnak kompromisszumot kötni. 1796-ban kelt levelében Molnár Borbála kifejti, hogy a románok révedező, ábrándozó világa sokkalta inkább kárára van a női lélek pallérozódásának, mintsem hasznára. „Én megkülönböztetem a könyvek olvasását a haszontalanságoztól, és még az olyan szerelmes Románoktól is, melyekben a meg-erőltetett természetnek vagy inkább képzelődésnek húrjai szakadásig fel tekerve levén a tapasztalatlan ifjú szívek érzéseit elrontják inkább, mintsem hogy kipalléroznák.”⁶¹² Barátnője – mint könyvgyűjteményéből is látható – nem osztotta Molnár vélekedését, védelmébe vette a műfajt és annak női olvasótáborát. Véleménye szerint, az irodalomnak mindent fel kell ölelnie, az semelyik nem tekintetében nem korlátozódhat csupán a vallásos művek olvasására. Érvelését természeti képpel támasztja alá, miszerint „ne szakasszuk el a Sz[ent] könyvektől a világi históriákat s szerelmes románokat: mert együtt jó, mint az utazás a jó úttal s szép idővel.”⁶¹³ Esmefuttatását tovább gördítve kifejti, hogy a vallásos művek kizárólagos forgatása sem minden esetben üdvös. „Az a leány, aki örökké csak a bibliát olvasná utoljára azon három durcás tiszta erkölcsű leányok közé illenék, akiket Juno Párkáknak kerestetvén fel, már az elébb járt Jupiter elvitette volt Fúriáknak.”⁶¹⁴ Hozzáteszi, hogy a románolvasás az érzelmeket fejleszti. E történetekből „»a leány szeretni tanul«, a fiatal asszony rájön, hogy »egynek se nőtt szakálla jegyül, amelyik rútabb Ura mellett szebbet szeretett«, a vénasszony pedig csak sajnálhatja, hogy maga már nem élhet meg hasonlókat.”⁶¹⁵ Molnár Borbála nem hagyja válasz nélkül barátnője vallásos művekkel kapcsolatos provokációját, s megjegyyezve, hogy az értékes románok olvasásától természetesen saját lányát sem tiltaná el, ugyanakkor nem gondolja, hogy a kegyességi írások kizárólagos forgatása által a nők fúriává válnának.

Ha a románok tekintetében kevésbé is hasonlóak álláspontjaik, az olvasóvá nevelés kérdésében egyetértés mutatkozik a levelezőpartnerek között. Mindketten úgy vélik, hogy

⁶¹¹ idézi KÉRI, 2014

⁶¹² idézi SOMKUTI, 1981: 452

⁶¹³ idézi Uő.: 462

⁶¹⁴ idézi Uő.

⁶¹⁵ idézi Uő.

nem bizonyos témák és műfajok tiltásával és megakadályozásával kell foglalatostkodni, sokkal inkább az értő, kritikus, olvasói élményeit a maga hasznára hajtani képes olvasóvá nevelésre. Újfalvy ezt akként összegzi, hogy „*együtt minden könyvek olvasása sem káros, sőt hasznos, de úgy hogy előbb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására.*”⁶¹⁶ Somkuti idézi azt a levelet is, melyben Molnár Borbála az olvasóvá nevelés lépéseit taglalja, megjegyezve, hogy az erdélyi költőnő levezetése és Faludi Ferencnek a női művelődésről írt művében közölt nőideálja között szoros párhuzam fedezhető fel. „*[Molnár Borbála] leányának előbb a keresztény vallás fundamentumait tanítaná meg s a valóságos virtust (erényt) plántálná szívébe. Ezután a kincses természet titkait nyitná meg előtte, hogy abban is a Teremtő nagyságát ismerje fel, s mikor mindezek szívében már mély gyökeret vertek, »nem bánám, hadd olvasson a románokat is de nem a szemérmetleneket.« Rámutatna arra »mennyire meg van erőltetve a Természet többire minden románokba«, az ott ábrázolt tökéletes dolgokat »csak a képzelődésbe lehet keresni« s ha leánya ezeket jó előre megtanulja, megkímélheti magát mindazoktól a nyughatatlanságoktól, melyekkel az ilyen könyvek olvasása jár.*”⁶¹⁷ Végül érdemes megjegyezni, hogy a levelezőpartnerek egyetértésben összegzik a lányok számára ajánlott témákat: a honi irodalom, a nemzeti múlt, a természet világa, más országok szokásai, példaértékű életutakról szóló írások és – természetesen – a Szentírás. Újfalvy Krisztina – a levelek alapján kirajzolódó – határozott vélekedésének alapjai széleskörű műveltségében és olvasmányokban érhetőek tetten. Idézendő Hász-Fehér Katalin megjegyzése, miszerint Újfalvy radikalitása csak viszonylagos, s csupán Molnár Borbála konzervativizmusához képest szembetűnő.

Az erdélyi költőnő könyvtárának máig legrészletesebb beszámolója Somkuti Gabriella kutatásában tárul elénk, melyet Újfalvy Krisztina dédunokája, Kispál Mihály 1887-ben közreadott dokumentuma⁶¹⁸ alapján mutat be. Az olvasmányok és könyvek elemzéséhez érdemes idézni Újfalvy Sándor emlékiratát. Eszerint Újfalvy Krisztina nem tanult nyelveket, csak magyarul olvasott, ugyanakkor „...*azt nemcsak nem tartá hiánynak, sőt mindég büszkén említé: s valóban méltán is: akkori hiányos irodalmunk mellett egyedül ön lelki erejére kellett támaszkodnia.*”⁶¹⁹ A korszakra jellemző, hogy – főleg a szépirodalmi művek esetében – az angol, német, francia műveket szabad fordításban, a hazai viszonyokra adaptálva jelentették meg, így bizonyos formában ezek is eljuthattak a

⁶¹⁶ idézi KÉRI, 2014

⁶¹⁷ SOMKUTI, 1981: 463

⁶¹⁸ KISPÁL, 1887

⁶¹⁹ idézi SOMKUTI, 1981: 450

magyar olvasók könyvtáraiba. Kispál Mihály jegyzéke szerint Újfalvy Krisztina könyvtára 173 tételt számlált. Somkuti azonban úgy véli, az állomány 200 feletti volt. Csupán adalékként, a levezések nyomán Újfalvy Krisztina vélekedésének alátámasztásaként foglaljuk össze alább Somkuti részletes prezentációját, kitérve a kutatás szempontjából leglényegesebb elemekre.

A szépirodalmi művek közül a könyvtárban az ókori görög szerzők csekély számban, magyar átdolgozásokban voltak jelen. Aesopus 1777-es kolozsvári, Ovidius „Metamorphosis”-ának győri kiadása, illetve Cicero műveinek a református Kovásznai Tóth Sándor fordításában és az „Iliász” és „Odüsszeia” Dugonits András szabadfordításában a könyvállomány része volt. A széphistóriák közül szintén akadnak a gyűjteményben, így Kolumbián János „Vida György” históriája. Található mű Bod Péter, Kónyi János és Péczeli József tollából, illetve S. Gessner „Idyll” című műve Kazinczy Ferenc fordításában. A Molnár Borbála (és számos kortársa) által ellenzett regények közül is számos állt Újfalvy Krisztina rendelkezésére. Ezek egyik válfaja, a pedagógiai és politikai célokat megfogalmazó államregény, melynek jeles darabja, Fénelon „Télémaque”-ja Zoltán József fordításában is a könyvtár tételeként szerepel, akárcsak John Barkley „Agenis”-e, vagy Marmontel „Bélisaire”-ja. Ugyan Goethe művei nincsenek a költőnő tulajdonában, birtokolja Kazinczy Ferenc „Bácsmegyei” című kötetét, mely a Werther történetének átdolgozása. További példa az eredetiből a hazai viszonyokra adaptált és magyar nyelvre fordított művekre Gellert szövegeinek feltűnése, mely kutatásunk szempontjából amiatt is releváns, hiszen a szerző a Tudományos Gyűjtemény hasábjain mint a német irodalom nők körében való széles megismertetésének, s ezzel a nyelv ügyének előmozdítójának példjaként jelenik meg. A regényirodalmon belül Újfalvy könyvtárában a heroikus regények, így La Calprenède „Cassandre” című kalandos-szerelmes történetének Báróczi Sándor adaptálta „Kasszandra” című kötete és a szerző „Erkölcsei mesék” könyve is a gyűjtemény része, mely a szív jogát hirdeti az előítéletek felett. Emellett Kónyi János dilettáns szerelmes-tündéres könyvei közül is feltűnik néhány. A gyengébbecske művek mellett természetesen az első eredeti magyar regény, Dugonits András „Etelká”-ja is szerepel a listán, csakúgy, miként a szerző egy másik elbeszélése, az „Arany perecek”.

A szépirodalom mellett huszonhat színmű, vagy azt tartalmazó antológia is felsorolásra kerül, melyekben a német és francia irányzatok élvezik az elsőbbséget, köztük Kotzebue német drámaíró munkái. A külföldiek mellett pedig két eredeti magyar dráma is szerepel, mindkettő a Hunyadiakkal foglalkozik. Az egyik Bessenyei György „Hunyadi

László tragédiája”, míg a másik Szentjóni Szabó László „Mátyás király vagy a nép szeretete” munkája. Somkuti a feltárásban nagy várakozással tekint a verseskönyvekre, azonban nem talál széles palettát. A 17. századi barokk vallásos költészet képviselője, Nyéki Vörös Mátyás mellett, Gyöngyösi István „Murányi Vénusz”-a és „Csalárd Cupidó”-ja mellett Faludi Ferenc, Gvadányi József és Pálóczi Horváth Ádám költészetét leli csupán. Itt érdemes szót ejteni a folyóiratok szerepéről, hiszen a könyvek mellett az irodalom, így a líra széles körben való bemutatásának ezek kezdtek teret engedni. Somkuti megjegyzi, hogy a gyűjteményben a Magyar Muzéum, a Mindenest Gyűjtemény és a Próbák számai is megtalálhatók.

A könyvtár műfajai közül még kettőt kell megemlítenünk, melyek – véleményünk szerint – talán a legnagyobb hatást gyakorolhatták Újfalvy Krisztina kritikai attitűdjére. Az első az értekező prózák és pedagógiai művek csoportja. Somkuti Gabriella Bethlen Kata önéletírását is e halmazba sorolta. Mellette Faludi Ferenc művei is megtalálhatók. A „Nemes Ember”, a „Nemes Asszony” és a „Nemes úrfi” eredetileg az angol társadalmi berendezkedéshez illeszkedve olasz közvetítéssel került a hazai olvasóközönség elé Faludinak köszönhetően. Ugyancsak fontos a „Kisdedek tudománnyal teljes tárháza”, mely a haza szeretetére és a vallásos nevelésre inti a gyermekeket nevelőket. Az előszóban közli, hogy „*az asszony ember úgy szeretetre méltó, ha vagyon esze és elméssége.*”⁶²⁰ A műfajcsoport példányai között találjuk Patay Sámuel fiának szóló intelmeit is. Végül érdemes figyelmet fordítani a könyvállomány vallásos témájú tételeire, melyek között két Bibliát, egy Újszövetséget, egy Zsoltárkönyvet, egy csíziót és egy katekizmust számlál a lista, illetve néhány, a szentek életével kapcsolatos művet. A kegyességi irodalomból a sztoicista „Keresztény Seneca” és a pietista J. Gerhard „A kegyességnek mindennapi gyakorlása” munkája található meg.

Összességében Újfalvy Krisztina könyvtára 86 szépirodalmi, 36 vallásos, 10 politikai és felvilágosodás eszméit tartalmazó, 9 földrajzi és történelmi, 7 általános (enciklopédia, szótár), 5 pedagógiai, 2 jogtudományi, 5 agrártudományi, 2 természettudományi, 2 orvosi és 1 műszaki művet tartalmaz, emellett pedig 3 értekező prózát és memoárt, valamint 5 folyóiratot. A könyvtárállomány nem kizárólagosan, de jellemzően az 1780 és 1790 között megjelent művekből áll össze.

⁶²⁰ hivatkozta SOMKUTI, 1981

VI.3. Reformkori magyar hölgyek naplói és a naplóírás motivációi

A levelezések mellett az ego-dokumentumok fajtái a naplók, melyek fontos határterületei az irodalomtörténetnek és a történelemnek,⁶²¹ társadalomtörténeti jelentőségük szintén vitathatatlan. A női önéletírások, naplók tekintetében Séllei Nóra megjegyzi, hogy azok nagyban eltérnek a férfiak által vezetett írásoktól. Estelle C. Jelineket is idézve a kutató nő elsősorban a narratívában látja a különbséget. Vagyis, míg a férfiak egy jól körülhatárolt cél felé haladnak, addig a nőknek gyakorta az élet és az írás értelmét is nehéz meghatározniuk. Ez Séllei szerint a női lét sokdimenziós voltát bizonyítja.⁶²² Szintén Séllei Nóra idézi Susanna Egan nézetét a naplóírás korszakolásáról. Eszerint a női naplók kronologikusan a következő tematika köré szerveződnek: *„az édeni gyermekkor, ezt követi az út, utazás metaforájával kifejezett ifjúkor, majd következik a válságtól terhes és megtérésben végződő érettség, végül pedig a megtért önéletrajzi »én« öregkori vallomása.»*⁶²³

A kutatásba három reformkori hölgy, a nőtörténeti kutatók számára nem ismeretlen Kölcsey Antónia, Slachta Etelka és Szendrey Júlia naplóját vontuk. Ezeket a kútfőket számos, elsősorban forrástörténeti, nőtörténeti és (nő)irodalomtörténeti vizsgálat alá vetették az ezredfordulót követően, emellett pedig Pogány György, illetve saját kutatásaink is foglalkoztak már a naplóírók szabadidős, olvasási foglalatosságait érintő elemzésével, illetve a korábbiakban érintettük a naplók neveléstörténeti vizsgálati lehetőségeit, elemeztük a három napló szövegének nőnevelés-történeti vetületét.⁶²⁴ Jelen kutatásban a lánynevelés és olvasás vertikumában az olvasóvá neveléssel kapcsolatos tartalmakat kerestük, továbbá cél volt, hogy az olvasási szokások, az (intézményes) lánynevelés összefüggéseit feltárjuk. A vállalkozás abban az értelemben is érdekesnek bizonyult, mivel Slachta Etelka intézményes iskoláztatásáról nem áll rendelkezésünkre adat, míg Kölcsey Antónia és Szendrey Júlia esetében pontosan tudjuk, hogy mikor és melyik intézetben folytatták tanulmányaikat (mindketten a Tánzer, később Lejtej-féle lánynevelőben tanultak), azonban iskolájuk nevelési eszméiről és módszereiről kevés információ áll rendelkezésünkre.⁶²⁵

⁶²¹ SZIGETI, 2007

⁶²² SÉLLEI, 2001: 32

⁶²³ *Uo.*: 35

⁶²⁴ MAISCH, 2019a

⁶²⁵ III.4.2. fejezet

A 19. századot megelőzően is vannak ismereteink női naplók létéről és szövegeiről, ezek publikációja S. Sárdi Margit nevéhez köthető.⁶²⁶ Az 1800-as években kelt diáriumok ugyanakkor egy újfajta nő(kép/eszmény) megszületését prezentálják a történészek számára. Mi lehetett a motivációjuk?

S. Sárdi Margit szerint, „*ahhoz, hogy valaki emlékiró legyen, a készséggé vált írástudáson túl megfelelően tudatos individuumra és valamilyen indíttatásra, motivációra is szükség van.*”⁶²⁷ A naplóírás, s kifejezetten a 18-19. századi női naplóírás motivációi esetében számos irodalomtörténeti, műfajttörténeti munka született, melyek közül négyet vontunk párhuzamba a vizsgált naplókval. Az S. Sárdi által említett tudatos individuum válik központi elemmé Philippe Lejeune értelmezésében az emlékirás és önéletírás műfajaira vonatkoztatva. Lejeune szerint az emlékiró „*a »ki vagyok?« kérdésre a »hogyan váltam azzá« elbeszélésével válaszol.*”⁶²⁸ Ez a naplók esetében a „ki vagyok én?” és „hogyan válok azzá?” kérdésekre módosulhat. Véleményünk szerint, a tárgyalt naplókban ez kevésbé releváns motivációs tényező (inkább lenyomat), noha Kölcsey Antóniánál (aki gyakorta tesz utalást sorainak visszaolvasására) és Szendrey Júliánál is figyelemmel kísérhető az egyéni fejlődésre való reflexió. A tudatos individuum kialakítására irányuló törekvés, illetve ennek kifejezése mind a három naplóban jellemző.

Második motivációs elemként a korszak nevelői, didaktikai célzatát emeljük ki. Eszerint a leánynevelő intézetekben kifejezetten bátorították a növendékeket arra, hogy tanulmányaik befejeztével naplóírásba kezdjenek, ezzel egyfajta kulturális szokásrendet kialakítva számukra. Ezáltal a naplóvezetés a rendszerességre, a pontos időbeosztásra neveli tovább a lányokat, mely a honleányi feladatok intézményi kereteken kívül történő további „gyakorlását” biztosítja. Kölcsey Antónia és Szendrey Júlia valóban a leánynevelő intézetből hazatérően fog naplóírásba. Antónia Tänzer Lillának írt levelében be is számol arról, hogy az intézet útmutatásainak megfelelően naplót vezet.

A harmadik motivációs tényező globálisabb megközelítésben tárgyalja a naplóírás motivációs tényezőit. Z. Varga Zoltán egyfajta társadalmi cselekvésként értelmezi a naplóírást, mely a polgárosodás, az írni-olvasni tudás szélesebb elterjedésével párhuzamosan jelenik meg jelentékenyebb súlyban a személyes műfajok között.⁶²⁹ Véleményünk szerint, a motivációs szempontok közül ez, s Gyáni Gábor Slachta Etelka naplója kapcsán megfogalmazott kijelentése hozható összhangba a naplóvezetés

⁶²⁶ S. SÁRDI, 2014; 2006

⁶²⁷ S. SÁRDI, 2006: 623

⁶²⁸ LEJEUNE, 2003: 230

⁶²⁹ Z. VARGA, 2014

mozgatórugóival. Gyáni szerint „*az érzelmi magára hagyatottságból fakadó nyilvánvaló motiváció*”⁶³⁰ jelentette a legfőbb indítást a napló írására Etelka esetén, ami a Kölcsey Antónia soraiban tükröződő, a szűk család felől érkező meg-nemértettség, a Szendrey Júlia soraiból előbújó társadalmi elvárásoktól való különbözőség keserősége vertikumában is értelmezhető. Összességében a külső motivációk közül a nevelői-didaktikai célzatnak való megfelelés, s olykor egy fontos személy biztatása (például Szendrey Júlia esetében Petőfi Sándoré) jelenti a naplóvezetés legfontosabb indikátorát, míg a belső motivációk közül az önkifejezés lehetősége, a tudatos individuum megteremtése és sok esetben a környezet által táplált meg-nemértettség érzése.

VI.4. Kölcsey Antónia naplója és olvasmányai

A vizsgált naplók közül kiemelkedik rögtön az első, Kölcsey Antónia naplója. Az 1838 és 1844 között vezetett könyv, melyet néhányan⁶³¹ a magyar biedermeier regénynek is tartanak, értékes forrást jelent a vidéki nemesi családok mindennapjainak vizsgálatához. Szem előtt tartva azt a kivételes tényt, hogy írója a korszak irodalmának és társadalmi életének kiemelkedő alakjának, Kölcsey Ferencnek volt unokahúga, akivel az idők folyamán egyfajta mester-tanítvány viszonyt alakított ki, természetesen nem vonhatunk le általános következtetéseket. A napló vizsgálatának nőnevelés-történeti relevanciáját biztosítja, hogy a Kölcsey család gondot fordított lányuk intézményes neveltetésére, mely gyakorta visszatérő eleme a naplóbejegyzéseknek. Az olvasóvá nevelés horizontján pedig szintén értékes anyagra lelhetünk.

Kölcsey Antóniáról (1821-1876) naplójának szerkesztője, Gábor Júlia publikálta az eddigi legteljesebb életrajzi ismeretanyagot.⁶³² A Kölcsey, a Kende családdal együtt nemesként a Szatmár vármegyei Szatmárcseke földesurai voltak. Antónia Kölcsey Gábor és Nagy Krisztina elsőszülött gyermekeként 1821-ben látta meg a napvilágot, akit egy évvel később Gusztáv követett. A gyermekek református hitben nevelkedtek. A kislány házi neveltetését nevelőnőre bízták, akivel „*boszorkányos beszédekkel, bűbájos könyvek felolvasásával töltötték az időt.*”⁶³³ A család – elsősorban Kölcsey Ferenc – kapcsolatainak köszönhetően, Antónia tizennégy éves korában, 1835-ben került a Tänzler-intézet

⁶³⁰ GYÁNI, 2006: 34

⁶³¹ GÁBOR, 1982

⁶³² Uo.: 237-274

⁶³³ Uo.: 240

növendékeinek sorába. A tanulás mellett – szintén nagybátyja és a lánynevelő intézet jóvoltából – ismerkedhetett meg a kor szellemi, politikai életének alakítóival, így a naplójában is megemlítette Szemere családdal, s Wesselényi Miklóssal.⁶³⁴ Az intézetről kevés adat maradt fenn.⁶³⁵ Azt feltételezhetjük, hogy „kellemi nevelésben” részesülve az idegen nyelvek (német és francia) és a társasági élet illemszabályai mellett művészeteket, s a honleányi tudományokat, így a magyar nyelv, irodalom, történelem és földrajz ismereteit is elsajátíthatták az intézet növendékei, így Antónia is.

A naplót Antónia a Tánzer-intézetben töltött évei után, Csekére hazatérve kezdte írni. Ennek elsősorban didaktikai okai lehetnek. A naplót általában a rövid bejegyzések jellemzik, nem ritka az egy-kétmondatos írás, melyek többnyire a napi eseményekről számolnak be a családdal, főként annak valamely férfi tagjával, vagy a családhoz közel álló személlyel kapcsolatban. Antónia gyakran megosztja a hozzá intézett intelmeket, melyek a női szereplehetőségek, a felnőtt női létezés való tanácsokkal látják el őt a tanulmányok befejezése és a házasság közötti „átmeneti években”. Szemere Pál például – előjelezve a nők házasságban való kiteljesedésének feladatát – az alábbiakat intézi hozzá: „...a nőnek csak két helye van hol szeretni kell, s ez az apai ház, s azután a férjé.”⁶³⁶ A napló szerkezetét gyakran szakítja meg idegen nyelvű regények kivonataival, melyet saját fordításban vagy eredeti nyelven közöl. Néhány esetben a maga által küldött leveleket, illetve azok részleteit másolja a naplóba, de a másoktól kapott levelek kivonatait is feljegyzi.

A többi naplótól eltérően, Antónia megemlíti, hogy a leánynevelő intézeti tanulmányai előtt Szatmárcsekén házitánító foglalkozott vele és testvérével (olykor még unokatestvéreivel is közösen tanították őket), azonban visszaemlékezése szerint, a nevelőnő nem volt alkalmas az ismeretek átadására. Megfigyelhető ugyanakkor egy, a már a nyilvános szférában is ismertetett gyakorlat, miszerint a memoriterek begyakorlása a házi nevelők tanítási módszerei között is szerepelt. „1833dik évben, midőn én, testvérem, s apám két bátyjának gyermeki ugyan egy házi nevelőtől vevénk oktatást, igen gyenge korunk miatt, tudományok helyett verseket tanulánk könyv nélkül, elménk s emlékezetünk gyakorlásáért.”⁶³⁷ Talán e fenti okoknak, s a nyüzsgő társasági életből az egyhangú Csekére való visszatérésnek is tulajdonítható, hogy Antónia naplóját átszövi a pest-budai

⁶³⁴ Wesselényi Miklós nem csupán Antónia, de kortársa Slachta Etelka életében is kiemelt helyet foglal el, Wesselényi a kor egyfajta ideálja.

⁶³⁵ Bővebben: III.4.2. fejezet

⁶³⁶ GÁBOR, 1982: 19

⁶³⁷ Uo.: 14

évek nosztalgiája, a „Pesten lét” utáni vágy. Szintén érdemes kiemelni a hagyományos nőszerepekre való utalás tárgykörébe tartozó kiszólásokat, melyben Antónia a fiúk és lányok neveltetése céljának különbségeit, a férfi és női szerepekre való felkészítés oktatásban való gyökereit boncolgatja. „*Gusztit ma vivék el szülőim Debreczenbe, hogy ott iskolai pályáját folytassa. Sűrű könnyek között váltam meg tőlle, pedig tudom (...) hogy fiunak a zajos világba kell élni (...) mindezeket számtalanszor felgondolám, nem tartótathatám magamat némi szánadalomtól...*”^{638,639} Emellett rendszeresen visszatérő téma a nőiségéből fakadó korlátok tárgyalása. „*A férfiak előtt nyitva van a tér, de mi előttünk nem, mi mástól függünk mindenbe de mindenben. Azt mondják igéztelenül csendbe kell jót tennünk, de hányszor kell a jó akaratnak igénytelen csendbe csak akaratnak maradni.*”⁶⁴⁰ Azzal, hogy testvérét debreceni tanulmányokra küldik, Antónia számára megszűnik a lehetőség, hogy az általa ismert idegen nyelveket⁶⁴¹ élőszóban hasznosítani és gyakorolni tudja. Szabadidős tevékenysége a legkülönfélébb, már-már hobbyszerű cselekvéseket vonultat fel. Az íráson, olvasáson és fordításon kívül a családi utazások jelentik számára a legkedveltebb időtöltést (ezek általában sem térben, sem időben nem jelentenek hosszú kiruccanásokat). Az utazások jellemzően a műveltebb eszmecserek és beszélgetések reményét csillantják fel a fiatal lány előtt, aki a csekei környezetben kevésbé tudja kamatoztatni a tanulmányai alatt megszerzett tudást. Ám ezek végül gyakorta inkább csalódásként tűnnek fel beszámolóiban. Egy esetben így ír: „*Még is csak furcsa az a bál! Ha meg kérdezné valaki tőlem komolyan, mit szeretek olly igen rajta, hirtelen nem is tudnék kielégítőleg felelni. A musika e az valjon, mi az embert olly igen elragadja, felingerli nem gondolni csak a jelenre, vagy maga a táncz, e szünetlen fáradalmas szaladgálás? Vagy talán a nagy társalkodás? De hiszen itt mindenkivel ugyan egy tárgyról többnyire majd ugyan azon szavakkal beszélünk; – mindég bálról tánczról, s a jelenről. Alig találkozhatni egy kettővel, a ki más tárgyra akarná vezetni figyelmünket, de nagyon jól hangzik ott e sok kedves semmi.*”⁶⁴² Naplójában továbbá mindig szó esik a helyi lakosság összetételéről, történelméről, a velük kapcsolatos benyomásairól. Emellett nagyra tartotta a kertészkedést, a természet közelségét.

Kölcsey Antónia irodalomszerető családban nőtt fel. Az extenzív olvasás éppúgy jelen volt köreikben, mint az intenzív, s a nevelőintézetből hazatérvén, foglalatosságai

⁶³⁸ *Uo.*: 28

⁶³⁹ A két testvér kapcsolatáról: KUCSERKA, 2020

⁶⁴⁰ GÁBOR, 1982: 111

⁶⁴¹ Gábor Júlia írása és Antónia olvasmányai alapján ez a német és a francia, bár Antónia említést tesz arról is, hogy az orosz nyelvet is szeretné elsajátítani, viszont nincs nyelvérzéke hozzá.

⁶⁴² GÁBOR, 1982: 101

végeztével ő maga is olvasással töltötte idejét. Környezete gyakorta illetve kritikával az olvasói szokásait, sértettségéről visszatérően szót ejt írásaiban, kiemelve, hogy ezen időtöltése elsősorban a férfiak szemében válik kritika tárgyává. „Sokan kivált a férfiak közül ártalmasnak tartják a nőnemnek az olvasást, mivel úgy hiszik az által ők ábrándozók lesznek (...) Valóban nem foghatom meg, mint lehet jó könyvek olvasása, melly lelkesít, s szívet emel, ártalmas.”⁶⁴³ Nem csupán olvasási, de ezzel összhangban naplórírási szokásait is érte sérelem. „S mennyi kritikára adott s ad még most is alkalmat az én olvasgatásom, s mint hiszik némelyek hogy én valóságos ironé vagyok, s rövid időn egy munkával fogom őket meglepni, s efelett mennyit bölcselgettek s gúnyolódtak némellyek!”⁶⁴⁴ A női szerepekről, az olvasói élményekről általában az általa csodálattal tisztelt „Ferencz bácsi” tanácsait kérte ki.

Az olvasmányok lejegyzése mellett több ízben közölt – saját fordítású – kivonatokat egy-egy regényből, melyek különösen megragadták képzeletét. Sok esetben elidőzött az olvasottak felett, és számos megjegyzést is fűzött ezekhez. Goethe Wilhelm Meisterével kapcsolatban például ezt rögzítette: „[Goethe Wilhelm Meister] kötetét elolvastván kijegyzéseket akarok tenni. E darabba annyi szépet, nagyot találok, hogy midőn jegyezni akarnék, alig tudok választani, s alig tudom, mi tetszik benne leginkább.”⁶⁴⁵ Pogány György tanulmányában észrevételezi, hogy a napló lapjain – néhány magyar szerzőt, így Eötvös Józsefet vagy Jósika Miklóst leszámítva – elsősorban az idegen nyelvű (német, francia) olvasmányélményeiről számol be, holott tudvalevő, hogy Kölcsey unokahúgaként a magyar nyelv kiemelt szerepet játszott életében, és a Kölcsey könyvtár ajtaja is nyitva állt előtte.⁶⁴⁶ Véleményünk szerint, ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy Antónia didaktikai, mintegy „szinten tartás” céljából részesítette előnyben a német és francia nyelvű irodalmat, hiszen például a fordítás által megmaradt a nyelv gyakorlásának lehetősége. Erről többször be is számol naplójában, egészen attól a momentumtól, hogy testvére, Guszti debreceni tanulmányainak megkezdésével elveszett a lehetőség számára a nyelvek gyakorlására, egészen addig, hogy Kölcsey Ferenc halálát követően saját bevallása szerint is inkább csak a német és francia irodalmat olvasta. „Én most már régen, csak keveset szoktam olvasni, s ekkor is többnyire német vagy franczia könyvet, hogy el ne felejtsem e nyelveket, miket beszédbe úgy se gyakorolhatni itt, e tájon; legfeljebb Marival beszélünk együtt németül, de ezen beszéd csakhamar magyarrá változik (...) ...nem

⁶⁴³ Uo.: 130

⁶⁴⁴ Uo.

⁶⁴⁵ Uo.: 21

⁶⁴⁶ POGÁNY, 2006

akarnók elfelejteni, mire jó szülők olly drágán tanítottak bennünket, ők olly nagyon akarták mindég, hogy mi a' nevelőben mindenkép nevelődjünk. Milly hálátlanság volna tőlünk hát nem igyekezni rajta, hogy ne felejsünk!"⁶⁴⁷ Arról is beszámol, hogy a fordítás sok esetben nem feltétlenül szerez számára örömet: „*[a Tudor Máriát] lefordítám francziából; gyakorlásul egy részt, s más részt hogy jó szülőimnek egy szép órát csináljak vele, – pedig meglehetősen meguntam a fordítást és sok írást.*”⁶⁴⁸

Mindezekről függetlenül, a napló más utalásaiból kirajzolódik, hogy Kölcsey Antónia a magyar irodalmat is ismerte, olvasta. Ahogy fentebb említettük, különösen a naplóírás kezdeti szakaszaiban Eötvös József (1813-1871) 1834-ben megjelent keleti tárgyú szomorújátékából, a „Bosszú”-ból és Jósika Miklós (1794-1865) „Decebal” című történelmi elbeszéléséből emel be kivonatokat. Utóbbi a Rajzolatok című divatlapban, 1837-ben jelent meg. Emellett bizonyosan olvasta Tóth Lőrinc (1814-1903)⁶⁴⁹ komáromi író „Szívhangok” című, 1838-ban megjelent verseskötetét, mellyel Kende Gusztáv (1817-1887)⁶⁵⁰ ajándékozta meg őt. Csakúgy ismerhette Molnár Borbála irodalmi tevékenységét, melyre annak kapcsán tett megjegyzést, midőn társasági körökben „*Molnár Borbálai bölcsességgel*”⁶⁵¹ ruházták fel, választékos beszédének és megnyilatkozásainak hatására. „*Örülöm kellene tán e nagy véleménynek, de gyakran érdememen felül van az*”⁶⁵² – jegyezte meg ezzel kapcsolatban. Ez egyben azt is jelzi, hogy műveltségével valóban kiemelkedhetett a korabeli vidéki nemes kisasszonyok közül. Mindamellett a naplóból azt is tudhatjuk, hogy Antóniához rendszeresen eljutottak a korszak meghatározó folyóiratai, melyek – mint a korábbi fejezetekben is látható – a magyar nyelv és irodalom széles körben való terjesztését, az irodalmi alkotások olvasottabbá és ismertebbé tételét tüzték zászlajukra. Egy 1842-es bejegyzésben még arról is ír, hogy Luby (1825-?)⁶⁵³ „*egy nagy csomó*” hírlapot küldött neki, melyek közül az Athenaeumot családi körben anyja olvasta fel „*míg mi apámmal mellette ülve hallgatjuk, én varogatva, ő pipázva.*”⁶⁵⁴ S mint láthattuk, a már említett Jósika művet is egy divatlapban olvashatta.

⁶⁴⁷ GÁBOR, 1982: 123

⁶⁴⁸ *Uo.*: 44

⁶⁴⁹ Tóth Lőrinc (1814-1903): drámaíró, szakíró, ügyész, a Kisfaludy Társaság tagja.

⁶⁵⁰ Kende Gusztáv (1817-1887): a Kölcsey családdal rokonságban álló, Kölcsey Ferenc politikai küzdőtársának, Kende Zsmond és Kállay Kata fia. Apjai nyomdokaiba lépve, szatmár megyei alispán, 1849-től bányatorvényszéki elnök.

⁶⁵¹ GÁBOR, 1982: 41

⁶⁵² *Uo.*

⁶⁵³ Luby Ágnes (1825-?): Kölcsey Ádámnének (Kölcsey Parainesisének címzettje, Kölcsey Kálmán édesanyja) rokona.

⁶⁵⁴ GÁBOR, 1982: 122

Egyéb beszámolóí alapján bizonyosan tudhatjuk, hogy olvasta Victor Hugo „Lucrezia Borgia”, „Marion de Lorme”, „Hernani”, „Han d’Islande” (Izlandi Han), „Le roi s’amuse” (A király mulat), „Notre Dame” és „Tudor Mária” című művét. Hugo mellett visszatérő olvasmánya Goethe valamely írása, elsősorban a „Wilhelm Meister” és a „Werther”. Az előbbiben különösen észrevehető az olvasottak részletes elemzésére és azok feljegyzésére irányuló didaktikai célzat, melyre a folyóiratok is buzdítottak. „Goethe Wilhelm Meisteréből a »szép lélek« vallomásait elolvastam. Igen megzavarodtam sokszor a vallásos dolgok olvasásán. Gyakran pedig felmelegültem a szép lelkű leány önmegtagadásán s áldozatán és azon mély érzelmen s határtalan szerelmen és bizodalmon, mellyel ő istenhez viseltete. Minden gyötrelmiben láthatlan barátjától esde szívének vigaszt és erőt, csüggedéseiben s kétségiben ehez fordult, s sohase tért enyhület, sőt csendes öröm nélkül vissza. »Hit az égnek legszebb adománya.«”⁶⁵⁵ Olvasta továbbá Fénelon „Télémaque”-ját, a kortárs francia író és pedagógus, Madame de Genlis (1746-1830)⁶⁵⁶ műveit. A naplóban kevésbé esik szó a vallásos, kegyességi irodalomról. Ezen elemek elsősorban a szépirodalmi szövegek fejtegetéseiben, így a már idézett „Wilhelm Meister” vagy Victor Hugo műveinek kapcsán kerülnek elő. A vallásos érzület és a vallás gyakorlatának mindennapos jelenléte ugyanakkor megmutatkozik Antónia 1841. január 1-jén írt bejegyzésében, melyben imát fogalmaz meg a következő évre. „Istenem! Te ez elmúlt évben is, mint mindég szerető atyám valál, megtartád nekem azokat kiknek életéért naponként esdem hozzád, adtál sok szép napokat és egészséget, s megáldád sok könnyörgésimet. Legyen ezért hála te néked! Áld meg nekem e jelen esztendő is, tekints le kegyel reám, s tartsd meg nekem mind azokat kiket szívem szeret, s engedd a jövő évet is illy állapotban elérnem!”⁶⁵⁷

Figyelemreméltók a napló utolsó, hosszas bejegyzései, melyekben a korábbi gyakorlattól eltérően, minden addiginál hosszabb irodalmi fejtegetéseket tesz közzé. Első ízben kiemeli a költészet jelentőségét, dicsőítve a költők munkásságát. Sorait egyfajta személyes keserűség is átszövi. „A költő hivatása valóban szebb a többi emberekénél is. Ő közli másokkal gondolatjait, szép érzeményeket költ kebleinkbe, képei által elbűvöl bennünket ideáljai honába, hol boldogok lehetünk, hol szebb és nemesebb életet lelünk olyat mint képzeletünkben van. És én azt hiszem a költő is boldog akkor ha ezt elgondolja, s ha tudja, mi sok szép órákat csinál ő másoknak. És azt hiszem, a költő, ki igazán az,

⁶⁵⁵ Uo.: 35

⁶⁵⁶ Félicité de Genlis (1746-1830): francia író, hárfás, pedagógus.

⁶⁵⁷ GÁBOR, 1982: 96

egésszen boldogtalan is egyedül nem lehet. Körül lebegik őt ideáljai, elfelejtetik vele bajait, és ő tudván és érezvén szép hivatását, nemesebbnek érezi magát önérzetében a' közönséges embernél.”⁶⁵⁸ Másrészt, újdonságként hat Edward Bulwer-Lytton (1803-1873) írói munkásságának elemzése, kinek szintén több munkáját is olvasta („Maltravers”, „Rienzi”, „Devereux”, „Pompeji utolsó napjai”). Szerinte Bulwer-Lytton műveinek „tán nincsen valami regényes szállongó képzelődése, de van meleg mély és mindég gazdag és nemes érzeménye, ő nálla nem üres újságvágy ébred az emberben, hanem igaz tisztelet az iránt ami jobb. Az ő műveiben nem talál az ember valami rémületes történetek leírását, de talál benne magasztos gondolatokat, tanul benne szép társalkodást és valódi világ és ember esmeretet; nem hozza ő csudállatos és borzasztó helyzetekbe személyeit, nem szenvedett velek hajótöréseket, s nem vezeti banditák vagy éppen vad emberek közzé isszonyú barlangokban; az ő személyei a való életben élnek, való és lehető körülmények közt, emberei a való életbe illenek, rájuk lehet esmérni mint rokonokra, mint rég nem látott esmerősökre.”⁶⁵⁹ Az elemzést amiatt láttuk fontosnak hosszabb terjedelmében közölni, mert olybá tűnik, Kölcsey Antónia a jó könyvek olvasása mellett foglal állást, akár a románolvasást érintő kérdéskörben is. A fejtegetésben jól látható, hogy éppen azon elemeket helyezi pellengére, melyeket a románolvasás kapcsán – például a folyóiratok hasábjain – éles kritikával illettek, de keményen kritizálja a korszak újonnan születő regényműfajait is. A fentiekből már láthattuk, hogy a Kölcsey család könyvtárában feltehetően megtalálhatók voltak a korszak legolvasottabb lapjai, így Antónia valószínűleg ismerte is ezeket a kritikákat. Továbbá az, hogy épp Bulwer-Lytton művei kapcsán kapott lánggra benne a véleményformálás e hangneme, abból is eredeztethető, hogy a szerző „Maltravers”-ének olvasásakor – feltehetően – több sérelem is érte olvasási szokásaival kapcsolatban. „Ma Bulwer Maltraversjét olvastam ismét. Valahára ma megint hozzá juthattam e kedves könyvemhez, – valahára anyi idő, anyi sok hetek mulva. Nem is tudom hamarjába hány hónapja, de igen régen olvasom már e könyvet, melynek minden lapján uj meg uj gyönyört és elragadtatást találok, melynek minden sorából oly felséges gondolatok szóllanak. És mégis oly ritkán veszem elő Maltrawerst. Azok kik engem oly nagy olvasónőnek olly könyvbuvárnak hisznek, kik nem tudják az én körülményeimet, nem hinnék ezt, ha mondanám nekik. Hadd ne hiddjék, már megjöhöttem benne hogy hijába bánok ilyeneket.”⁶⁶⁰ Megjegyzendő, hogy a debreceni tanulmányait addigra befejező

⁶⁵⁸ GÁBOR, 1982: 137

⁶⁵⁹ Uo.: 138-139

⁶⁶⁰ Uo.: 135

Gusztai – Antónia véleménye szerint – „*egykedvűbb hogysesem meg értenék ily haszontalan gondolataimat, s méltányolnák és éreznék azokat. Legalább már leirtam.*”⁶⁶¹ A napló egy „Maltavers”-idézzel zárul.

Kölcsey Antónia naplója tehát gazdag kútfője a korszak olvasóvá nevelésének, olvasástörténetének. A magyar nemzeti irodalom ugyan kevésbé hangsúlyosan, s inkább utalások által szerepel benne, a német és francia olvasmányok és az azokhoz kötődő fejtegetések arra engedik következtetni a kutatót, hogy a lánynevelő intézetekben (jelen esetben elsősorban a Tänzer Lilla lánynevelőintézetében) ezek elsajátítására különös figyelmet fordítottak. Csakúgy, mint a rendszerességre való hajlam kialakítására. Antónia az „átmenet éveiben”, főként az intézetből való hazatérése után, igyekezett a napi eseményeket rögzíteni. Ugyancsak felfedezhetők a folyóiratokban megfogalmazott didaktikai elemek is, az olvasmányokon való elgondolkodás, kijegyzetelés, mely feltehetően szintén az intézetben elsajátított attitűdnek köszönhető. A napló keserű hangulatát tükrözi azonban, hogy a vidéki nemesség körében még kevésbé volt elterjedt a lányok magasabb műveltségére való áldozás és hajlam, így Kölcsey Antónia esetében is leginkább az önszorgalomnak köszönhető, hogy műveltségét Ferencz bácsi intelmeinek megfelelően „*csendes házi körökben*” igyekezett kamatoztatni és gyakorolni.

VI.5. Slachta Etelka naplója és olvasmányai

Kölcsey Antónia kortársa, a szintén naplóiíró Slachta Etelka diáriuma ugyancsak tartalmas kútfőként szolgál az olvasáskutatásban. A két hölgy írásainak elemzésében elkerülhetetlen azok összehasonlítása. Számos eltérő tulajdonságuk, így például társadalmi helyzetük, családi háttérük, vallásuk, társasági életük és lehetőségeikre való tekintettel Katona Csaba szendeként (Kölcsey Antónia) és kacérként (Slachta Etelka) jellemezte a két naplóiíró.⁶⁶² Ugyanakkor néhány dologban igencsak hasonlítottak egymásra, születési és halálozási évüktől, korai házasságkötésüktől kezdve a műveltség iránti szenvedélyükön át egészen széleskörű olvasmányaikig.

Slachta Etelka (1821-1876) életrajzának legrészletesebb feltárója Katona Csaba. Kutatásaiból tudható, hogy Etelka régi, Liptó vármegyei nemesi családban, zadjeli Slachta Ferenc és Hauer Mária Terézia gyermekeként született Temesvárott. Apja kamarai

⁶⁶¹ *Uo.*: 139

⁶⁶² KATONA, 2012

tanácsos, anyja osztrák származású bárónő volt. Az apa korai, 1837-ben bekövetkezett halála után anyja és lánya Sopronba költözött, ahol Etelka a férjhezmenetelig élt. Itt létüket nyaranta Etelka anyjának betegsége miatt balatonfüredi tartózkodásuk idejére szakították meg, ahol a fiatal lány többek között későbbi férjével, Szekrényessy Józseffel (1811-1877)⁶⁶³ is megismerkedett. Naplója 1940-ben került a soproni levéltárba, melynek egyes részletei 1943-ban Csatkai Endre gondozásában kerültek nyilvánosságra, akárcsak az írásait álnéven publikáló úrihölgy életrajzi adatai.⁶⁶⁴ A kézirat teljes feltárása már az ezredfordulóhoz és Katona Csaba kutatómunkájához köthető, annak okán is, mert első kiadásában Csatkai leginkább a Sopronhoz kötődő szemelvényeket válogatta össze megjelenésre, tekintettel arra, hogy maga a naplóíró „*nem kandi szemek számára írt. Sajátmagának. (A naplónak egészen kényes részletei is vannak.)*”⁶⁶⁵ A soproni úrihölgy naplója összesen tizenöt kötetet ölel fel. Ezek egyes részletei Katona 2008-as és 2014-es kiadásában olvashatók,⁶⁶⁶ férjével való levelezése és naplójának egyéb részei is megjelentek. A kutatásban a napló 2014-es változata mellett nagy segítséget nyújtott Pogány György tanulmánya,⁶⁶⁷ mely részleteiben is tárgyalja – többek között – Slachta Etelka olvasmányait, így az elemzést e tanulmányra is támaszkodva folytattuk.

A fejezetben tárgyalt naplók közül műfaji szempontból ez a leghomogénebb, a klasszikus(nak tartott) személyes napló jegyeit hordozza magán. Etelka – kisebb hiátusokkal – jellemzően minden nap, külön bekezdésekkel és dátumozással számolt be az aktuális eseményekről. Ezek ennek megfelelően az egy-kétmondatos megjegyzésektől a hosszabb élménybeszámolóig terjednek. A bejegyzések középpontjában Etelka összetett személyisége áll, melyet Gyáni Gábor úgy jellemezett, hogy „*Etelka szókimondó naplója remek forrás a 19. század harmadik-negyedik évtizedében formálódó (akkoriban kialakuló) új női személyesség és személyiség megismeréséhez. Bepillantást enged abba a self-fashioning (Stephen Greenblatt) kifejezéssel illetni szokott individualizációba, amely az identitás- és imázssteremtés technikai eszköztárának immár tudatos és szakavatott mozgásterét kívánja és teszi egyúttal lehetővé.*”⁶⁶⁸ Emellett a napló fő témáit a soproni

⁶⁶³ Szekrényessy József (1811-1877): Széchenyi István munkatársa, a pesti Nemzeti Casino és a Lovaregylet titkára, az első magyar közjegyző, kortársai a „kis Széchenyi” névvel illették.

⁶⁶⁴ CSATKAI, 1943

⁶⁶⁵ *Uo.*: 3

⁶⁶⁶ Ezek a IV., V., VI. és VII. kötet első fele, melyeket Slachta Etelka 1838 decemberétől 1840 februárjáig vetett papírra.

⁶⁶⁷ POGÁNY, 2014

⁶⁶⁸ GYÁNI, 2006: 39

társasági élet, illetve a fiatal lány kiszemeltjei és udvarlói jelentik. Ez utóbbiakból Etelka leírása alapján nem volt hiány, hiszen mint írja, „*Udvarlóim száma számíthatatlan!*”⁶⁶⁹

Slachta Etelka neveltetéséről csekély információ áll rendelkezésre. Naplójában kevés szót szentel ennek körülményeire, mely – ha intézményes keretek között meg is kezdődött volna, az apa 1837-ben bekövetkező halála és a Sopronba költözést követően – bizonyosan megszakadhatott. Arra azonban több ízben utal, hogy nem elégedett helyzetével és művelődési, tanulási lehetőségeivel, melynek okát anyja ez irányú törekvéseinek hiányosságában látja. Az anya hibáztatása betudható a hűvös anya-lánya viszonynak, az apa eszményítésének („*Te oly nemes, oly jó, oly felfoghatlan remek valál. S téged kelle elvesztenem, hogy egy érzés nélküli anya mellett tespedjek, egy hideg, kegyetlen dermesztő hidegségű, puszta egyedüliségnek nézzek elejébe.*”),⁶⁷⁰ melyre Katona Csaba is felhívja a figyelmet.⁶⁷¹ Slachta Etelka olvasmányélményeiből, szófordulataiból, illetve származásából következően német és francia nyelven is tudott, s noha a nyelvet nem (biztos, hogy) ismerte, az angol irodalom korszakos nagyjait, így Lord Byron (1788-1824) költészetét, Walter Scott (1771-1832) és Edward Lytton-Bulwer műveit ismerte. Ugyan naplójában fájdalmát fejezte ki kezdetleges oktatása miatt, az intenzív társasági és kulturális élet, melynek beszédtemái között az irodalom, színház és zenei élet is jelen volt, valamint személyes motivációi és törekvései mind hozzájárultak, hogy személyében a korszak egy kifinomult ízlésű, széles olvasottsággal rendelkező, művelt úrihölgyét ismerjük meg, aki szabadidejében zongorázik, fest és a bálók állandó táncosa. Mint a társasági élet állandó szereplője, fontos szempont volt számára a divat követése és a vásárlás. Mindemellett, életének későbbi szakaszában nemcsak mint naplóirot, hanem álnéven publikáló szerzőt is megismerhetjük.

Könyveiről nem áll rendelkezésünkre tételes adat, de leírásából bizonyosan tudhatjuk, hogy büszke volt gyűjteményére. Például, mikor egy kedves udvarlója érdeklődött, hogy az Emlény című almanach megtalálható-e könyvtárában, Etelka büszkén mutatta meg a kötetet neki. „*Ily udvarló társasága nékem kellemes, ő kivétel a többiek unalmas rendjéből, sorából. Könyvtáramat nézé meg, kérde, van-e az idei Emlény is? Mutatám neki; találá, hogy Széchenyiné nincs találva; hogy az inkább Karolinához hasonlít. Aztán olvasni kezdett. Rosszul ment, én a szavakat eleibe olvastam, ő utánam mondá; jól ment. Azon észrevételt tevő, hogy az én oktatásom mellett persze gyorsan s*

⁶⁶⁹ SLACHTA, 2014: 133

⁶⁷⁰ Uo.: 69

⁶⁷¹ KATONA, 2014

örömet tanulná meg.”⁶⁷² Pogány György számol be róla, hogy anyjától könyvszekrényt kapott ajándékba, míg nem állt tőle távol a könyvek kölcsönzése sem. Későbbi leveleiből kiderül, hogy sógornőjének is kölcsönzött, egy ismerősének pedig a „Don Quijote” francia kiadását és Eötvös József „Karthauzi”-ját is rendelkezésre bocsájtotta.⁶⁷³

Személyes indíttatása, hogy az általa olvasott szövegek befogadásának kérdésével is foglalkozzék. Így – Kölcsey Antóniához hasonlóan – gyakorta foglalta össze olvasmányélményeit. A Kölcsey Antónia naplójában, s annak is leginkább végén tapasztalt hevedesség, Slachtánál jóval intenzívebben jelen van, így nem példa nélküli az éles kritika megfogalmazása sem. Gaál József „Bajvívók”-járól feljegyzi: „*üres, unalmas história! Ha egy ily író új eszmét, új fordulatot s szövevényt nem tud, csak históriához folyamodik, s azt hiszi, egy ily elferdített félig história, félig koholt mű érdekes leend.*”⁶⁷⁴ Olvasmányai a kortárs szépirodalom köréből kerültek ki, azonban Kölcsey Antónia naplójával ellentétben Etelka írásos hagyatékában igen hangsúlyosan vannak jelen a magyar nyelvű könyvekkel kapcsolatos lejegyzések. Annak ellenére is, hogy Etelka társadalmi köreiből az 1830-40-es évek fordulóján még újdonságnak és kevéssé elterjedtnak számított a magyar nyelvű irodalom forgatása. Egy utazása során jegyezte fel például az alábbiakat: „*Az egyik pap kérde most, mi van táskámban. 'Könyvek.' 'Magyar is?' 'Természetesen.' S mutatóm most az Emlényt s albumaimat is. Magyarul folyt most a beszéd. Persze volt nála idegen nyelvű könyv is.*”⁶⁷⁵ Fáy András, Kisfaludy Sándor és Csokonai Vitéz Mihály versei, Jósika Miklós cím szerint nem említett művei, Eötvös József „Karthauzi”-ja mellett kifejezetten rajongott – a női szerepeket is gyakran pellengére állító – Kuthy Lajos kötetéiért. „*Én Kuthy Lajostól A balítéleteket olvasám – mily remekmű! Mennyire vannak életből merítve a képek! Érzem, én olyan tudnék lenni, mint ama Szenczyné! S ezen virágdús stíl! S mennyire ráz meg a szenvedélyek ezen ragadó folyama!*”⁶⁷⁶ Szintén elismerően nyilatkozik Wesselényi Miklós „Balítéletek” című munkájáról. Pogány György tanulmányban ír arról, hogy ennek olvasása után levelet írt az „árvízi hajósnak”, melyet végül nem küldött el.⁶⁷⁷ Széchenyi Istvánt ugyancsak nagyra becsülte, akitől a „Kelet Népe” szerepelt olvasmányai között, s akivel több ízben személyesen is találkozott. A korszakban dívó útirajzok közül Pulszky Ferenc útleírását olvasta, s természetesen, férje, Szekrényessy József írásait is ismerte. Ugyan e lista is impozáns, feltehetően a magyar szépirodalom és költészet terén a

⁶⁷² SLACHTA, 2014: 113

⁶⁷³ POGÁNY, 2014

⁶⁷⁴ idézi POGÁNY, 2014

⁶⁷⁵ idézi Uő.

⁶⁷⁶ idézi Uő.

⁶⁷⁷ POGÁNY, 2014

korszak sajtótermékeinek köszönhetően ennél jóval szélesebb olvasottsággal bírt. Kiemelt szerep vetül a Regélőre, melynek nem csupán lelkes olvasója, de írója is volt. A folyóirat még betegsége idején is üdítőleg hatott rá: „*Reumás lázam van, de szerencsére főfájásom nem; hát Regélőmet olvashatom.*”⁶⁷⁸ Első ízben 1839-ben Ligeti Irma álnéven jelent meg „Arckép” című elbeszélése. Emellett különféle almanachok és zsebkönyvek (mint a már említett Emlény vagy az Aurora) és lapok (Pesti Hírlap, Jelenkor, Világ) is megtalálhatók voltak gyűjteményében. Pogány György jegyzi meg, hogy a Honderűre férje fizetett neki elő 1843-ban. Szintén Pogány levélkutatásaiból derül ki, hogy asszonyként Slachta a tanácsadó, „dietetici” könyveket is forgatta. A német szerzők közül Goethe mellett a drámaírók munkáit ismerhette, köztük is Schiller emelhető ki, illetve Franz Ignaz Castelli kötete, melyet férjétől kapott ajándékba 1843-ban. Míg a francia szerzők közül Chateaubriand „René”-jét.

VI.6. Szendrey Júlia naplója és olvasmányai

Szendrey Júlia naplójával részben visszatérünk a Tánzer-féle intézet lányneveléssel kapcsolatos didaktikai útmutatásaira, a napló időbeli terjedelme miatt viszont némileg átlépünk a reformkor határain. A 19. század talán egyik legregényesebb életű nője nem csupán Petőfi Sándor múzsájaként, de saját jogon is aktív szereplőjévé vált a korszak irodalmi, kulturális életének. Emellett honleányi kötelességeinek is igyekezett maradéktalanul eleget tenni.

Szendrey Ignác (1800-1895), a Festetics, majd a Károlyi család gazdatisztje és Gálovics Anna (?-1849) gyermekeként 1828-ban Keszthelyen látta meg a napvilágot Szendrey Júlia (1828-1868). Testvérével, Máriával (1838-1866)⁶⁷⁹ katolikus nevelésben részesült. Több évtizeden keresztül vezetett naplójáról egészen 1930-as megjelenéséig nem tudott a közvélemény. Személyének, tetteinek megítélése történelmi koronként változó⁶⁸⁰ (Petőfi halála után sajnálat, majd nem sokkal ezután Horvát Árpáddal való frigye következtében inkább megvetés tárgya volt), a Szendrey Júlia élettörténetével, történelmi és irodalmi jelentőségével foglalkozó vizsgálatok az utóbbi években ismét fellendültek. A

⁶⁷⁸ SLACHTA, 2014: 109

⁶⁷⁹ Aki később a korszak legmeghatározóbb irodalomkritikusának, Gyulai Pálnak felesége lett.

⁶⁸⁰ HATVANY, 1983; SZIKLAY, 2018

családtörténeti kutatások⁶⁸¹ és a családi levelek⁶⁸² kiadása mellett, halála után 150 évvel jelent meg, immáron egy közös kötetben összes verse,⁶⁸³ irodalmi és szellemi örökségének nyilvánossá tétele és értelmezése szintén az utóbbi éveknek köszönhető.⁶⁸⁴

Szendrey Júlia diáriumát hajadonként, feleségként, fiatal özvegyként és anyaként is vezette. Ebből adódóan sem műfajilag, sem pedig szerkezetileg nem tekinthető egységesnek, s mind Kölcsey Antónia, mind pedig Slachta Etelka naplóírási szokásaitól eltér. A kutatás során az 1930-as kiadást vizsgáltuk, melyben a naplójegyzetek tizenkét részre oszthatók.⁶⁸⁵ Júlia naplójában ritkák a rövid bejegyzések, inkább a hosszú, kifejtett gondolatmenetek jellemzik, melyek egy-egy hangulatot, élethelyzetet, természeti képet festenek le, beszélnek el. Csekély számú rövid bejegyzései általában érzelmileg túlfűtöttek. A Petőfivel kapcsolatos hírekre – még leányként – igen hevesen reagált. Egy ízben így ír: *„Azt beszélik, hogy itt lesz ő, hogy e napokban megérkezik. Már három napja, hogy ezt mondják s még sincs itt! – Én nem is hiszek nekik, mesének tartom az egészet.”*⁶⁸⁶ A regénykivonatok közlése nem jellemző, a levélrészletek azonban szinte mindvégig jelen van. A naplóbejegyzéseket a jobb felső sarokban jelzett dátum és helymegjelölés különíti el, még azokban az esetekben is, mikor bejegyzéseit kifejezetten megjelentetés céljából írta. Naplójának részletei a Jókai Mór (1825-1904) által szerkesztett Életképekben „Petőfiné naplója” címmel 1847 októberében és novemberében jelentek meg, Petőfi Sándor kérésére és közbenjárására. A publikálást megelőzően Petőfi másolta le a megjelentetni kívánt részeket, s ahogy a napló prologusában szerepel, kisebb stilisztikai változtatásokat is eszközölt.⁶⁸⁷

Neveltetésével kapcsolatban a napló kevés adatot közöl, s ezeket is inkább csak utalásszerűen fedezhetjük fel. Mint már fentebb említettük, Kölcsey Antónia után néhány évvel ugyancsak a Tänzer Lilla leányneveldejében folytatta tanulmányait, noha első ízben, tízéves korában a Wenckheim kastélyban működő intézet falai között tanult. A család Erdődre költözése *„a cseperedő fiatal lányra a szép természeti környezet, a közel sem átlagos lakhely izlés tekintetében bizonyára ösztönzően hatott. Szendrey Júlia ekkor már*

⁶⁸¹ BUZA, 2016

⁶⁸² SZENDREY, 2018

⁶⁸³ GYIMESI – SZENDREY, 2018

⁶⁸⁴ GYIMESI, 2019

⁶⁸⁵ Julia leánykori naplója; Julia fiatalasszonykori naplója, Julia erdődi naplója 1848-ból, Julia ceruzás kézírata, Julia kolozsvári naplója, Egy laptöredék 1850 tavaszáról, Julia kézírásával négyoldalas töredék, Julia kézírásával kétoldalas töredék („Levelek naplóból” címmel), Tünődések I-II., A gyáva férfi, Julia Erdődről, Julia vallomása a halálos ágyon.

⁶⁸⁶ SZENDREY, 1930: 285

⁶⁸⁷ MAISCH, 2013

*művelt volt: olvasott franciául, németül, zongorázott.*⁶⁸⁸ 1840-ben került a pesti iskolába, ahol 1844-ig tanult. Ratzky Rita a leánynevelő intézetben elsajátított mentalitásnak és irodalomfelfogásnak tulajdonítja, hogy Szendrey Júlia kezdetben egyáltalán nem rokonszenvezett Petőfi Sándor költészetével. Mindezek mellett feltételezhető, hogy Júlia Kölcsey Antóniához hasonló oktatásban részesült, így német mellett franciául is tanult, járatos volt a művészetekben, a magyar nyelv, irodalom, történelem és természetrajz ismeretében. Pest mindvégig fontos szerepet tölt be a naplókban, csakúgy, mint írója életében. A város egyfelől lehetőséget biztosított neki, hogy a számára szükséges könyveket, kottákat és ruhákat beszerezhesse. Másfelől kulturális térként is funkcionált mint az irodalmi, színházi és zenei események fő központja. Emellett mint a média fellegvára is felsejlett, ahol a korabeli lapok és folyóiratok legnagyobb része megjelent.⁶⁸⁹

Mint fentebb utaltunk rá, Szendrey Júlia naplójában jellemző a hosszabb leírások, hangulatok és természeti képek elbeszélése, illetve levélkivonatok és ábrándok közlése, így olvasmányélményeinek lejegyzése kapcsán alig található információ. Egyik bejegyzésében kivonatot közöl Edward Bulwer-Lytton tündérmeséjéből, s Dayka Gábor (1769-1796) költeményei mellett a szerző életírásának olvasását is fontosnak véli. Erre utal Ratzky Rita anekdotája. Mint írja, Szendrey maga *„figyelmezteti Petőfit, hogy a költő számára a legfontosabb a szabadság, mármint a szív és a lélek szabadsága, bármiféle érzelmi kötöttséget a költészete sínylenc meg. Aztán, ha rossz feleséget találna választani, éppúgy megjárhatná, mint szegény Dayka Gábor.*”⁶⁹⁰ Emellett Sue regényeit, Lamartine verseit és Kisfaludy Sándor műveit ismerte.⁶⁹¹ Térey Marinak, 1847 márciusában írt levelében említi Tryvelyan „Egy házasság a nagyvilágban” című regényét.

A zenével kapcsolatban érdemes megemlíteni a dalkönyveket. Ratzky Rita hívja fel a figyelmet arra, hogy – ugyan már tárgyalt korszakunkon kívül – Szendrey Júlia 1863-ban Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának (1851-1937)⁶⁹² ajándékozott egy ilyen kiadványt. Ennek tartalomjegyzékében kizárólag a tágabb korszak magyar költőinek, így többek között Arany János, Bajza József, Berzsenyi Dániel, Czuczor Gergely, Garay János,

⁶⁸⁸ SZENDREY, 2018: 29

⁶⁸⁹ GYIMESI, 2019

⁶⁹⁰ SZENDREY, 2018: 47

⁶⁹¹ vö. POGÁNY, 2013

⁶⁹² Csiky Kálmánné Gönczy Etelka (1851-1937): anyjával, Gönczy Pálné Végh Jozefával (1827-1895) az országos Nőképző Egyesület alapító tagjai, a dualizmus kori lánynevelés kiemelkedő előmozdítói. (bővebben: GRÁBERNÉ BŐSZE, 2018)

Kisfaludy Sándor, Petőfi Sándor, Tompa Mihály és Vörösmarty Mihály versei szerepelnek.⁶⁹³ Lányának, Ilonának szintén hasonló Nemzeti Dalkönyvecskét ajándékozott.

Egyéb olvasmányélményeire leginkább történelmi és irodalmi tevékenységének, illetve a kortársak visszaemlékezésének fényében következtethetünk. A magyar George Sandként is emlegetett Szendrey ismerte a francia szerző életét és munkásságát, s olybá tűnik, azonosult is a rá osztott hasonlattal, noha „*Hatvany Lajos szerint (...) egy elképzelt, a külsőségekből felépített Sand-kép volt rajongásának tárgya.*”⁶⁹⁴ Fordításai, s a feltárt forrásanyag alapján gyakorta tért vissza a szerző munkáira. Erre utal egykori iskolatársa, Vachott Sándorné Csapó Mária visszaemlékezése, aki felkeresve az akkor már Horvát Árpád feleségként élő Szendreyt, az alábbi élethelyzetben találta őt: „*Kényelmes kereveten pihent Petőfi Sándor álmainak képe, úgy elmélyedett Sand egyik regénye olvasásába, hogy pillanatig észre sem vette közelítésemet.*”⁶⁹⁵ Hagyatékából viszonylag pontos kép kapható, hogy a szerző mely műveit olvasta: „*George Sandtól a következő művek szerepelnek: Les maistres sonneurs, La filleule, Mauprat, La petite Fadette, La mare au Diable, André, Claudie, Histoire de ma vie. (...) Hagyatékában található Jules Sandeau Marianna című regénye magyar fordításának négy fejezete Szendrey Júlia kézírásával.*”⁶⁹⁶ Talán Szendrey hatására ismerkedett meg Petőfi Sándor is a francia szerző műveivel, számára azonban nem okozott akkora élményt, mint hitvesének. „*Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is kezét; de az istállót bízza a férfiakra.*”⁶⁹⁷ A prózairók közül Dickens, „*Írói álnevén Boz ismerete a legnyilvánvalóbb. (...) Petőfi is a kedvencei között emlegeti.*”⁶⁹⁸

A műfordítással második házassága idején kezdett behatóbban foglalkozni. Ezek nyomán pedig egész biztosan ismerte Hans Christian Andersen életművét is, kinek meséit német nyelvből első ízben ő ültette át magyarra.^{699,700} Gyermekéi gyakorta kérték édesanyjukat egy újabb Andersen-mese fordítására. Honleányi teendői azonban nem

⁶⁹³ SZENDREY, 2018: 38-44

⁶⁹⁴ POGÁNY, 2013: 55

⁶⁹⁵ idézi SZENDREY, 2018: 76-77

⁶⁹⁶ SZENDREY, 2018: 90-91

⁶⁹⁷ PETŐFI, é.n.

⁶⁹⁸ SZENDREY, 2018: 91

⁶⁹⁹ Hans Christian Andersen meséinek első magyar fordítójaként 2018-ban szobrot avatnak tiszteletére Dániában.

⁷⁰⁰ Gyulai Pál az 1850-es években publikált „Íróink” kritikai dolgozatában a nők írói ambíciójának elfogadott és bátorított magatartásaként írta le a mesefordítást, egyéb tekintetben rosszallását fejezte ki a nők írói tevékenységével kapcsolatban. (GYULAI, 1908) Ennek értelmezéséről bővebben: TÖRÖK, 2016

csupán ebben nyilvánultak meg. Művelt, értelmiségi nőként és anyaként gyermekeit igényesen nevelte. A mesefordítások mellett színdarabokat írt gyermekei számára, melyeket aztán közösen adtak elő. Szintén Ratzky Rita emeli ki, hogy ez nem példa nélkül való. Dukai Takách Judit (1795-1836) írásos hagyatékában szintén találtak – feltehetően hasonló nevelési szándékkal –, saját maga által a gyermekei részére írt jeleneteket. Szendrey Júlia kultúra és irodalom iránti fogékonyságát szintén jól szemlélteti két fia, Attila és Árpád (Brown Tom szerkesztő és Black Dick főmunkatárs) által összeállított Tarka Művek, melyben a gyerekek családi eseményeket, naplórészleteket, verseket, meséket és egyes városi eseményekre való reflexiókat más-más betűtípussal, de felismerhető stílusjegyekkel a korszak folyóiratainak mintájára tették közzé. A lap első ízben 1865-ben karácsonyi ajándékként jelent meg, s ezt követően még hat kiadást ért meg.⁷⁰¹ Mindamelllett az édesapa, Horvát Árpád többezres könyvtárának köszönhetően, a gyerekek olyan közegben nőhettek fel, amelyben a könyvekkel való érintkezés tárgyi jellege fontos szerepet töltött be.⁷⁰² A család bizonyosan ismerte Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor és Károly, Vörösmarty Mihály, Vitkovics Mihály, Kulcsár István műveit.

VI.7. Egy külföldi példa: Anne Lister olvasmányai

A magyar hölgyek naplóinak elemzése mellett érdemesnek tartjuk egy példával nemzetközi keretbe ágyazni a magánszféra kútfői olvasóvá nevelésének vizsgálatát. Cél, hogy egy kiragadott példán keresztül alátámasszuk a korszak olvasási és művelődési mentalitását, a nők művelődés általi felemelkedését és jelentőségét. A kutatásban egy olyan 19. századi fölbirtokos nő írásos hagyatékának részleteit vizsgáltuk, akinek műveltségét ugyan kortársai is elismerték, a nőtudományok elsősorban – de nem kizárólagosan – szexualitástörténeti szempontból vizsgálják a társadalmi nemek tudományának vertikumán. Naplórészleteit elemezve kitűnik, hogy a nevelés, művelődés és olvasás hármasságának kiemelkedő szerepe volt a saját korában is már „Gentleman Jack”-ként emlegetett halifaxi földbirtokos, Anne Lister (1791-1840) életében.

Jeremy Lister (1753-1836) és Rebecca Bottle (1770-1817) második gyermekeként, Anne 1791-ben látta meg a napvilágot. A házaspárnak hat gyermeke (négy fiú és két lány)

⁷⁰¹ GYIMESI, 2019

⁷⁰² *Uo.*: 31

született, csak Anne és húga, Marianne érte meg a húszéves kort. A család Anne neveltetését hétéves korától a Mrs. Hauges és Mrs. Chettle által irányított intézetre bízta, 1801 és 1806 között házi neveléséről George Skelding tiszteletes gondoskodott. Shibden Hallban tett látogatásai alatt nevelőnő foglalkozott vele, később Yorkban is tanult. Legfrissebb, róla szóló életrajzában Anne Choma úgy fogalmaz, „szellemi képességeihez (...) nem fért kétség. Okos volt, és első iskolájában, Riponban az egyik tanára »rendkívülinek« nevezte. Jeleskedett matematikában, a klasszikusok olvasásában, mi több, Vergiliust, Homéroszt és Tacitust a kedvenc ókori költői közé sorolta.”⁷⁰³ Az ókori görög klasszikusok iránti szeretete feltehetően házi neveléséhez fűződik, 1803-ban egy nagynénjének küldött levelében azt írta: „A könyvtáram a legnagyobb boldogságom, a görög irodalom a legnagyobb örömöm.” Anne Lister házi neveltetését követően, 1806-ban fogott naplóiírásba, s e tevékenységet egészen haláláig folytatta. Elbeszélői stílusában a 17-18. századi filozófusok, így Rousseau, Immanuel Kant és John Locke műveinek hatása érzékelhető,⁷⁰⁴ ugyanakkor a titkosírással lejegyzett kód az ókori görögöket idézi. A naplóíró személye és kódja mellett nem kevésbé érdekes a naplók története sem. Anne Lister írásos hagyatékát a 19. század második felében unokatestvére, John Lister örökölte.⁷⁰⁵ Ő és egyik barátja, Arthur Burrell fejtették meg a naplók bizonyos részleteit, azonban annak meglehetősen szókimondó stílusa és Anne Lister nőkkel folytatott szabados életmódjának részletes beszámolóí okán Burrell a naplók elégetését javasolta. Lister ennek ellenére az 1930-as évek elején – Shibden Hall épületének egyik panelébe rejtve a naplókat – megőrizte azokat az utókor számára.⁷⁰⁶ A napló teljes szövegének megfejtését végül Helena Whitbread végezte el, s adta ki két részletben, 1988-ban és 1992-ben,⁷⁰⁷ egy évvel később pedig monográfiát is közölt.⁷⁰⁸ Az 1990-es években, illetve az ezredfordulót követően – a Gender Studies egyre élénkülő diskurzusával összhangban – mind több kutató és szerző kezdett el foglalkozni Anne Lister regényes életével.⁷⁰⁹ Köztük a naplók

⁷⁰³ CHOMA, 2019: 16

⁷⁰⁴ *Uo.*

⁷⁰⁵ DELAFIELD, 2015

⁷⁰⁶ CHOMA, 2019

⁷⁰⁷ WHITBREAD, 1988; 1992

⁷⁰⁸ WHITBREAD, Helena (1993): *No Priest But Love. The Journalist of Anne Lister from 1824-1826.* New York University Press.

⁷⁰⁹ Csak említés szintjén: Steidele, Angela (2018): *Gentleman Jack: A biography of Anne Lister, Regency Landowner, Seducer and Secret Diarist.* *Serpent's Tail*, London. Hughes, Patricia (2006): *Anne Lister's Secret Diary for 1817.* Hues Books Ltd., Hughes, Patricia (2010): *The Secret Life of Miss Anne Lister and the Curious Tale of Miss Eliza Raine.* Hues Books Ltd., Liddington, Jill (1998): *Female Fortune: Land, Gender and Authority: The Anne Lister Diaries and Other Writings, 1833-36.* Rivers Oram Press., Liddington, Jill (1994): *Presenting the Past: Anne Lister of Halifax, 1791-1840.* Pennine Pens., Green, Muriel (1992): *Miss Lister of Shibden Hall: Selected Letters (1800-1840).* The Book Guild Ltd.

kódjának megfejtője is újraszerezte a korábbi két kiadást, melynek első kötete 2010-ben jelent meg, míg második könyve tíz évvel később, 2020-ban.⁷¹⁰ Emellett a szerző egy beszélgetőkönyvet is szerkesztett Natasha Holme-mal.⁷¹¹ A huszonöt évig részletesen vezetett bejegyzések több, mint 7700 oldalnyi forrásanyagot ölelnek fel, melyek lapjain a halifaxi földbirtokos politikáról, műveltségről, nőkhöz fűződő viszonyairól is közvetlen stílusban számol be. Az UNESCO kiemelt jelentőségű dokumentumként tartja számon Anne Lister naplóit, 2011-től pedig ugyancsak e szervezet az egyesült királyságbeli Világemlékezet Programjának archívumában is rögzítette a dokumentumokat, melyek a társadalmi nemek tudománya, a szexualitástörténet és a nőtudományok kétségkívül fontos kútfői.⁷¹²

A kutatásban elsősorban a naplók 2019-ben magyarul is megjelent részleteire szorítkozunk, melyekben számos, a könyvekkel és az olvasással kapcsolatos utalás található. Ezek elsősorban az 1820-as évek második felében, illetve az 1830-as évek első éveiben kerültek lejegyzésre. Mint a könyv szerkesztője, Anne Choma megjegyzi, Miss Lister „*életét az olvasás és a tanulás iránti mohó étvágy uralta.*”⁷¹³ Nem is csoda, hiszen mint a közölt szövegrészekből megtudjuk, egy napot akkor tartott boldognak, ha abban időt tudott szánni olvasásra, a könyvek elégítették ki a szellemi igényeit és okoztak neki boldogságot. Mint 1829. május 2-án feljegyzi: „*Mi fogható a tudásszerzéshez? Minden egyéb idelent nem más, mint hiúság és a szellem zaklatása. A könyveim között boldog vagyok – nélkülük boldogtalan.*”⁷¹⁴ Természetesen, akadtak olyan időszakok is – elsősorban számos utazásai alkalmával –, mikor erre nem tudott időt fordítani, viszont gondolatai ekkor is az irodalom és a művelt cselekvés körül forogtak. „*Visszatekinttem, nem olvastam, de meglehetősen boldog napom volt. Légvárat építettem arról, hogy könyvet írok, kiadatom, és így fedezem utazásaimat.*”⁷¹⁵

Könyveit rendszeresen értékelte, ezek alapján pedig további képet kapunk olvasmánylistájáról. Kiderül, hogy a már említett ókori klasszikusok és a korábbi évszázad filozófusainak nagyjai mellett a kortárs szépirodalmat is ismerte. Olvasta Edward Bulwer-Lytton detektívregényét, a „Eugen Aram”-ot és Mary Shelley „Frankenstein”-jét is, mely

⁷¹⁰ Whitbread, Helena (2010): *The Secret Diaries Of Miss Anne Lister: Vol. 1: I Know My Own Heart: The Inspiration for Gentleman Jack.* Virago., Whitbread, Helena (2020): *The Secret Diaries of Miss Anne Lister – Vol.2: No Priest But Love.* Virago.

⁷¹¹ WHITBREAD, Helena – HOLME, Natasha (2016): *Secret Diaries Past & Present.* CreateSpace Independent Publishing Platform.

⁷¹² CHOMA, 2019

⁷¹³ *Uo.*: 25

⁷¹⁴ LISTER, 1829 idézi CHOMA 2019: 25-26

⁷¹⁵ LISTER, 1833 idézi CHOMA 2019: 270

szerinte „különös mű, géniusz módjára, zseniálisan megírt.”⁷¹⁶ Ugyancsak hatalmas olvasói éhségéről tesz tanúbizonyságot pontosan vezetett könyvkatalógusa is. Egy 1830-ban kelt bejegyzésből arra is következtethetünk, hogy a biblikus és vallási témákat és a tudományos publikációkat szintén ismerte, s ezeket kritikusan kezelte. Rendszeresen fűzött megjegyzéseket és illette kritikával például a vasárnapi istentiszteletek prédikációit. Anne Choma beszámol egy esetről, mely során Anne Lister egy társasági eseményen nem értett egyet Lady Stuart de Rothesay (1789-1867) teremtés-elmélettel kapcsolatos téziseivel (melyek elsősorban a bibliai teremtéstörténetről szóltak). Nyilvánosan ugyan nem mondott ellent a nála magasabb társadalmi körhöz tartozó ladynek, naplójának az esettel kapcsolatos bejegyzéséből azonban sejthető, hogy Miss Lister tájékozott a tudományos felfedezések és tézisek terén is. „Rátértünk a *Genezis első fejezetére. A világosság a nap előtt keletkezett. Mondott néhány dolgot, ám túl udvarias vagyok, hogy visszavágjak, noha állítása szerint a nap később keletkezett. Nem tartotta szükségesnek elhinni létezését a világunk teremtését megelőzően. Pedig sok nap és sok rendszer létezik.*”⁷¹⁷

Előszeretettel ismerkedett meg emlékiratokkal és csillagászati könyvekkel. Előbbiek közül biztosan ismerte August Kotzebue német drámaíró memoárját. Emellett a háztartási trükkökkel foglalkozó füzetkéket is visszatérően lapozgatta, szintén feljegyezve a hasznosnak vélt útmutatásokat. 1833-ban kelt bejegyzésében számol be róla, hogy végére ért Lord Byron összes művének első gyűjteményes kiadásának. Byronnal kapcsolatban további érdekességet tárt fel Anne Choma kutatása. Miss Lister utazásai során egy alkalommal Lord Byron egyik egykori szálláshelyébe akadt, s megkérte a szállásadót, hogy mutassa meg neki, mely szobában szállt meg a költő, s meséljen is szokásairól.

Nem csupán olvasója, lelkes, olykor „pillanatnyi elmezavarral” küzdő támogatója is volt a könyvkultúrának. Egy alkalommal egy helyi könyvaukción 19 guinea-t adott Boydell kilenckötetes Shakespeare-kiadásáért. Ugyan az alkalmi vételt a már fent idézett örültségként titulálta, részletesen rendelkezett arról, hogy a köteteket pontosan hol és hogyan helyezték el a könyvtárszobában. „*Úgy vélem, Shakespeare legjobb helye a kék szoba mahagóni fiókjain lenne...az első kötet...kerüljön a kék szoba ablak melletti komódjának tetejére, a távolabbi szélén...*”⁷¹⁸ Az eset nem egyedülálló. Hosszú utazásai során gyakorta rendelkezett levélben arról, hogy a könyvtárszobát rendszeresen szellőztessék, emellett Shibden Hall átépítésének tervezeteiben a könyvtárszoba

⁷¹⁶ LISTER, 1832 idézi CHOMA, 2019: 49

⁷¹⁷ LISTER, 1830 idézi CHOMA, 2019: 42

⁷¹⁸ LISTER, 1828 idézi CHOMA, 2019: 59

megnagyobbításának és közvetlen a szobájához csatlakozásának lehetőségeit tartotta szem előtt.⁷¹⁹ Egy könyv eltűnése kapcsán pedig összetűzésbe keveredett egyik szolgálójával, Rachel Hemingwayjel. A konfliktusból az is kiderül, hogy a szolgálólány írástudó. *„Vajon írástudó Rachel szolgálónk legyeskedik-e a könyvek körül? Este igen sietve hagyta el a helyiséget, de nem láttam az esetet, így nem lehetek bizonyos.”*⁷²⁰

Anne Lister 1826-tól vezette, nagynénje 1836-ban bekövetkezett halála után pedig teljes egészében átvette Shibden Hallt. Kimagasló műveltségének köszönhetően, hogy a családja birtokába tartozó területeket irányítani, mi több, fejleszteni tudta. Műveltségét nem csupán könyvekkel mélyítette, de a birtokigazgatáshoz elengedhetetlennek bizonyult a legújabb, a brit szigeten már ekkoriban a mezőgazdaságra szakosodott lapok (így például a Merat's Botany és a Paxton and Harrison's), és az azokban közölt legmodernebb technikák megismerése. A leghasznosabbnak vélt ismereteket szintén lejegyezte. *„Éves fametszés – 3-nál többet, de 5-nél kevesebbet vágjunk le a legerősebb ágak közül, fentről lefelé haladva – soha ne sértsük meg a fa gyökerét – oda ültessünk, ahol a növényt tartani kívánjuk... a ciprusfa a legtartósabb.”*⁷²¹ Az üzleti ügyekben a pontosságra törekedett, bérlőitől is ezt várta el, elsősorban a bérlemények pontos rendezése terén. Viszont nem csupán üzleti tekintetben figyelte a bérlők sorsát, gyakorta pártfogásba is vette őket. Tette ezt földjének egyik legkevésbé problémás bérlője, John Booth esetében is. Booth lánya számára *„ruhakészítői állást szerzett (...) de csak miután megbizonyosodott róla, hogy tud olvasni.”*⁷²²

Anne Lister nagy bánata sok esetben az anyagi bizonytalanságban gyökerezett. Mind Shibden Hall átépítése – s ezzel együtt a könyvtárszoba bővítése, mind pedig utazásainak finanszírozása terén gyakorta ütközött akadályokba annak ellenére is, hogy a birtokigazgatás némi önállóságot és szabadságot biztosított számára. Utazásainak száma ennek ellenére sem tekinthető csekélynek. Európa számos területét bejárta. Az első nők között tartjuk számon, aki járt a Pireneusokon, de látogatást tett például Dániában és Oroszországban is, ahol korai halála érte. Ezekre az utazásokra nemcsak mint kikapcsolódásra, hanem további tanulási lehetőségként is tekintett. A fentiekben láthattuk, hogy távollétében sem feledkezett meg könyvtáráról, s számos kötetet messzi tájak aukcióin szerzett be, emellett az idegen nyelveket, a különböző nemzetek kultúráit is igyekezett elsajátítani, megismerni. Utazásai alkalmával az útikönyvek tanulmányozása

⁷¹⁹ CHOMA, 2019

⁷²⁰ LISTER, 1833 idézi CHOMA, 2019: 250

⁷²¹ LISTER, 1832 idézi CHOMA, 2019: 104

⁷²² CHOMA, 2019: 229

mellett azok pontosságáról is beszámolt. „[Vere] kiváló útikönyvnek tartja Mr. Stark *Directions to Travellers* [Útmutató utazóknak] című könyvét, amely nagyon pontos a neveket és távolságokat illetően, továbbá kuriózumnak tekinthető neveket és információkat oszt meg. Azt hallottam róla, hogy közönséges a szóhasználata, és nem kiemelkedően valószínű a történetet és kronológiát illetően, de erről nem mondok ítéletet...”⁷²³ Sőt, naplói mellett az általa írt útikönyveket is megtalálták.

A megismert naplórészletek alapján elmondható, hogy a korszak olvasási szenvedélye, az irodalom és olvasmányok széleskörű és átfogó ismerete egészen bizonyosan jellemző Anne Lister olvasói szokásaira, s mint könyvtulajdonos sem elhanyagolható, hiszen gyűjteménye, a feltárt szakirodalom és naplójegyzetek alapján arisztokrata könyvtárára kívánt hasonlítani. Az ókori klasszikusok, a biblikus és vallási olvasmányok éppúgy jelen voltak olvasmánylistáján, mint az 1700-as évek filozófusainak írásai, a költészet, a szépirodalom és annak legfrissebb műfajai, az útikönyvek, memoárok, illetve a modern tudomány publikációi, vagy a birtokigazgatási és mezőgazdasági tanulmányok. A könyvek mellett a folyóiratokat és a házi praktikákról szóló füzetkéket is olvasta. A megismert naplórészletekre támaszkodva, Anne Lister széleskörű műveltsége és olvasmánylistájának összeválogatása olyan nevelést sejtet maga mögött, mely bár magában hordozza a könyvek mohó habzsolását, törekszik arra, hogy az olvasmányok a lelket és az értelmet is hasznos ismeretekkel gazdagítsák.

VI.8. A magánszférában kelt írások olvasmányairól

A magánszféra műfajainak írásaiban látható, hogy az olvasóvá nevelés vagy annak hiánya sok esetben összefüggött az intézményes vagy házi nevelés jelenlétével. Fontos az anya (és az apa) neveléssel kapcsolatos attitűdje. Hiszen, miként Újfalvy Krisztina példája mutatja, az anya részéről biztosított tanulási, művelődési szabadság megnyitotta lánya számára a művelt körökhöz való csatlakozás lehetőségét. Hasonló jelenség figyelhető meg Slachta Etelka esetében, aki – mint életrajzírója, Katona Csaba rávilágított –, ugyan kevéssé ápolt zavartalan viszonyt anyjával, annyi azonban bizonyosan kitűnik, hogy a „mama” nem gátolta, sőt, ajándékaival támogatta is – többek között – lánya könyvgyűjteményének gyarapodását.

⁷²³ LISTER, 1832 idézi CHOMA, 2019: 221

A tárgyalt korszak előtti levelezések érintőleges tárgyalása és a reformkori naplók vizsgálata, illetve már részben Újfalvy Krisztina és Molnár Borbála levelezése összehasonlítása nyomán azon történeti kutatásokat is meg tudtuk erősíteni, miszerint az olvasási szokások az 18-19. század fordulóján és a reformkorban hazánkban is gyökeres változásokon mentek keresztül. Míg a 16-17. századi levelezések – köztük Mikes Kelemen fiktív levelei is – a vallásos olvasmányok kizárólagosságát előjelezik, addig az 1700-as évek második felében és a reformkorban ezek helye némileg átalakul a (vizsgált) női dokumentumok olvasmánylistáján. Az elemzett ego-dokumentumok közül egyedül Molnár Borbála vallásos bátyja tartja magát, noha Újfalvy Krisztina is kiáll a kegyességi irodalom mint lelket emelő szövegek olvasása mellett.

További adalékként szolgál a naplók tekintetében az olvasott szerzők egybevetése – ezúttal már Anne Lister naplórészleteinek figyelembe vételével. A magyar hölgyek esetében szinte egyhangúan a korszak német és a francia irodalmának nagyjait vehetjük sorra. Érdekesség, hogy Újfalvy Krisztina, Kölcsey Antónia, Slachta Etelka és Szendrey Júlia csakúgy ismerte Edward Lytton-Bulwer műveit, miként Anne Lister. A drámaírók közül a német Kotzebue tűnik fel Lister és Újfalvy olvasmányai között, Slachta Etelkával pedig ezen felül Byron költészetének ismerete egyezik. Ugyancsak a korszak német irodalmának vezére, Goethe tűnik fel Kölcsey Antónia és Slachta Etelka olvasmányai között, előbbi és Újfalvy Krisztina olvasmányai között pedig Fénelon munkája is megtalálható.

Az olvasott műfajok palettája rendkívül szerteágazó. Legszélesebb ismeretekkel Újfalvy Krisztina könyveiről, valamint Anne Lister és Kölcsey Antónia olvasmányairól rendelkezünk. A naplók tanúsága szerint a hölgyek által előszeretettel forgatott műfajok közé tartozott a dráma/színmű, a költészet, a tanácsadó könyvek, illetve a regények és románok. E kettőt, noha szinonimái egymásnak, fontosnak véljük megkülönböztetni. A románok inkább az Újfalvy Krisztina könyvtárában is fellelhető „dilettáns szerelmes-tündéres” történeteket fedik, míg a regények közé a felvilágosodás irodalomtörténeti fejlődése nyomán kialakult regényeket és azok válfajait soroljuk.

A magyar olvasmányok terén a naplóíró hölgyek választása gyakorta egyezett a korszak folyóirataiban ajánlott írókkal és költőkkel. Jósika Miklós és Eötvös József mindhárom hölgy naplójában feltűnik, mellettük pedig Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly és Sándor, Wesselényi Miklós, Széchenyi István, Dayka Gábor is a magyar irodalmat képviselik. Az ego-dokumentumokban – ideértve Újfalvy Krisztina könyveit, s Anne Lister naplórészleteit is – látható, hogy a könyvek mellett a különféle

periodikák és folyóiratok minden hölgy számára elérhetők. Ezek között találhatók hírlapok, szaklapok, illetve a korszakban egyre népszerűbb irodalmi- és divatlapok is. A magyar hölgyek esetében ez utóbbiak tevékenysége, jelesül a magyar nyelvű irodalmi művek publikációja némileg megnehezíti a kutató dolgát a pontos (magyar) olvasmányélmények feltérképezésében, ugyanakkor magyarázatul szolgál arra, miért jelennek meg ritkábban a magyar szerzők a lapokat is olvasó hölgyek naplóiban.

VII. Összegzés

„Az Asszonyokkal való bánás rendszerént való mértéke szokott lenni a nemzetek pallérozódásának.”⁷²⁴

Takáts Éva

VII.I. A hipotézisek igazolása, cáfolata

A nők olvasóvá nevelésének vizsgálata során a neveléstörténeti fókusz mellett a társadalom-, irodalom-, és művelődéstörténeti kutatások és 18-19. századi változások számos vetületét szükséges volt figyelembe venni, melyeket igyekeztünk széles spektrumon szemléltetni. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a reformkori női olvasás és olvasóvá nevelés kérdése nem tárgyalható a hosszú 19. század első felében a lányneveléssel és női művelődéssel kapcsolatos – nyilvános – diskurzus párhuzama nélkül, melyek csakúgy összefüggésben állnak a nemzetépítő-magyarosító törekvésekkel, miként a nyelvújítás és az irodalmi-kulturális élet palettájának színesedése és fejlődésének kívánalma. A nőkérdés, a nőnevelés sürgetése és a nők olvasóvá nevelése egyre jelentékenyebb szerepet kapott a pedagógiai, művelődési és kultúrát érintő polémiákban.

A nyilvános szféra mint a nem formális nevelés színtere az olvasóvá nevelésben kettős funkciót töltött be. Egyrészt, mint a pennaháborúk vitatere – ideértve a pedagógiai, nevelési és jogi kérdéseket, másfelől pedig a művelődési, tanulási (és szabadidős) lehetőségek új fóruma, mely nem csupán ajánl, de olvasmányokat is közöl. Kétségtelen, hogy ezt a korszak eszményei, a nyelvművelés, a nemzeti identitásképzés is befolyásolták, előmozdították. A releváns cikkek vizsgálata nyomán az is kirajzolódott, hogy a kortársak érzékelné a olvasási forradalom és láz előszeleit Magyarországon, illetve a külföldi példák gyakori megjelenése feltételezi, hogy ismerték is ennek nyugati kibontakozását. Az alábbiakban a legfőbb kutatói kérdések és hipotézisek mentén összegezzük eddigi kutatási eredményeinket.

⁷²⁴ TAKÁTS, 1822: 40

VII.1.1. Honleányi feladatok, mecenatúra

A felvilágosodás korától felélénkülő nőemancipációs törekvések hazánkban is szükségszerűvé tették a nők és női szerepek újradefiniálását. Az 1820-1830-as években a nőkérdés a – magyarosító törekvésekhez is igazodó – nőeszmény elvárásrendszere és kérdései körül forgott. A polémiát a nyilvános szféra, a sajtó és a társasági élet is formálta, s végül a reformkor eszencialista nőképe, a feleség - anya - háziasszony szerephármast a honleány eszményével mélyítette el. Ez nem új szerepeket jelentett, hanem a már meglévő triász tökéletesebb megvalósítását. Eszerint az ideális honleány műveltségét jó nevelők kezében munkálja, kellemi nevelésben részesülve a magyar nyelv, irodalom, történelem ismereteit elsajátítva, azokat anyaként hagyományozza tovább a következő generációra. A honleányok nevelése az otthon keretei mellett apácarendek vagy magánkézben lévő intézmények falai között folyhatott. A magániskolák kiterjedt kapcsolati rendszerrel rendelkeztek, mely által a növendékek a kulturális, irodalmi és társasági életbe is bevezetést, de legalábbis betekintést nyerhettek.

A lányok és nők magyar nyelvű olvasását – noha a nevelőintézetekben gyakorta sajátították el a francia és német nyelvet is – a folyóiratok is pártolták. A vizsgált lapok hasábjain gyakran illették kritikával a nők idegen nyelvű olvasási szokásait, rendszeresen ajánlottak figyelmükbe magyar nyelvű szerzőket, műveket.⁷²⁵ Mindezek mellett a disputákban a honleány eszményével összhangban mindkét vizsgált folyóirat kidomborította a nők nemzetépítésben betöltendő kiemelt szerepét.⁷²⁶ A szerzők többsége úgy vélte, a magyar nyelvű olvasás, a nyelv ismerete a nők, anyák által továbbhagyományozódik a következő generáció ifjaira. Ezzel kapcsolatban jellemző a külföldi (elsősorban német) jó gyakorlatok említése. Az olvasás és a magyarosító törekvések másik vetületét abban ragadhatjuk meg a vizsgált cikkek alapján, hogy a női olvasók igényeit célzó könyvek által maguk az írók is erőteljesebben bevonódhattak a nyelvművelés és nyelvújítás folyamatába, ami által a magyar nyelv alkalmassá válhatott hivatalos államnyelvvé tételre.

A kutatás hipotézisrendszerében csupán említés szintjén jelent meg a női mecenatúra kérdése, azonban a választott periodikák dokumentumelemzése nyomán mind a nők olvasóvá nevelésének, mind pedig a honleányi feladatkörök vertikumán is releváns kérdéssé vált a nők kultúra- és irodalom pártolása. A témát érdemes egyfelől sajtótörténeti

⁷²⁵ V.2.4.; V.3.5. fejezet

⁷²⁶ V.2.6; V.3.2.; V.3.4. fejezet

szempontból megvilágítani, hiszen – ahogy láthattuk – a századfordulón a magyar lapkiadás kiesett az európai fejlődés trendjeiből. Az 1800-as évek második-harmadik évtizedében a folyóiratok már kevéssé támaszkodhattak kizárólag az előkelőségek mecenatúrájára, szélesebb körben volt szükséges előfizetőket bevonítani. Ez magával hozta a lapok tematikai és műfaji megújulását, mely a különféle szaklapok és például a divatlapok megjelenését is eredményezte.⁷²⁷ A reformkori divatlapok már alapozhattak a női előfizetőkre. A nők irodalompartolásának másik vetülete, hogy a divatlapok és nőknek szóló kiadványok előfizetése, megvásárlása azt jelezte elő, hogy ezzel több téren is eleget tehetnek honleányi kötelességeiknek, hiszen egyrészt anyagi szinten is támogatják a magyar irodalmat, másrészt pedig a divatlapokban olyan, nemzeti érzülettel töltött és ajánlott olvasnivalóra találhatnak, mely által a mindennapokban és gyermekeik nevelésében is megfelehetnek honleányi feladataiknak.

VII.1.2. A női olvasás kritikái

A 18-19. század fordulója – mint az olvasás forradalmának időszaka – időszerűvé tette az olvasás és irodalom kérdéseinek, az új olvasóközönség bevonódásának, igényeinek nyilvános tárgyalását, újragondolását. Az olvasás a hosszú 19. században már nem csupán egy szűk elit napi gyakorlata volt, de – az általános népoktatásnak folyamányaként – a társadalom széles rétegei életében is megjelent. A nyomdászat iparméretű válásával, a tematizálódó lapok és folyóiratok piacodosásával, az új irodalmi műfajok megjelenésével az olvasnivaló mind többek számára megfizethető áron vált elérhetővé. Az irodalmi társaságok és különféle periodikák élen jártak a közönségszervezésben, mely hazánkban is népes olvasótábort toborzott. Mindez nem jelenti természetesen, hogy mindenki olvasói lázban égett, ugyanakkor a századforduló sajtóválsága a reformkor végére oly mértékben alakult át, hogy a periodikák az előfizetői számok pozitív alakulása okán már fizetést is tudtak biztosítani szerzőik számára.

A korszak folyóiratai nyilvános fórumot teremtettek a nevelésről, oktatásról, a nyelv-művelésről és a magyar irodalom helyzetéről folyó disputáknak. Feltehetően ez is indokolja az olvasási szokásokkal kapcsolatos eszmefuttatások, az olvasás módszereire való reflexiók és ajánlások magas arányát a kutatás során vizsgált Tudományos

⁷²⁷ V.1.3. fejezet

Gyűjteményben és Felső Magyar Országi Minervában. A vélekedések többnyire az intenzív olvasástechnika jellemzői köré csoportosultak, vagyis arról van szó, hogy a véleményformálók az extenzív olvasástechnikát is igyekeztek valamiféle szabályozott kontroll alatt tartani, az olvasásról mint intellektuális gyakorlatról értekeztek. A női olvasókat érintően az elemzések igazolták a nyilvános diskurzus tiltó narratívából a megengedő, bizonyos feltételek mentén támogató irányba mozdulását. Az 1820-as évek Tudományos Gyűjteményben folyó nővitájában egészen szélsőséges vélemények jelentek meg a nőnevelés és olvasás haszontalan voltát firtatva, ezek a hangok azonban az 1830-as évekre – legalábbis a vizsgált cikkek tekintetében – elhalni látszódtak. A megengedő, támogató érvek rendszerint a nőnevelés sürgetésének függvényében, annak párhuzamában szorgalmazták, hagyták jóvá az olvasmányok – viszonylag – szabad megválasztását. A kortársak úgy vélték, hogy megfelelő nevelés által a nők is képesek a jó, hasznos olvasmányok megválasztására. Mindezek mellett azonban legtöbbször egyként szólaltak fel a románolvasás ellen. A románok a férfiak számára sem voltak ajánlott olvasmányok – noha ők nem is feltétlenül tartoztak a műfaj könnyed-szerelmes témájú műveinek célközönségébe. A nők regény –és románolvasással kapcsolatos vitái a század végéig nyitott kérdésként maradtak.

A nyilvános szféra mellett az ego-dokumentumok is tartalmazzák az olvasás kritikáival kapcsolatos feljegyzéseket. Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezésében az olvasás és lánynevelés párhuzamát érintően a levelezőpartnerek egyetértésben jelezték elő a később a folyóiratokban is megjelenő álláspontot. Jelesül, hogy a nők akkor képesek jól megválasztani és értelmezni olvasmányaikat, ha arra a neveltetésük felkészíti őket, s akár házi akár intézményes keretek között az ízlésvilágukat gondos nevelők munkája alakítja. A naplórók esetében – ahogy több ízben is látható volt – Kölcsey Antónia szövegei tudósítanak arról, hogy a vidéki nemesség körében hol eszményesítették, hol pedig számos kritikával illették a hölgyek, így Antónia olvasási szokásait. A család ugyan biztosította az oktatásban való részvételt, s hazaérkezvén a könyvekhez és folyóiratokhoz való hozzáférést, a műveltséggel való hencegést vagy kitűnést azonban nem nézték jó szemmel. Szendrey Júlia esetében szintén nyilvánvaló az olvasás szorgalmazása, a költőnő esetében ráadásul – egyéb primer és szekunder forrásokra alapozva – az is látható, hogy mint jó honleány, a gyermekeit is a magyar nyelvű irodalom, történelem ismeretére és szeretetére nevelte.

VII.1.3. Ajánlott és olvasott műfajok

Már a folyóirat-kutatások is előjelezték, az ego-dokumentumok vizsgálatai pedig tovább erősítették azon feltevésünket, miszerint az olvasmányok műfaji és témát illető palettája szélesedett, s míg korábban a női olvasmánylistákon a vallásos szövegek és a női szerepkörökhöz szorosan kapcsolódó nevelési, háztartási könyvek jelentek meg általánosan, addig a 18. század végétől már a szépirodalom és a szórakoztató irodalom bontotta le ezek kizárólagosságát. Ambivalencia figyelhető meg ugyanakkor a közéleti diskurzus és a lánynevelő intézetek gyakorlata között. Míg előbbieket a magyar irodalmat ajánlották az olvasók figyelmébe, addig a naplókutatások nyomán, az intézményes lánynevelésben résztvevők körében a német és francia művek olvasása sokkalta gyakoribb. Ez természetesen az intézményben tanulók társadalmi-etnikai összetételéből is adódhat. A naplók olvasástörténeti szempontú feltárása sem hozhat bizonyosságot abban a tekintetben, hogy vezetőik milyen magyar műveket olvashattak, mert ezen olvasmányélményekre (a vizsgált dokumentumok közül) csak Slachta Etelka írásaiban találunk utalást. Kölcsey Antónia esetén a divatlapok és egyéb folyóiratok gyakori említése nyomán gondolhatjuk, hogy olvasta a korszakban ajánlott magyar szerzők műveit, míg Szendrey Júlia esetében egyrészt Petőfi Sándor, másrészt nemzeti dalkönyvecskéi révén szerezhették tudomásukat, hogy a magyar líra és próza terén is olvasott volt. Az alábbiakban összegezve adjuk közre a Tudományos Gyűjtemény, a Felső Magyar Országi Minerva által ajánlott, valamint a négy naplóíró által olvasott szerzőket – amennyiben ismeretes volt, úgy zárójelben a műveket is jegyezzük.

A folyóiratok az alábbi, többségében kortárs magyar szerzőket ajánlották olvasásra: Beregszászi [Nagy Pál], Berzsenyi Dániel, Horváth András, Igaz [?], Jankovich [Miklós], Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Mednyánszky [Alajos], Podmaniczky [József?], Prónay [László], Szemere Pál, Teleki László, Thaisz András, Trattner [János Tamás], Virág Benedek. Ugyan nem ajánlásként, de külföldi jó példaként Byron, Gellert, Goethe és Schiller munkásságát említik. Témák tekintetében a lelket emelő olvasmányok és az ókori klasszikusok mellett megjelenik a dráma, a színjátékok és a költészet, s ugyancsak gyakran élnek a folyóiratok (erdélyi Muzéum, Felső Magyar Országi Minerva, Kritikai Lapok, Tudományos Gyűjtemény, Tudománytár) és a zsebkönyvek, almanachok ajánlásával.

A naplóírók által olvasott szerzők ennél jóval szélesebb képet nyújtanak az olvasott szerzők és témák tekintetében. A magyar szerzők közül mindhárman ismerték Kisfaludy

Károly valamely művét, ketten olvasták Eötvös József (Bosszú, Karthauzi), Jósika Miklós (Decebal), Kisfaludy Sándor írásait. Egy-egy esetben jelenik meg Arany János, Bajza József, Berzsenyi Dániel, Czuczor Gergely, Csokonai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Garay János, Fáy András, Gaál József (Bajvívók), Kisfaludy Károly, Kulcsár István, Kuthy Lajos (Balítéletek), Petőfi Sándor, Pulszky Ferenc, Szekrényessy József, Széchenyi István (Kelet Népe), Tompa Mihály, Tóth Lőrinc (Szívhangok), Vitkovics Mihály, Vörösmarty Mihály, Wesselényi Miklós (Balítéletek). A kortárs világirodalom szerzői közül mindhárom magyar naplóró – és Anne Lister is – olvasta Edward Bulwer-Lytton valamely (Maltravers, Rienzi, Devereux, Pompeji utolsó napjai) művét. Ketten ismerték továbbá Johann Wolfgang Goethe (Wilhelm Meister, Werther) szövegeit. Egy-egy esetben fordul elő Byron, Cervantes (Don Quijote), Charles Dickens, Chateaubriand (René), Fénelon (Télémaque), Franz Ignaz Castelli, George Sand (Les maistres sonneurs, La filleule, Mauprat, La petite Fadette, La mare au Diable, André, Claudie, Histoire de ma vie, Jules Sandeau Marianna), Hans Christian Andersen, Lamartine, Madame de Genlis, Sue, Tryvelyan (Egy házasság a nagyvilágban), Victor Hugo (Lucrezia Borgia, Marion de Lorme, Hernani, Han d'Islande, Le roi s'amuse, Notre Dame, Tudor Mária), Walter Scott. Az olvasott műfajok szintén színes képet festenek. A tanácsadó és „dietetici” könyvek mellett jelentős a költészet, a dráma, a román és a regény, de a korszak végén már feltűnik a dalkönyv is. A folyóiratok és divatlapok közül az Athenaeum, a Honderú, a Jelenkor, a Pesti Hírlap, a Regélő és a Világ volt megtalálható egy, vagy mindhárom hölgy tulajdonában, míg az almanachok és zsebkönyvek közül az Aurora és az Emlény.

VII.1.4. A vallásos művek háttérbe szorulásáról

A vallásos művekről a kutatás elején azt feltételeztük, hogy a műfaji sokrétőség miatt ezek forgatása háttérbe szorult. A 18. századi és azt megelőző mikrokatások⁷²⁸ és szekunder források alapján kirajzolódott, hogy a Biblia és különféle biblikus művek, zsoltárok olvasása mellett ugyan feltűntek a tanácsadó, nevelési és szakácskönyvek, de az alapvető egyeduralmat előbbiek jelentették. A 16-17. századi könyv- és könyvtárkutatásokból az is látszik, hogy a vallásos témájú kiadványok megrendelői, illetve támogatói között gyakorta találunk nőket, vagy az arisztokrácia egy-egy tagja, vagy több hölgy együttes hozzájárulása

⁷²⁸ Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei és Mikes Kelemen: Törökországi levelek szövegeinek a témában végzett mikrokatási eredményeiről bővebben: IV.1. fejezet

nyomán.⁷²⁹ Az 1700-as évek elején a magyar nyelvű kiadványok 98%-a vallásos tartalommal bírt.⁷³⁰ A 18. század végéhez közeledve, Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina századfordulós levelezésében még élénk vita dúlt a vallásos művek propagálása témájában.⁷³¹ Ugyan a levelezőpartnerek egyetértettek a kegyességi irodalom kiemelt szerepének elvitathatatlanságában, Újfalvy Krisztina mind többször kardoskodott a műfaji sokszínűség mellett – „*de úgy hogy elébb készíttessék ki a lélek a gyöngynek a gaz közül való kiválogatására.*”⁷³² A vizsgált folyóiratok és naplók esetében azonban – noha a lelket emelő olvasmányok továbbra is fontos szerepet tölthettek be⁷³³ – a fókusz a szépirodalmi és lírai művek olvasását firtató diskurzusra helyeződött. A magyar naplóíró hölgyek esetében legjelentékenyebben Kölcsey Antónia soraiból következtethetünk arra, hogy a vallásos érzület átszötte a mindennapokat. A Szendrey Júlia naplójában közölt, Júlia halálos ágyán tett vallomása is tudósít a költőnő mély vallásosságáról, míg Anne Lister leírásaiban egyértelműen tükröződik a teológiai-vallásos műveltség. Az ilyen olvasmányok tételes említése azonban minden napló esetében hiányos.⁷³⁴

A kegyességi kiadványok – s a kutatás előfeltevéseinek – esetében jelentősen árnyalják a képet Frauhammer Krisztina imakönyvekkel foglalkozó vizsgálatai.⁷³⁵ A kutatónő megerősíti azon hipotézisünket, miszerint az 1800-as évekre a műfaj elvesztette vezető szerepét. A folyamat az 1760-1770-es évektől eredeztethető, mikor a természettudományi, műszaki, jogi és egyéb szakmák kiadványai, valamint a szépirodalom vette át a prioritást.⁷³⁶ Ezt egyrészt a jozefinizmus semleges állam megteremtésére tett törekvéseivel magyarázza, melynek intézkedései – többek között a szerzetesrendek feloszlásával – a 19. század első évtizedeinek vallástalan életének kialakulását eredményezték.⁷³⁷ A problémát – és egyben a könyv és sajtó átalakuló piacában, az új és széles olvasóközönség megjelenésében rejlő lehetőségeket – felismerve a katolikus egyház például az 1822. évi zsinaton határozott az új stratégiákról. Ezek célja, hogy a híveket „megvédjék a liberális eszméktől”. A kegyességi irodalom tehát bizonyos értelemben

⁷²⁹ Bővebben: IV.3.2. fejezet

⁷³⁰ BENDA, 1976

⁷³¹ VI.2. fejezet

⁷³² idézi KÉRI, 2014

⁷³³ A jó könyvek olvasásáról a folyóiratokban: IV.2.4. és IV.3.5. fejezetek

⁷³⁴ Ez következhet abból is, hogy a biblikus szövegek forgatása alapvetésként volt jelen a hölgyek olvasmányjaiban, ezért nem emelték ki.

⁷³⁵ FRAUHAMMER, 2019; 2017

⁷³⁶ BENDA, 1976; FRAUHAMMER, 2017

⁷³⁷ FRAUHAMMER, 2019: 19

paradigma- és narratívaváltásra kényszerült. Fogarasy Mihály (1800-1882)⁷³⁸ a Religio és Nevelés hasábjain megjelent programadó írásában a vallásos művek és lapok terjesztésére alapított Jó és Olcsó Könyvek Társulat (1848-tól Szent István Társulat) céljairól az alábbi gondolattal számol be: „*Aki nem él a szabad sajtó jótékonyágával az üdvözítő vallás és tiszta erkölcsiség terjesztésére, az hűtlen azon egyházhoz, melyet keblében tisztel, s melynek érdekeit nagy részben csak az irodalom útján lehet megvédeni.*”⁷³⁹

Ugyancsak Frauhammer Krisztina imakönyv-kutatásai nyomán tudjuk, hogy az 1800-as években a korábbi évszázadok imádságos könyvei – új kiadásokban – továbbra is az egyre szélesedő olvasóközönség kezén forogtak.⁷⁴⁰ Az imakönyvek kiadásának és újraértelmezésének korszakhatárát Frauhammer saját és Holl Béla kutatásaira⁷⁴¹ alapozva 1850-re datálja. A század második felében ugyanis egyre jellemzőbbé vált az egy-egy kor- vagy társadalmi csoport számára kiadott imakönyv, melyek pedagógiai funkciót és üzenetet is magukban hordozva célozták például a gyermekeket, a hajadonokat, a fiatalokat, vagy a nőket.⁷⁴²

VII.2. További kutatási lehetőségek

A doktori értekezés célja – eddigi eredményeink összegzése mellett – a nők olvasóvá nevelése kutatási lehetőségeinek és problémáinak bemutatása. A feltáró jellegű kutatás a vizsgálatok és elemzések nyomán számos egyéb kérdést is felvetett és felvethet, s így – mint a doktori értekezések általában – nem tekinthető lezártnak.

A kutatást neveléstörténeti fókusszal igyekeztünk végigvezetni, azonban a bevezető fejezetben is ismertetett problémák – elsődlegesen a téma multidiszciplináris beágyazottsága – szükségszerűvé tették, hogy ez a fókusz olykor egyéb tudományterületekre helyeződjék. A primer és szekunder források tekintetében a (nő)nevelés- és művelődéstörténet mellett az irodalom- és társadalomtörténet, a hungarológia és a könyv(tár)történeti kutatások érintése, bevonása is relevánssá vált. A

⁷³⁸ Fogarasy Mihály (1800-1882): erdélyi katolikus püspök, Jó és Olcsó Könyvtár (később Szent István Társulat) alapítója és első vezetője.

⁷³⁹ FOGARASY, 1848: 286 idézi FRAUHAMMER, 2019: 26

⁷⁴⁰ Pázmány Péter Keresztényi imádságos könyve (1606), Zsigrai Erzsébet Jó illatú rózsáskertje (1664), Ágoston Péter Mennyei követe (1681), később A két atyafi szent szüzek Gertrúd és Mechtild imádságos könyve címen, az Utitárs (1640), a Lelki fegyverház (1693), a Lelki kincs (1773). (FRAUHAMMER, 2019: 20-21)

⁷⁴¹ HOLL, 1958

⁷⁴² FRAUHAMMER, 2019: 23

további vizsgálatok a tudományos fókusz áthelyezésével az említett diszciplínák előtérbe helyezésével is megközelíthetők, azonban saját kutatói pályánkat a nevelés- és művelődéstörténet területén tervezzük folytatni.

A nevelés- és művelődéstörténetet tekintve szintén többféle kutatási irány és lehetőség adott a kutatók számára. Magától értetődőnek tűnik az elemzés időkereteinek szélesítése, s a hosszú 19. század teljes vertikumában folytatni a vizsgálatokat.⁷⁴³ Ez lehetőséget biztosít a nagyobb változások és folyamatok feltérképezésére, és teret enged a tágabb idő-vertikumú összehasonlító analízisekre. Ennél nagyobb mérvű az a kutatási lehetőség, mely a nők és férfiak olvasóvá nevelését történeti viszonylatban hasonlítja össze a jelen irodalomoktatásával,⁷⁴⁴ a női és férfi olvasói szokások alakulásával, ezek mozgatórugóinak és ok-okozati összefüggéseinek történeti feltárásával. Ugyancsak szélesíthető a vizsgált társadalmi csoport is, így az új olvasóközönség tekintetében a gyerekek és alsóbb társadalmi rétegek olvasóvá nevelése is vizsgálható.

A kutatási témák és időkeretek mellett módosítható és színesíthető a módszertani apparátus is. A korszak divatlapjai és egyéb irodalmi kiadványai, illetve a század második felében jelentékenyebben fellelhető különféle levelező- és képeslapok, karikatúrák és egyéb illusztrációk lehetővé teszik a téma ikonográfiai vizsgálatát.⁷⁴⁵ Ugyan újabb diszciplína, a művészettörténet bevonását tenné szükségszerűvé, de érdekes ikonográfiai elemzés tárgya lehet a női olvasó mint a festészet kedvelt témájának megvilágítása.

Az alábbiakban két pontban vázoljuk röviden „A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon” címet viselő kutatásunk tervezett következő lépéseit.

VII.2.1. A lánynevelő intézetek vizsgálata

Az olvasóvá nevelés vertikumában, a neveléstörténeti fókusz még erősebb hangsúlyával érdemesnek tartjuk a lánynevelő intézetek tanmenetének részletesebb feltárását, s ezek esetleges összevetését a fiúk számára létesített intézmények tanmenetével. Az eddigi vizsgálataink elsősorban Tänzer Lilla lánynevelődjére fókuszáltak, de szélesebb primer és szekunder források bevonásával átfogóbb képet kaphatnánk a nevelőintézetek olvasónevelés terén végzett munkájáról, illetve a növendékek (későbbi) olvasói szokásaira

⁷⁴³ A század második felének kapcsolódó kutatásai például: POGÁNY, 2014; SZÍVÓS, 2000

⁷⁴⁴ CZACHESZ – LESZNYÁK, 1996; MAISCH, 2018, é.n.b.; SZILÁGYI – KÁLMÁN – BAZSÁNYI – MARGÓCSY – RÁKAI, 2009; TÖRÖK, 1932; ÜDVARI – KULCSÁR, 2012

⁷⁴⁵ KÉRI, 2019, 2017

kifejtett hatásáról. Ezek a vizsgálatok a reformkori nőnevelés-történettel foglalkozó kutatások közé illeszkedhetnének,⁷⁴⁶ interdiszciplináris hidat képezve a neveléstörténet és az irodalom- és olvasástörténet között. Az intézmények és tanmenetek vizsgálata mellett ebben az esetben ugyancsak támaszkodnánk a magánszféra műfajaira, melyek komplexebbé tehetik a nevelőintézetek ilyenén működését. Érdeemesnek tartjuk a már feltárt és még feltáratlan naplók, levelezések, emlékiratok nevelés- és olvasástörténeti elemzését. A kútfők fellelhetősége kapcsán egyrészt támaszkodhatunk a már zajló kutatásokra, így például Virág Irén arisztokrata hölgyek nevelését vizsgáló publikációira.⁷⁴⁷ Másfelől pedig jelentős egyéni kutatást igényel a még feltáratlan női hagyatékok (újra)felfedezése.

A lánynevelő intézetekkel összefüggésben nem tartjuk lezártnak a Tánzer-intézettel kapcsolatos vizsgálatainkat sem. Az eddigi elemzések nyomán részben érintettük az iskola kapcsolati rendszerét,⁷⁴⁸ de úgy véljük, hogy további primer források – például Csapó Mária naplója, Barthos Paulina emlékkönyve, egyéb levelezések és visszaemlékezések – bevonásával sokkal színesebb és átfogóbb kép kapható az intézet reformkori nemesi társadalmában játszott befolyásáról. Nőnevelés-történeti szempontból szintén értékes adalékokra találhatunk az ego-dokumentumok között, melyek az intézmény nevelési eszményeiről és hatásairól is tudósítanak. A sokat citált Kölcsey Antónia lányának, Katona Clementina (1858-1932)⁷⁴⁹ visszaemlékezéseiből értesülünk például a Tánzer-intézetben elsajátított gyakorlatok beépítésére és megőrzésére a mindennapokban. A későbbi Ábrányi Kornélné az alábbiakat jegyezte fel anyjáról: *„Szüleim, mind a ketten, szenvedélyes olvasók voltak, mely kedvtelésüknek főleg télen hódolhattak leginkább. Sohasem lehetett elég könyv meg hírlap a háznál. Azért a szatmári kölcsönkönyvtárnak is rendes előfizetői voltak; de meg az ismerősök is halomszámra kedveskedtek érdekes könyvekkel. Az olvasmányok megvitatása aztán így a kandalló tüzénél került szőnyegre. Amellett jó anyám egyik hitvesi kötelességének ismerte, hogy idegennyelvű olvasmányait magyarul reprodukálja az apámnak.”*⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ KÉRI, 2018

⁷⁴⁷ VIRÁG, 2013

⁷⁴⁸ III.4.2. fejezet

⁷⁴⁹ Katona Clementina (1858-1932): Kölcsey Antónia és gejeji Katona József, református egyházkerületi főgondnok lánya. Férje, Ábrányi Kornél (1822-1903) zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus. Katona Clementina ismert volt tárcái, elbeszélései, tudósításai által, de publicisztikai aktivistaként, a nők érdekében írt cikkei által sokat tett a nők egyetemi képzésének kivívásáért is.

⁷⁵⁰ idézi POGÁNY, 2014

VII.2.2. Primer források bevonása

A primer források közül kutatási irányainkat tekintve továbbra is kiemelkedő szerepet tulajdonítunk a naplóknek és levelezéseknek. Ezek által nem csupán az olvasóvá nevelés feltérképezésére szeretnénk törekedni, hanem a kútfők nőnevelés-történeti vizsgálatára, a honleányok anyai tevékenységére, ezek hatásvizsgálatára. Izgalmas kutatási iránynak tűnik az anya-lánya kapcsolatokon túl az utódok nőnevelésben és művelődésben játszott történelmi szerepe (mint láthattuk azt Kölcsey Antónia és Katona Clementina, Takáts Éva és Karacs Teréz, Végh Jozefa és Gönczy Etelka esetében). A levelek nyomán pedig egyéb családi kapcsolatok, hatások is feltárásra kerülhetnek.^{751,752} Az elmúlt években számos olyan – tudományos és ismeretterjesztő⁷⁵³ – kiadvány született, mely az elfeledett női történelmi szereplőket hivatott bemutatni. A naplók, levelezések és emlékiratok által akár ők, akár több – szintén eleddig ismeretlen – női alak megismerhetővé válhatna.

A nők olvasóvá nevelésének vertikumában kilátásba helyezzük, hogy a korszak sajtótermékeit szélesebb spektrumon és adott esetben újabb vizsgálati szempontokkal bővítve vizsgáljuk. Eddig kutatásaink során szinte kizárólag a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országi Minerva olvasást érintő szövegeit elemeztük. E lapok szempontjából további adalékok nyerhetők a könyvbírálatokból. Ezek mellett szükségesnek gondolunk egyéb lapokat is bevonni. A dolgozatban kevésbé fektettünk hangsúlyt az olvasóvá nevelés felekezeti, egyházi szempontú megközelítésére, a vallásos tartalmú, egyházi kiadású lapok (Religio és Nevelés) azonban ebből a szempontból is gazdagíthatnák a kutatást. Ezzel Frauhammer Krisztina vallásos és imádságos szövegekkel kapcsolatos eredményeihez tudnánk csatlakozni. Másik irány a divatlapok nevelés- és olvasástörténeti vizsgálata. A divatlapokban nem csupán a publicisztikai jellegű írások elemezhetők, de a szépirodalmi közleményeket is fontos lenne listázni, kitérve a művek nőképeinek vizsgálatára. Ez a jelenlegi kutatási eredményeinket is bővítené, hiszen a naplóírók általában csak a folyóiratokat nevezték meg, s nem tértek ki arra – vagy csak nagyon kevés esetben –, hogy azokban pontosan milyen szövegeket, írásokat is olvastak.

⁷⁵¹ Kölcsey Antónia esetében további adalékok nyerhetők Kölcsey Ferenc levelezésének vizsgálatával, melyek közül többet is Antóniának címzett.

⁷⁵² GÉRA, 2019

⁷⁵³ KÁDÁR, 2014; MENYHÉRT, 2013; SCHULLER, 2007

VII.3. Záró gondolat

A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon mint kutatási téma sok – elsősorban a multidiszciplinaritásból eredeztethető – problémát és kérdést vonzott, s úgy gondoljuk, hogy számos további kutatási lehetőséget hordoz magában, melyeket értekezésünk végén igyekeztünk röviden vázolni. A saját kutatásunk további ütemezése és lehetőségei szintén szerteágazó és hosszú kutatási folyamatot sejtetnek maguk mögött, ugyanakkor pályánk elején úgy véljük, hogy ezek egy része bizonyosan megvalósítható, s bízunk abban, hogy a téma további kutatása, új szempontokkal való bővítése motiválni tudja más kutatók munkáját is, ezáltal új ismeretekkel, szempontokkal gazdagítva a nőnevelés-történeti és egyéb csatlakozó tudományterületek eredményeit.

VIII. Irodalom

VIII.1. Neveléstörténeti, művelődéstörténeti, történeti munkák

- BAJKÓ Mátyás (1976): Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEBESI György (szerk., 2010): A hosszú 19. század rövid története. Bocz Kiadó, Pécs.
- BEKE Tamás (2008): Iskolanővérek Kalocsán. Neveléstörténet, 2008. évf., 1-2. sz. <https://tinyurl.hu/DSDQ/> [2020.01.31.]
- BELLAGH Rózsa (2007): „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest, 211-226.
- BOBULA Ida (1933): A nő a XVIII. század magyar társadalmában. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- BORBÍRÓ Fanni (2011): „A nő szüli ugyan a férfiút, de alkotja a törvényt”. A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon. Árkádia. http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete [2020.01.31.]
- BORBÍRÓ Fanni (2001): „Föl a tett mezejére, polgártársnőim!” 1848-49. Rubicon. 2001, 6. sz. <https://tinyurl.hu/DqNq/> [2020.01.11]
- BORGOS Anna (2018): Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában. Noran Libro, Budapest.
- BORGOS Anna (2013): Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet. Noran Libro, Budapest.
- BORGOS Anna – SZILÁGYI Judit (2011): Nőírók és írónők. Noran Libro, Budapest.
- BORUS Judit – WALLACH SCOTT, Joan (szerk., 2001): Van-e a nőknek történelmük? Balassi Kiadó, Budapest.
- BUTLER, Judith (2014): Társadalmi nem(iség) és felforgatása. TNTeF. 4. évf., 2. sz. http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/butler_barat.pdf [2020.01.31.]
- BUTLER, Judith (2006): Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása. Balassi Kiadó, Budapest.
- BUZA Péter (2016): Bagolyröpte Pest felett. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.
- CSOMA Zsigmond (2007): Vásári-piaci kofák és kofálkodás Magyarországon. Egy női foglalkozás művelődéstörténeti vázlat. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest, 39-68.
- DAVIS, Natalie Zemon – SCOTT, Joan W. (1985): Women’s History as Women’s Education. Smith College Library.
- DELAFIELD, Catherine (2015): „Telling All”. Reading Women’s Diaries in the 1890’s. In: Bradley, Matthew – John, Juliet (ed.): Reading and the Victorians. Ashgate Publishing, Surrey-Burlington.
- DESIDERIUS, Pius (1833): Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn in Briefen an den Grafen Stephan Széchenyi. Wigand, Leipzig.

- DÉVÉNYI Anna (2015): Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- DUCHOŇOVÁ Anna (2019): Női családi szerepek: menyasszony, feleség, anya. A női kommunikáció színterei a nemesi családokban. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 47-58.
- FARRELL, Timothy (1996): Separate Spheres: Victorian Constructions of Gender in Great Expectations. <https://tinyurl.hu/kYRL/> [2020.01.31]
- FÁBRI Anna (2003): „Határozz, és kimondtad sorsodat”. A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban. In: Lácza Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 141-146.
- FÁBRI Anna (2001a): Néhány szó Karacs Ferencné Takáts Éva önéletírásához. Café Babel, 2001. évf., 41. sz., 74-77.
- FÁBRI Anna (2001b): Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban. Rubicon, 2001, 6. sz.
- FÁBRI Anna (1997): Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális identitás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Csokonai Kiadó, Debrecen, 61-73.
- FÁBRI Anna (1996): „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795-1905). Kortárs Kiadó, Budapest.
- FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk., 2007): Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest.
- FÁY András (1841): Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek, főbb polgárok és tisztességes karuak lyánkáira. Trattner, Pest.
- FINÁCZY Ernő (1934): Neveléstudományok a XIX. században. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- FLINT, Kate (1993): The Woman Reader, 1837-1914. Oxford University Press, Oxford.
- FOUCAULT, Michel (1996): A szexualitás története. A tudás akarása. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- FUNDÁRKOVÁ Anna (2019): Fugger Mária, a „győri hős”, Pálffy Miklós felesége és özvegye. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 34-46.
- FEHÉR Katalin (2005): Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- FEHÉR Katalin (2004): Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban. Neveléstörténet, 2004. évf., 1. sz., 17-40.
- FEHÉR Katalin (2002): A Felső Magyar Országi Minerva és a művelődés. Magyar Könyvszemle, 118. évf., 1-4. sz., 373-385.
- FEHÉR Katalin (2001a): A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés. Magyar Könyvszemle. 117. évf., 1-4. sz., 411-430.

- FEHÉR Katalin (2001b): Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- FEHÉR Katalin (1999a): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. Magyar Könyvszemle, 115. évf., 2. sz., 231-241.
- FEHÉR Katalin (1999b): Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben. Magyar Könyvszemle, 115. évfolyam, 1-4. szám, 97-103.
- FEHÉR Katalin (1985): Neveléseméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban. 101. évf., 1-4. sz., 233-240.
- FISKE, Susan T. (2006): Társas alapmotívumok. Osiris Kiadó, Budapest.
- F. LASSÚ Zsuzsa (é.n.): Hagyományos és modern női szerepek az iskolában. <https://www.kodolanyi.hu/szabadpart/szam9/lassu.html> [2020.01.31.]
- FORRAY R. Katalin – KÉRI Katalin (2007): Társadalmi nem és iskola. Educatio, 2007. évf., 4. sz. http://www.edu-online.eu/hu/educatio_reszletes.php?id=67 [2020.01.31.]
- FRASER, Nancy (1994): Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In: Calhoun, Craig (ed.): Habermas and the Public Sphere. Cambridge University Press, Cambridge.
- GALÁNTAI József (1985): A Habsburg Monarchia alkonya: Osztrák-Magyar Dualizmus 1867-1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GARIN, Eugenio (1988): Reneszánsz és műveltség. Helikon Kiadó, Budapest.
- GÁSPÁR Gabriella (2007): A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig. In: Palasik Mária (szerk.): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest.
- GÉRA Eleonóra (2019): Családi levelek, családi játszmák. In: Sipos Balázs–Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 59-73.
- GOLNHOFER Erzsébet–SZABOLCS Éva (2005): Gyermekkor: nézőpontok, narratívák. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- GRÁBERNÉ BŐSZE Klára (2018): Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és leánya a nőnevelésért. Könyv és Nevelés, 20. évf., 1. sz. <https://tinyurl.hu/JyKn/> [2020.12.01.]
- GYÁNI Gábor (2020): Női identitás, nacionalizmus és individualizálódás. In: Gyáni Gábor: A nő élete – történelmi perspektívában. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. Bárka, 2019. évf., 3. sz. <https://tinyurl.hu/xXHI/> [2020.03.11.]
- GYÁNI Gábor (2014): A nőiség mint narratív identitás. In: Őri Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 11-22.
- GYÁNI Gábor (2011): A nők avagy a nemek története: fogalmak és helyzetkép. In: Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): A vászoncelédőtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában. Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény, 8-15.
- GYÁNI Gábor (2006): Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steinert Ágota (szerk.): Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna hatvanadik születésnapja alkalmából. Kortárs Kiadó, Budapest, 33-40.

- GYÁNI Gábor (1993): Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. Valóság, 36. évf., 4. sz., 18-27.
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest.
- HABERMAS, Jürgen (1999): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Osiris Kiadó, Budapest.
- HAHNER Péter (2006): A régi rend alkonya. Panem Kiadó, Budapest.
- HAHNER Péter (2001): A megújuló társadalom a 19. században. In: Rubicon, 2001, 6. sz. <https://tinyurl.hu/9mbo/> [2020.01.07.]
- HÁSZ-FEHÉR Katalin (1996): Molnár Borbála levelező társasága. Irodalomismeret, 1996. évf., 1-2. sz., 38-44. <http://www.staff.u-szeged.hu/~feher/pub/MOLNAR.htm> [2020.01.31.]
- H. BALÁZS Éva – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György (szerk., 2007): Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740-1815. Corvina Kiadó, Budapest.
- HUDI József (1990): Alfabetizáció és népi írásbeliség a 18-19. században. Az írástudatlanságból az alfabetizált világba. In: Rubicon, 1990, 5. sz. <https://tinyurl.hu/25zP/> [2020.10.10.]
- HÜBER Gabriella Margit (2019): (Vita)kultúra és (köz)művelődés a 19. század eleji tudományos folyóiratok hasábjain. In: Csiszár Beáta–Bódog Ferenc; Mező Emerencia–Závodi Bence (szerk.): VIII. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2019 – Tanulmánykötet. Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs, 107-119.
- HÜBER Gabriella Margit (2012): „A szívárvány színei” – Az Erdélyi Múzeum pedagógiai üzenete. Képzés és Gyakorlat, 10. évf., 3-4. sz., 68-82. <https://tinyurl.hu/emKj/> [2020.10.10.]
- JACOBS, Jerry A. (1996): Gender in equality and higher education. Annual Reviews, Pennsylvania.
- JONES, Claire (2012): Women’s access to higher education: An overview (1860-1948). HerStoria. <http://herstoria.com/?p=535> [2019. 11.20.]
- KALLA Zsuzsa (2010): „Szabálytalan” női életpályák, prostitúció a reformkori Pesten. Egy férfinapló széljegyzetei. Kaleidoszkóp, 1. évf., 1. sz., 206-236.
- KARÁDY Viktor – NAGY Péter Tibor (2012): Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.
- KATONA Csaba (2014): Többéjszakás kaland – avagy Slachta Etelka újrafelfedezése. Néhány gondolat a naplók másodszori kiadásához. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok veled...” Etelka soproni úrileány naplója (1838-1840). Mediawave, Győr.
- KATONA Csaba (2014): Lány tollal: sorvezető Slachta Etelka naplóihoz. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok veled...” Etelka soproni úrileány naplója (1838-1840). Mediawave, Győr.
- KATONA Csaba (2012): A kacér és a szende: Slachta Etelka és Kölcsey Antónia naplóinak értelmezései. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 47. évf., 2. sz., 52-60.
- KATUS László (2014): A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Kronosz Kiadó, Pécs.

- KÁDÁR Judit (2014): Engedelmes lázadók. Magyar írók és nőideál-konstrukciók a 20. század első felében. Jelenkor Kiadó, Budapest.
- KÁRPÁTI Attila (2020): „Hogy gyermekeimmel lehetek, kipótol minden egyebet” – Wesselényi Miklós apai szerepben. Mindennapok története. <https://tinyurl.hu/6VNS/> [2020.04.20.]
- KÁRPÁTI Attila István (2017): Wesselényi Miklós, az apa. Fons, 24. évf., 1. sz. http://www.epa.hu/03300/03304/00077/pdf/EPA03304_fons_2017_01_109-140.pdf [2020.04.20]
- KENYERES Ágnes (szerk., 1967): Magyar életrajzi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> [2019.10.20.]
- KERESZTY Orsolya (2015): Nők részvétele az emancipációs művelődési mozgalmakban a dualizmus kori Magyarországon. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben V. Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 104-113.
- KERESZTY Orsolya (2011): Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867-1918. Edition Nove, Budapest.
- KERESZTY Orsolya (2007): A társadalmi nem (gender) mint a kutatás tárgya a pedagógiában. Educatio, 2007. évf., 4. sz. http://www.educationline.eu/hu/educatio_reszletes.php?id=67 [2020.01.31]
- KÉRI Katalin (2019): A nőnevelés képi forrásai. Per Aspera Ad Astra. 6. évf., 1. sz., 7-30. <https://per-aspera.pte.hu/archivum/2019-1-szam-10.html> [2021.03.08.]
- KÉRI Katalin (2018): Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténelmi alapozással). Kronosz Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (2017): Tanult lányok, emancipált nők ábrázolása dualizmus kori karikatúrákon. Gyermeknevelés, 5. évf., 1. sz., 4-16. https://epa.oszk.hu/02400/02411/00010/pdf/EPA02411_gyermekneveles_2017_1_004-016.pdf [2021.03.08.]
- KÉRI Katalin (2015a): Adatok és művek a nem nyugati kultúrák neveléstörténetének kutatásáról. Historiográfiai áttekintés. PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs.
- KÉRI Katalin (2015b): Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÉRI Katalin (2015c): XVII. századi francia művek a nőnevelésről. Képzés és Gyakorlat, 13. évf., 1-2. sz., 85-100.
- KÉRI Katalin (2014): „Nők csak mértékkel olvassanak...” Adalékok a hazai női olvasóközönség 18-19. századi formálódásának történetéhez. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelczér-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs, 319-342.
- KÉRI Katalin (2008): Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867-1914. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (1997): Női időtöltések száz évvel ezelőtt. Valóság, 1997. évf., 3. sz., 36-44.
- KORNIS Gyula (1927): A magyar művelődés eszményei 1777-1848 között. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- KORNIS Gyula (1925): Az 1825/27-ik évi országgyűlés és a magyar közoktatásügy. Magyar Paedagogia. 1925. évf., 34. sz., 81-95.
- KORONDI Ágnes (2014): Író és olvasó nők a középkori Magyarországon. In: Papp Júlia (szerk.): A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 43-60.
- KOSÁRY Domokos (1988): Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790-1830. In: Horváth Márton (főszerk.): A magyar nevelés története. I. Tankönyvkiadó, Budapest, 211-255.
- KOSÁRY Domokos (1983): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOSELLECK, Reinhart (2009): Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg. Bevezetés. Korall, 2009. évf., 37. sz., 5-15.
- KÖVÉR György (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Soproni Szemle, 65. évf., 3. sz., 219-242.
- KRÁSZ Lilla (2019): A nőtörténet és a női kommunikációtörténet historiográfiai perspektíváiról. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 9-18.
- LÁSZLÓ Ferenc (2007): A nők mint a reformkori társas élet főszereplői. Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Argumentum, Budapest, 161-170.
- LENDVAI L. Ferenc – NYÍRI J. Kristóf (1985): A filozófia rövid története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL Tünde (2019): A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 21-33.
- L'HOMME Ilona (1999): Női olvasók. In: L. Simon László – Thímár Attila (szerk.): Az olvasó – az olvasás. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest.
- L'HOMME Ilona (1996): Takács Éva (1780-1845). Irodalomismeret, Budapest.
- L. RÉDEY Mária (2006): Demográfiai ismeretek. ELTE, Budapest.
- LYONS, Martyn (1999): New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, workers. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): A History of Reading in the West. University of Massachusetts Press, Amherst, 313-345.
- MAISCH Patrícia (2019a): A lánynevelés lenyomatai 19. századi női naplókban. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): "Asszonyoknak igen sokat kell tudni..." Új kutatások a nőnevelés történetéről. Kronosz Kiadó, Pécs, 145-159.
- MAISCH Patrícia (2018): A folyóiratok szerepe a 19. századi hazai (nő)irodalmi vitákban: Az első nővita a Tudományos Gyűjteményben. In: András Hanga – Lips Adrián (szerk.): Kommunikációs terek 2018. DOSZ-T3 Kiadó, Budapest-Sepsiszentgyörgy, 137-147.
- MÁTAY Mónika (2019): Deviánsak vagy lázadók? A nőiesség diszkurzív olvasatai. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 77-91.

- MÁTAY Mónika (1994): Nemes nemzetálm, avagy a reformkori nyilvánosság jellegzetességei a Honderű című divatlap tükrében. Jel-Kép, 1994. évf., 2. sz., 57-68.
- NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk., 1997): Szerep és alkotás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2004): A pedagógia problémátörténete. Gondolat Kiadó, Budapest.
- NIKITSCHER Péter (szerk., 2015): Az iskola szocializációs szerepe és lehetőségei. OFI, Budapest.
- N. SZEGVÁRI Katalin (1981): Út a nők egyenjogúságához. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- OROSZ Lajos (1962): A magyar nőnevelés úttörői. Franklin Nyomda, Budapest.
- OROSZ István – BARTA János – ANGI János (szerk., 2006): Európa az újkorban. Debrecen University Press / Multiplex Media, Debrecen.
- PAJKOSSY Gábor (2003): Magyarország története a 19. században – Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- PAPP Júlia (szerk., 2014a): A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- PAPP Júlia (2014b): Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában. In: Papp Júlia (szerk.): „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...”. A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 141-162.
- PALASIK Mária (szerk., 2007): A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest.
- PEARSON, Jacqueline (1999): Women’s Reading in Britain, 1750-1835: A Dangerous Recreation. Cambridge University Press, Cambridge.
- PESTI Brigitta (2019): Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 138-155.
- PETŐ Andrea (2003a): Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana. Balassi Kiadó, Budapest.
- PETŐ Andrea (2003b): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó, Budapest.
- PETŐ, Andrea – PITTAWAY, Mark (ed., 1994): Women in History - Women's History: Central and Eastern European perspectives. CEU, Budapest.
- POGÁNY Zsuzsanna (1937): Nőemancipáció. Összehasonlító tanulmány a német irodalom köréből. Minerva, Budapest.
- POÓR János (1992): A kompromisszumok kora. Adams, Budapest.
- PÓSFALAI János (1996): Nagy emberek szerelmei (14.). Vas Népe, 41. évf., 81. sz., 12.
- PUKÁNSZKY Béla (2013): A nőnevelés története. Gondolat Kiadó, Budapest.
<https://tinyurl.hu/Ne0U/> [2020.01.31.]
- PUKÁNSZKY Béla (2006): A nőnevelés évezredei. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1997): Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- RÁNKI Vera (1999): Magyarok – Zsidók - Nacionalizmus: a befogadás és kirekesztés politikája. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- RÉBAY Magdolna (é.n.): A nevelés-oktatás három arisztokrata (Teleki, Vay, Wesselényi) családban a dualizmus korában. In: Maisch Patrícia – Márhoffer Nikolett – Molnár-Kovács Zsófia – Szekeres Nikoletta – Szücs-Rusznak Karolina (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben 2016. PTE OTDI, Pécs. (megjelenés alatt)
- RICOEUR, Paul (2001): A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 5. Narratív pszichológia. Kijárat Kiadó, Budapest, 15-25.
- SCHULLER Gabriella (2007): Az úttörők. Magyar nőtörténeti arcképcsarnok. Rubicon. 2007, 8. sz., 68-69.
- SÉLLEI Nóra (szerk., 2007): A nő mint szubjektum, a női szubjektum. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SINHA, Mrinalina (2004a): Gender and Nation. In: Simth, Bonnie G. (ed.): Women's History in Global Perspective. University of Illinois Press, Urbana.
- SINHA, Mrinalina (2004b): Nations in an Imperial Crucible. In: Levine, Philippa (ed.): Gender and Empire. Oxford University Press, Oxford, New York, 181-202.
- SIPÓS Balázs (2019): Hogyan lett az újságírás női hivatás is Magyarországon? In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest, 167-184.
- SIPÓS Balázs – KRÁSZ Lilla (szerk., 2019): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SOMKUTI Gabriella (1981): Ujfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00018/pdf/449-484.pdf> [2020.04.20.]
- SOTIROPOULOS, Strauss Carol (2001): Frictions, Fictions and Forms: Woman's Coming of Age in English Eighteenth-century Educational Discourses. Dissertation. University of Connecticut. <https://opencommons.uconn.edu/dissertations/AAI3008140/> [2020.01.12.]
- SZABOLCS Éva (1995): Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék, Budapest.
- SZABÓ András (2014): Női művelődés a 16. századi Magyarországon. In: Papp Júlia (szerk.): A zsolnártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 71-78.
- SZIJÁRTÓ M. István (2003): Ampruszter Anna „földesasszony”. Nemes nők és földtulajdon a 18-19. század fordulóján. In: Láczy Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 164-177.
- SZIKLAY Cs. Mónika (2018): „Inkább siratlanul meghalni, mint megsiratva élni.” Szendrey Júlia, a boldogtalan sorsú özvegy. Múlt-kor. 2018. évf., 4. sz., 12-17.
- SZÍVÓS Andrea (2000): Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850-1888). In: Kéri Katalin (szerk.): Ezerszínű világ. Pécsi Tudományegyetem - Tanárképző Intézet, Pécs. <http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/ezerszin/ezersz15.htm> [2020.01.31.]

- THIRRING Gusztáv (1938): Magyarország népessége II. József korában. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Konyvek_272615/ [2020.03.03.]
- TÓTH István György (1990): Írástudó ember után kéne nézni. Az írástudatlanságból az alfabetizált világba. In: Rubicon, 1990, 5. sz. <https://tinyurl.hu/zRcL/> [2020.10.10.]
- VÁRADI Monika Mária (2007): Nők a térben és a társadalomban. Educatio. 2007., 4. sz. http://www.edu-online.eu/hu/educatio_reszletes.php?id=67 [2020.01.31.]
- VIRÁG, Irén (2018): „The world of female educational institutions” In: Acta Educationis Generalis (AEG) Volume 8, 2, Paper VI, 72-81. <https://tinyurl.hu/abk2/> [2020.09.11.]
- VIRÁG Irén (2013): A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848). Líceum Kiadó, Eger.
- VIRÁG Irén (2010): A magánnevelés és köznevelés dilemmája a reformkori sajtóban. In: Fenyő Imre – Rébay Magdolna (szerk.): Felszántatlan területeken. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen, 121-132.
- VIRÁG Irén (2010): Nőnevelés – arisztokrata tradíciók. Iskolakultúra, 2010, 3. sz., 58-73.
- V. László Zsófia (2014): Nőoktatás és könyves műveltség a 17-18. században. In: Papp Júlia (szerk.): A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 95-126.
- VÖLGYESI Orsolya (2003): Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében. In: Lácza Magdolna (szerk.): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 147-156.
- WOOLF, Virginia (1986): Saját szoba. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- WOOLF, Virginia (1929): A Room of One's Own. Hogarth Press, England.

VIII.2. Irodalom- és olvasástörténet

- ALTICK, Richard D. (1998): The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900. Ohio State University Press, Ohio.
- BALLAGI Géza (1888): A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin Társulat, Budapest. <https://tinyurl.hu/BNZ2/> [2020.03.03.]
- BARBIER, Frédéric – BERTHO-LAVENIR, Catherine (szerk., 2004): A média története. Diderot-tól az internetig. Osiris Kiadó, Budapest.
- BIRKHOOD, Matthew H. (2019): Characters Before Copyright: The Rise and Regulation of Fan Fiction in Eighteenth-Century Germany (Law and Literature). Oxford University Press, Oxford.
- BENDA Kálmán (1976): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 19. évf., 4. sz., 54-62.
- BENEDEK István (1969): Párizsi szalonok. Magvető Kiadó, Budapest.
- BÉNI Brigitta (2018): Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina szemléleteinek ellentmondásossága. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- BORGES, Jorge Luis (1999): A könyv. In: Jorge Luis Borges válogatott művei. IV.: Az ős kastély. Európa Könyvkiadó, Budapest, 59-70.

- BOZSOKI Petra (2019): Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. Irodalomismeret, 2019. évf., 3. sz., 19-54. http://www.irodalomismeret.hu/files/2019_3/bozsoki_petra.pdf [2020.09.12.]
- BRADLEY, Matthew – JOHN, Juliet (szerk., 2015): Reading and the Victorians. Ashgate Publishing, Surrey-Burlington.
- BRANDT, Juliane (2002): A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában. In: Pásztor Cecília (szerk., 2000): Ünnepek – hétköznap – emlékezet, Szécsény.
- BUTLER, Judith (1991): Das Unbehagen der Geschlechter. Frankfurt.
- CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk., 2000): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Balassi, Budapest.
- CHARTIER, Roger (1994): A kódextől a képernyőig. Az írott szó röppályája. Budapesti Könyvszemle, 6. évf., 3. sz., 305-311.
- CZACHESZ Erzsébet – LESZNYÁK Márta (1996): Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. Educatio, 1996. évf., 3. sz., 417-430.
- CSATKAI Endre (1943): Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója. Soproni Szemle, 7. évf., 3. sz., 1-155.
- CSÉCS Teréz (1998): Tudományos Gyűjtemény (1817-1841) repertórium. Palatia Nyomda és Kiadó Bt., Győr.
- CSOMA Gyula – LADA László (2002): Az Olvasás éve és a funkcionális analfabetizmus. Új Pedagógiai Szemle, 52. évf., 3. sz. <https://tinyurl.hu/eZWu/> [2020.10.10.]
- DARNTON, Robert (1984): Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity. In: Darnton, Robert: The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. Basic Books, New York, 215-256.
- DEBRECZENI Attila (2002): Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában. Irodalomtörténet 33/83. évf., 497-516.
- EISENSTEIN, Elizabeth L. (1993): The Printing Revolution in Early Modern Europe. Cambridge University Press, Cambridge.
- EISENSTEIN, Elizabeth L. (1979): The printing press as an agent of change. Cambridge University Press, Cambridge.
- FAZEKAS Júlia (2020): Olvasó honleányok, bajuszos írónők. Nők a reformkori divatlapokban. In: Török Zsuzsa (szerk.): Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820-1920. Reciti, Budapest.
- FÁBRI Anna (1987): Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779-1848. Magvető Kiadó, Budapest.
- FEBVRE, Lucien–MARTIN, Henri-Jean (2005): A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV-XVIII. században. Osiris Kiadó, Budapest.
- FENYŐ István (1979a): Az Erdélyi Múzeum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében. In: Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. (1705-1848). <https://tinyurl.hu/mN0z/> [2020.04.02.]
- FENYŐ István (1979b): Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. In: Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. (1705-1848). <https://tinyurl.hu/mN0z/> [2020.04.02.]
- FETTERLEY, Judith (1978): The resisting reader: a feminist approach to American fiction.
- FICHTE, Johann Gottlieb (1889): Characteristics of the Present Age. Chapman, London.

- FLINT, Kate (1993): *The Woman Reader, 1837-1914*. Oxford University Press, USA.
- FÜLÖP Géza (1978): *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÜLÖP Géza (1976): Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. *Magyar Könyvszemle*, 92. évf., 1-4. sz., 94-101.
- FÜLÖP Géza (1975): Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. *Magyar Könyvszemle*, 91. évf., 1-4. sz., 181-195.
- FÜLÖP Géza (1974): A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18-19. század fordulóján (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára). *Magyar Könyvszemle*, 90. évf., 1-4. sz., 249-294.
- FRAUHAMMER Krisztina (2019): *Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19-20. századi Magyarországon*. MTA-SZTE, Szeged, 2019. <https://core.ac.uk/download/pdf/223023486.pdf> [2020.09.10.]
- FRAUHAMMER Krisztina (2017): Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni. Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet; Erdélyi Múzeum-Egyesület; Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- GRANASZTÓI Olga (2011): Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire. *Korunk*, 12. évf., 43. sz., 5-24.
- GURKA Dezső (szerk., 2017): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18-19. századi magyar kultúrában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GR. Y. (1899): *Uránia – száz év előtt. Magyarország*, 6. évf., 157. sz.
- GYÁNI Gábor (2006): Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából. *Médiakutató*, 2006., tavasz. <https://tinyurl.hu/w0QX/> [2020.10.01.]
- GYÁNI Gábor (2004): Válaszúton az irodalmi kultusz kutatás. *Literatura*, 30. évf., 2. sz., 208-218.
- GYÁNI Gábor (1996): Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed*, 14. évf., 4. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00012/gyani.htm> [2020.10.01.]
- HALÁSZ Gábor (1937): *Magyar költőnők. Tükör*, 1937. évf., 4. sz., 276-278.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin (szerk., 2011): „...barátom a túlvilágon is” Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései (1835. május-1861. október 28.). *Szegedi Tudománygyűjtemény*, Szeged.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin (2000): Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében. Fáy András irodalomtörténeti helye. *Kossuth Egyetemi Kiadó*, Debrecen.
- HEGEDÜS Géza (1995): *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Trezor, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/> [2020.03.03.]
- HIMA Gabriella (1999): *Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- HIMA Gabriella (1998): *Gender Studies. A feminista irodalomtudomány történetéhez*. *Debreceni Szemle*, 6. évf., 4. sz.

- HOLL Béla (1958): A magyar nyelvű nyomtatott katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája. Kézirat. Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, Saját Írások sorozat 121. tétel, Budapest.
- HORVÁTH Györgyi (2007): Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban. Kijárat Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH Györgyi (2005b): A sajátként/idegenként felismert múlt. A történeti elbeszélés identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban a hetvenes évektől a kilencvenes évekig. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- HORVÁTH Györgyi (2005a): Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában. In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.): Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei. Dayka Könyvek, Budapest.
- JEFFERSON, Ann – ROBEY, David (szerk., 1995): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris Kiadó, Budapest.
- KÁLLAY Miklós (1927): Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában. *Literatúra* II. 1927. évf., 2. sz., 244-249.
- KESZEG Vilmos (2008): Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- KIBÉDI VARGA Áron (2000): A nemes és a kultúra. *Korunk*, 3. évf., 11. sz., 5-14.
- KISPÁL Mihály (1887): Egy régi magyar írók könyvtára. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1887. évf., 2. sz., 184-188.
- KOSÁRY Domokos (1979): A reformkor sajtója 1820-1840. In: Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. (1705-1848). <https://tinyurl.hu/mN0z/> [2020.04.02.]
- KOVÁCS Janka – LÁSZLÓFI Viola (2019): „Mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti.” Beszélgetés Roger Chartier francia történésszel. *Sic Itur Ad Astra*. <https://tinyurl.hu/ySRf/> [2020.04.10.]
- KÓKAY György (szerk., 1979): A magyar sajtó története I. (1705-1848). <https://tinyurl.hu/mN0z/> [2020.04.02.]
- KRIZSÁN László (2002): A magyar irodalom történelmi forrásai. BIP, Budapest.
- KUCSERKA, Zsófia (2020): Friends or Enemies? Sisterhood in Nineteenth-Century Hungarian Novels and Diaries. *Hungarian Historical Review*, 9, no. 4., 650-666.
- LAKNER Lajos (2004): Kultusz, olvasás, identitás. *Literatura*, 30. évf., 2. sz., 225-250.
- LEJEUNE, Philippe (2003): Önéletírás, élettörténet, napló. L'Harmattan, Budapest.
- LUKACS, John (2004): A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- MADER Béla (1976): A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817-1818) és Thaisz András (1819-1827) szerkesztősége idején. JATE, Szeged.
- MAISCH Patrícia (2019b): Női szerzőként a magyar irodalomoktatásban. In: Soltész Márton – V. Gilbert Edit (szerk.): Szabó Magda száz éve. Széphalom Könyvműhely – Orpheusz Kiadó, Pécs-Budapest, 149-158.
- MAISCH Patrícia (2015): Női szempontok megjelenése napjainkban a 19. századi magyar irodalom oktatásában. Diplomadolgozat. PTE BTK, Pécs.

- MAISCH Patrícia (2013): A 19. század asztalfiókjainak rejtett kincsei. Diplomadolgozat. PTE BTK, Pécs.
- MAISCH Patrícia (é.n.a.): Leányaink és fiaink - nő, lány, anya Ernest Legouvé művében. In: Ács-Bíró Adrienn – Maisch Patrícia – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben 2018. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. (megjelenés alatt)
- MAISCH Patrícia (é.n.b.): Női szempontok megjelenése a hazai romantika irodalmának oktatásában – napjainkban. In: Maisch Patrícia – Molnár-Kovács Zsófia – Szabó Hajnalka Piroska (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben 2017. PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. (megjelenés alatt)
- MÁNDY Teréz (1936): Nők a mai magyar irodalomban. Korunk, 11. évf., 1. sz., 29-35. <https://tinyurl.hu/F4sX/> [2020.01.31.]
- MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (2008): Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai. L'Harmattan Kiadó – Pécsi Tudományegyetem, Budapest.
- MENYHÉRT Anna (2013): Női irodalmi hagyomány. Napvilág Kiadó, Budapest.
- MENYHÉRT Anna (2010): Kaland és kánon. Feminizmus és irodalom. Alföld, 51. évf., 10. sz., 46-52.
- MERÉNYI Annamária (2000): A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében. In: Takáts József (szerk.): A magyar irodalmi kánon a XIX. században. Kijárat Kiadó, Budapest, 57–72.
- MEZEI Márta (2000): Magyar irodalom a nyelvújítás korában. In: Haza és Haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790-1867). Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest.
- MITGUTSCH, Anna (1997): Mi az, hogy "női irodalom"? Magyar Lettre International, 1997., 24. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00008/24mitg.htm> [2020.01.31.]
- MOI, Toril (1999): Feminista irodalomkritika. In: Jefferson, Ann – Robey, David (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris Kiadó, Budapest, 233-254.
- MONOK, István (2016): [Female Book Owners and Female Readers in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary. SHARP.](https://www.sharpweb.org/main/sharp-translations) In: Pickford, Susan – Lyons, Martyn (szerk.): The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing. Translations 2. <https://www.sharpweb.org/main/sharp-translations> [2018.01.10.]
- MONOK István (2014): A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16-17. században. In: Papp Júlia (szerk.): A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 79-94.
- MONOK István (2010): A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről. Magyar Könyvszemle, 2010, 141-157.
- MONOK István (2005): [Az olvasott örökség - hagyomány és megújulás.](#) In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): Kulturális örökség - társadalmi képzelet. OSZK, Akadémiai Kiadó, Budapest, 83-92.
- MONOK István (1997a): Könyvtárak és könyvolvasás 1526-1750. Iskolakultúra, 1997. évf., 5. sz., 17-22.
- MONOK István (1997b): [A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében.](#) Könyvtári Figyelő, 1997. évf., 3. sz., 485-498.

- NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (1997): Szerep és alkotás: női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- NAGYDIÓSI Gézáne (1958): Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: OSZK Évkönyv 1957. Budapest, 193–229. <https://tinyurl.hu/GjQl/> [2020.10.10.]
- NAGYDIÓSI Gézáne (1957): Női olvasómozgalom a múlt század közepén. Magyar Könyvszemle, 73. évf., 1-4. sz., 66-67.
- NÉMETH István – KISS József (1982): Barthos Paulina emlékkönyve. Magyar Könyvszemle, 98. évf., 1-4. sz., 268-276.
- ORBÁN Balázs (1889): Tordai olvasó nőegylet. In: Orbán Balázs: Torda város és környéke. <http://mek.oszk.hu/04700/04756/html/index.html> [2020.12.20.]
- PEARSON, Jacqueline (1999): Women's Reading in Britain 1750-1835: A Dangerous Recreation. Cambridge University Press.
- PINTÉR Györgyi (2013): Sajtókutatás – divatlapkutatás. A reformkori divatlap-történet-írás esélyei. Médiakutató, 14. évf., 4. sz., 37-44.
- PINTÉR Jenő (1911): Régi magyar írónők. Kultura.
- POGÁNY György (2014): Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról. Könyv és nevelés, 2014, 1. sz., 42-58.
- POGÁNY György (2013): "Honleányok" és a könyvek - Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban. Könyv és Nevelés, 2013. évf., 1. sz., 43-55.
- POGÁNY György (2008): Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában. Könyvtári Figyelő, 2008. évf., 3. sz., 450-461.
- RÁKAI Orsolya (2011): Idegen testek: xenológia, modernség és feminizmus az ezredfordulón, avagy a társadalmi nyilvánosság újabb szerkezetváltozása. Helikon, 57. évf., 1-2. sz., 87-96.
- RÁKAI Orsolya (2007): A nők és a nemzet kulturális-kultikus megalkotása. A hallgatás hona. Alföld, 58. évf., 5. sz., 52-56.
- RÁKAI Orsolya (2004): Tükör által színről színre: az (ön)azonosság (f)elismerése: fikció és realitás keveredése a kultuszban. Literatura, 30. évf., 2. sz., 219-224.
- ROPOLYI László (2003): A könyv és az olvasás. Iskolakultúra, 2003. évf., 6. sz., 114-120.
- SVENBRO, Jesper (2000): Az archaikus és klasszikus Görögország. A csendes olvasás feltalálása. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Balassi, Budapest, 44–70.
- SÉLLEI Nóra (2015): Lánnyá válik, s írni kezd: 19. századi angol írónők. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SÉLLEI Nóra (szerk., 2007a): A nő mint szubjektum, a női szubjektum. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SÉLLEI Nóra (2007b): Nem félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SÉLLEI Nóra (2001): Tükröm, tükröm...Írónők önéletrajzai a XX. század elejéről. Kossuth Egyetemi Kiadó, Budapest.
- SHOWALTER, Elaine (1977): A Literature Of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing. Princeton University Press, Princeton.

- S. SÁRDI Margit (2014): *Napló-könyvek. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt.* Attraktor, Budapest.
- S. SÁRDI Margit (2006): *Naplók és naplóíró nők (XVII-XVIII. század).* Irodalomtörténet, 2006. évf., 4. sz., 618-628.
- S. SÁRDI Margit (1984): *Petróczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény.* In: *A nő az irodalomban.* Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 28-49.
- SZABÓ G. Zoltán (2000): *A reformkor és az önkényuralom időszaka. Haza és Haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790-1867).* Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest.
- SZALONTAY Gabriella (1973): *A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége,* ELTE, Budapest.
- SZEMZŐ Piroska (1940): *A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 100 esztendővel ezelőtt.* Magyar Könyvszemle, 64. évf., 1-4. sz., 171-172.
- SZIGETI Éva (2007): *„Írni azért szokás, hogy elolvassák”. Változó funkciójú naplók – és ami ezekből kiderül.* Jel-Kép, 2007. évf., 2. sz., 55-78.
- SZILÁGYI Ákos – KÁLMÁN C. György – BAZSÁNYI Sándor – MARGÓCSY István – RÁKAI Orsolya (2009): *Vita a nemzeti kánonról.* Magyar Lettre Internationale, 2008-2009. tél, 70. sz., 5-20.
- SZILÁGYI Márton (2017): *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja. Legenda és valóság.* In: Gurka Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18-19. századi magyar kultúrában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 41-54.
- TAKÁTS József (2005): *A nemzeti kultúra megalkotása és a kultuszok.* In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség - társadalmi képzelet.* OSZK, Akadémiai Kiadó, Budapest, 23-30.
- TAKÁTS József (2004): *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok.* Regio, 2004. évf., 4. sz.
- TOLDY Ferenc (1875): *Irodalmi társasköreink emlékezeté.* Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig. Budapesti Szemle, 8. kötet, 15. sz., 1-15.
- TÓTH Gyula (2001a): *A közkönyvtár.* In: Horváth Tibor – Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve 3. A könyvtárak rendszere.* Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH Gyula (2001b): *A könyvtár történelmi szerepvállalásai.* In: Horváth Tibor–Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve 3. A könyvtárak rendszere.* Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH Olga (2007): *Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében.* In: Magyar Tudomány. 2007. évf., 12. sz. <http://www.matud.iif.hu/07dec/13.html> [2020.01.31.]
- TÖRÖK Sophie (1932): *Nők az irodalomban.* Nyugat, 25. évf., 24. sz. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00548/17166.htm>[2020.01.31.]
- TÖRÖK Zsuzsa (2019): *A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája.* Irodalomismeret, 2019. évf., 1. sz., 93-114.
- TÖRÖK Zsuzsa (szerk., 2016): *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról.* Reciti, Budapest.
- TÖRÖK Zsuzsa (2015): *A Wohl-nővérek emancipációja.* Aetas, 2015, 1. sz., 87-115.

- UDVARI Tünde – KULCSÁR Zsófia (2012): Az 'író' szerepe a magyar középiskolai irodalomoktatásban. TNTeF. 2. évf., 1. sz., 109-118. http://tntefjournal.hu/vol2/iss1/10_kulcsar_udvari.pdf [2020.01.31.]
- VAN HORN MELTON, James (2001): The Rise of the Public in Enlightenment Europe. (New Approaches to European History). Cambridge University Press, Cambridge.
- VÁRNAGYI Márta (2011): A női irodalom és a feminista irodalomkritika Magyarországon. TNTeF, 1. évf., 1. sz. http://tntefjournal.hu/vol1/iss1/03_varnagyi.pdf [2020.01.31.]
- VÉRTESY Jenő (1906): Kölcsey Ferencz. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- V. GILBERT Edit (2002): Naplót írni - közügy? Ex Symposion, 2002. évf., 38. sz., 1-8.
- Z. VARGA Zoltán (2014): Önéletrajzi töredék, talált szöveg. Balassi, Budapest.
- ZSOLDOS Benő (1937): A magyar sajtó és munkatársai a múlt század elején. A Sajtó, Sajtóügyi tudományos folyóirat, 11. évf., 7-8. sz., 5-8.

VIII.3. Módszertan

- JÁKI László (1993): A magyar neveléstudomány forrásai. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- DÁRDAI Ágnes (2002): A tankönyvkutatás alapjai. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- GLÓZER Rita (2007): Diskurzív módszerek. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány. Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 260-268.
- GLÓZER Rita (2007): Diskurzuselemzés. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány. Néprajzi Múzeum, PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, Budapest-Pécs, 360-372.
- KÉRI Katalin (2001): Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Kiadó, Budapest.
- PÁLFI Melinda (2010): Diskurzuselemzés a neveléstudományi kutatásokban egy sajtószöveg vizsgálatán keresztül. In: Andl Helga – Dominek Dalma Lilla – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): Iskola a társadalmi térben és időben 2009. Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 99-102.
- SÁNTHA Kálmán (2006): Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABOLCS Éva (1999): Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868–1890. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

VIII.4. Primer források

VIII.4.1. Ego-dokumentumok

- BETHLEN Kata (1984): Bethlen Kata önéletírása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- CHOMA, Anne (2019): Gentleman Jack. HVG Könyvek, Budapest.
- DEÁK Farkas (1879): Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515-1709. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- CSATKAI Endre (1943): Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója 1838–1842. Soproni Szemle, 1943. évf., 4. sz., 1–155.
- DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza (1955): Déryné emlékezései. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- GÁBOR Júlia (szerk., 1982): Kölcsey Antónia naplója. Magvető Kiadó, Budapest.
- GYIMESI Emese (2019): Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában. MTA-Lendület Magyar Családtörténet kutatócsoport, Budapest.
- KARACS FERENCNÉ TAKÁCS Éva (1935): Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- MIKES Kelemen (1966): Törökországi levelek. Osiris Kiadó, Budapest.
- PULSZKY Terézia (1986): Egy magyar hölgy emlékiratai. Magvető Kiadó, Budapest.
- SLACHTA Etelka (2014): „...kacérkodni fogok vele”. Slachta Etelka soproni úrileány naplója (1838-1840). Mediawave Alapítvány, Győr.
- SZENDREY Júlia (2018): Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával. Szépmíves Könyvek, Budapest.
- SZENDREY Júlia – GYIMESI Emese (2018): Szendrey Júlia összes verse. Kortárs Kiadó, Budapest.
- SZENDREY Júlia (1930): Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása. Genius Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS Éva (é.n.): Karacs Ferencné élete. Café Babel, 41. sz., 73-78.
- WESSELÉNYI Polixéna (1981): Olaszthoni és schweizi utazás. Magvető Kiadó, Budapest.

VIII.4.2. Irodalmi források, válogatott munkák

- BESSENYEI György (1953): Bessenyei György válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- BESSENYEI György (1777): Anyai oktatás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- EÖTVÖS József (2011): A nemzetiségi kérdés. Kriterion Kiadó, Kolozsvár.
- EVVA Gabriella (szerk., 1935): Karacs Ferencné Takács Éva válogatott munkái, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- FÁBRI Anna–BORBÍRÓ Fanni–SZARKA Eszter (szerk., 1999): A nő és hivatása I. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Kortárs Kiadó, Budapest.
- GYULAI Pál (1908): Kritikai dolgozatok. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HATVANY Lajos (1983): Feleségek felesége. Magvető Kiadó, Budapest.
- KANT, Immanuel (1980): Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In: Kant, Immanuel: A vallás a pusztaság határain belül és más írások. <http://mek.niif.hu/06600/06616/html/#14> [2020.04.10.]
- KORODA Miklós (1944): A magyar felvilágosodás breviáriuma. Anonymus Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS Máté (szerk., 1963): A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÖLCSEY Ferenc (1834): Parainesis Kölcsey Kálmánhoz. <https://mek.oszk.hu/06000/06028/html/gmkolcsey0002.html> [2020.03.20.]
- MENYHÉRT Anna (2016): Egy szabad nő. Erdős Renée regényes élete. General Press Kiadó, Budapest.
- N. NAGYVÁTHY János (1820): Magyar házi gazdaszöny. Trattner János Tamás Nyomdája, Pest.
- PÁZMÁNY Péter (1636): Mint kell a keresztény leányt nevelni. <https://tinyurl.hu/brkq/> [2021.01.12.]
- SZABÓ T. Anna (2002): A reformkori nők. Forrás, 34. évf., 5. sz.
- SZÉCHENYI István (1830): Hitel. <https://mek.oszk.hu/06100/06132/html/index.htm> [2020.03.20.]
- VÁCZY János (1900): Kazinczy Ferenc levelezése. X. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

VIII.4.3. Felső Magyar Országi Minerva

- A. BALOGH Pál (1829): Az Újságlevelekről. Felső Magyar Országi Minerva, 1826, 4. negyedév (október-december), 11. füzet
- ÁRVAY Gergely (1825): A' Román-kórság. Felső Magyar Országi Minerva, 1825, 2. negyedév (április-június), 4. füzet
- CSONTOS István (1826): A' Szorgalmatosságról. Felső Magyar Országi Minerva, 1826, 4. negyedév (október-december), 12. füzet
- D.M. (1825): Gr. D*** J. Ö Ngának B. P*** Ö Nagyságához írt levele a' Magyar-nyelv' ügyében. Felső Magyar Országi Minerva, 1825, 4. negyedév (október-december), 12. füzet
- DULHÁZY Mihály (1827): Észre-vételek - A' könyvek' kritikai szempontból való olvasásáról, és vizsgálásáról. Felső Magyar Országi Minerva, 1827, 4. negyedév (október-december), 10. füzet
- ELEMÉR (1835): Egy két szó az Időszaki-iratokról, 's ezek nem. Felső Magyar Országi Minerva, 1835, 3. negyedév (július-szeptember), 1. füzet

- FOGARASY János (1830): A' Szerelemről. Felső Magyar Országai Minerva, 1830, 1. negyedév (január-március), 2. füzet
- [ISMERETLEN SZERZŐ] (1832): Panasz a' Magyar-Zsurnálok kevé vóltáról. Egy Pesten lakó Magyar Nemes' levele egy Magyar-tudóshoz (1832). Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 2. negyedév (április-június), 4. füzet
- [ISMERETLEN SZERZŐ] (1826): A' Fő-rendű Aszszonyoknak szükséges a' Tudományokat tanulni. Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 2. negyedév (április-június), 6. füzet.
- [ISMERETLEN SZERZŐ] (1826): Az Írás és a 'Könyv-nyomtatás (Herder után). Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 1. negyedév (január-március), 1. füzet.
- [ISMERETLEN SZERZŐ] (1825)Elő-szó, az avúlni kezdő és a' nagyon újítgató írás-módról a' Magyar nyelvben. Felső Magyar Országai Minerva, 1825, 1. negyedév (január-március), 1. füzet.
- KAZINCZY Ferencz (1826): Könyv-Becslés. Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 2. negyedév (április-június), 2. füzet
- K.S. (1825): A' szép könyvek' olvasásáról. (Funke után). Felső Magyar Országai Minerva, 1825, 2. negyedév (április-június), 5. füzet
- M. GR. SZÉCHENYI ISTVÁN ÚR Ö N. A' MINERVA RED. KÜLDÖTT sorai (1828). Felső Magyar Országai Minerva, 1828, 3. negyedév (július-szeptember), 9. füzet
- MAGDA PÁL, S. Pataki Professor (1830): A' nyelv mívelésével hirtelenkedni nem kell. Felső Magyar Országai Minerva, 1830, 4. negyedév (október-december), 11. füzet
- MAGDA Pál (1826): A' Culturáról. Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 1. negyedév (január-március), 1. füzet
- MEGYASZSZAY (1830): Beszédje egy Anyának, Leányához a' szív' és lélek' ki formáltatásáról. Mad. la Marquise de Lambert' munkáiból. Felső Magyar Országai Minerva, 1830, 4. negyedév (október-december), 12. füzet
- N. A. KISS Sámuel (1835): Az Aristarchusokhoz. Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 1. negyedév (január-március), 9. füzet
- N. A. KISS Sámuel (1826): Erkölcsi Értekezés. Felső Magyar Országai Minerva, 1826, 4. negyedév (október-december), 11. füzet
- NÉMETHY Pál (1830): Locke Nevelésménye, rövid kivonatban. Felső Magyar Országai Minerva, 1830, 4. negyedév (október-december), 10. füzet
- S.J. (1825): Mennyire legyen az Aszszony-személy jártas a' Tudományban. Felső Magyar Országai Minerva, 1825, 3. negyedév (július-szeptember), 5. füzet
- SZABÓ Nepomuk (1827): A' Könyvek' kritikai szem-pontból való olvasásáról, és vizsgálásáról. Felső Magyar Országai Minerva, 1827, 4. negyedév (október-december), 10. füzet.
- SZÉCHENYI István (1828): Méltóságos Gróf Széchenyi István Úr Eő Nagyságának a Minerva Redactiójához küldött sorai. Felső Magyar Országai Minerva, 1828, 3. negyedév (július-szeptember), 9. füzet.
- UDVARDY J. (1835): Az Értekezésekről. A' Nótelenségről. Felső Magyar Országai Minerva, 1835, 3. negyedév (július-szeptember), 8. füzet
- UDVARDY János (1832): Analogia. Felső Magyar Országai Minerva, 1832, 4. negyedév (október-december), 10. füzet

- UDVARDY János (1832): Olvasás. Felső Magyar Országi Minerva, 1832, 3. negyedév (július-szeptember), 9. füzet
- UDVARDY József (1831): A' sznyvekről 's szeszélyekről, a' mennyiben ezek a' nevelést tárgyazzák. Felső Magyar Országi Minerva, 1831, 4. negyedév (október-december), 12. füzet
- VARGA István (1827): A' Tökélletesedésről. Felső Magyar Országi Minerva, 1827, 2. negyedév (április-június), 10. füzet

VIII.4.4. Tudományos Gyűjtemény

- A. (1826): Észrevételek, S[ebestyén] G[ábor] menyből jött kirekesztő Privilegiumára. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 6. szám, 104-108.
- A. (1817): Statistikai Esmértetések. A' Debretzeni Reformatum Collegiumról. In: Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 5. szám, 50-67.
- [ALMÁSI BALOGH Pál] (1829): Tudósítások a' külföldről. (Folytatás). Tudományos Gyűjtemény, 13. évfolyam, 1. szám, 31-54.
- BALÁSFALVI KISS László táblab. (1837): A' Kecskeméti Reform. Fő-Oskola' újabb időkbeli történetei 's jelen állapota. Tudományos Gyűjtemény, 21. évfolyam, 10. szám, 112-122.
- BALOGH Sámuel (1824): A' Románokról. Tudományos Gyűjtemény, 8. évfolyam, 4. szám, 70-91.
- BÁRÓ MEDNYÁNSZKY Alajos (1822): Hazafiúi gondolatok a' Magyar nyelv kiterjesztése dolgában In magnis et voluisse sat est. Tudományos Gyűjtemény, 6. évfolyam, 1. szám, 1-37.
- B.S. (1822): Gondolatok a' Literatúrának tökéletesüléséről. Tudományos Gyűjtemény, 6. évfolyam, 7. szám, 61-85.
- BÖHM Károly (1834): A' Népeességről. Tudományos Gyűjtemény, 18. évfolyam, 10. szám, 53-67.
- E... (1840): Néhány nevezetes férfiak életrajza, jellemvonásai. Tudományos Gyűjtemény, 24. évfolyam, 8. szám, 89-109.
- EDVI ILLYÉS Pál (1834): Az Elemi Népoktatás legújabb állapota németországban. (Kivonat Cousin, Párisi Professor, tudósításaiból.) . Tudományos Gyűjtemény, 18. évfolyam, 11. szám, 3-48.
- EDVI ILLYÉS Pál (1824): Hozzá valók az újabb Magyarság Védelméhez. Tudományos Gyűjtemény, 8. évfolyam, 6. szám, 94-103.
- EDVI ILLYÉS Pál (1823): Észrevétel és kérés Nagy buzgalmú Iróinkhoz. Tudományos Gyűjtemény, 7. évfolyam, 8. szám, 74-80.
- FF- (1826): Némelly Észrevételek K.J'. Pedantismusáról és S. G., Menyből jött kirekesztő Privilegiumáról. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 7. szám, 3-31.
- FOLNESICS Lajos J. (1817a): Ifjúság számára írt könyvek. Ifjúság Barátja, vagy hasznosan mulattató Darabok a két nembéli Ifjúság számára... Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 3. szám, 83-100.

- FOLNESICS Lajos J. (1817b): Észrevételek a Pestalozzismus ellen. Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 1. szám, 123-134.
- FÖLDVÁRY Miklós (1826): Mi akadályoztatja a' Hazai Literatura gyarapodását. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 1. szám, 38-44.
- FÜREDI Vida [Kisfaludy Sándor] (1818): A' Recenziókról. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 6. szám, 3-32.
- GRESKOVITS Ágoston (1836): A' rendes kifejlődés, és a' célirányos nevelés' alapvonatai. Tudományos Gyűjtemény, 20. évfolyam, 11. szám, 29-91.
- GRÓF ESZTERH. K.-NAK IGAZ Tisztelőji (1819): Elfelejtethetlen emlékezetű Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles Élete, közhasznú építési, és különösen az általa szerzett, utánna pedig nevedezett, megyebéli Könyv-Gyűjteménynek leírása. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 5. szám, 3-32.
- GRÓF TELEKI László (1819): A' Magyar Vers-szerzés Mesterségéről szóló Gondolatai Gróf Teleki Lászlónak. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 1. szám, 17-49.
- GÜNÖSZEBESZ - Aszszony-tisztelő(görög!!!) (1826): Szózat Napkeletről, a' Magyar férjfiúi és aszszonyi Nem' viszonyaik eránt. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 9. szám, 65-77.
- HALIMBAI Sándor (1838): Az iskola' korszerű haladásáról. (Herdertől.) Tudományos Gyűjtemény, 22. évfolyam, 11. szám, 70-80.
- HORVÁTH István (1836): A' Magyar Nyelv régi Maradványairól. (Folytatás.) Tudományos Gyűjtemény, 20. évfolyam, 12. szám, 91-94.
- HORVÁTH József Elek (1819): A' Nemzeti Csínosodásról. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 12. szám, 41-67.
- HORVÁTH 'Sigmund (1825): A' Házi nevelésnek hibájiról, és azoknak orvoslások módjáról. Tudományos Gyűjtemény, 9. évfolyam, 2. szám, 45-99.
- [ISMERETLEN SZERZŐ] (1824): Édesi Gergely vagy is az Erkölt Diadalma, egy Eredeti Hős-rege; négy Tselvékben. Tudományos Gyűjtemény, 8. évfolyam, 6. szám, 99-115.
- JAKABFALVAY András (1825): Rövid Értekezés az Asszonyi Nem Tudományos Pallérozódásáról. Tudományos Gyűjtemény, 9. évfolyam, 7. szám, 23-31.
- JAKKÓ László levelét közli Y. (1818): Jankovics Ur jeles gyűjteményében találtató két emlékek' megfejtéséről Tudósítás Francia Országból. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 10. szám, 115-118.
- JANKÓ János (1822): Pécs Szabad Királyi Városnak rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény, 6. évfolyam, 1. szám, 38-90.
- JOLSVAI Bandi (1819): Külömböző Vélekedés a' Recenziókról. Mint felelet a' Tud. Gyűjt. 1818. eszt. IV. és VI. Köteteire. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 5. szám, 54-76.
- KAJDATSY Terézia (1820): A meteor kövekről..., Tudományos Gyűjtemény, 4. évfolyam, 5. szám., 33-40.
- KÁROLYI Sámuel (1841): A' parasztok' jelleme. (Garve K. után). Tudományos Gyűjtemény, 12. évfolyam, 7. szám, 3-52.
- KIS Superintendes (1828): Az Írók' megjutalmaztatásáról. Tudományos Gyűjtemény, 12. évfolyam, 3. szám, 71-94.

- KIS János (1829): Töredék egy Magyar olvasónak Jegyző könyvéből. Azoknak olvasásáról, kik nem tulajdonképpen tudósok. Tudományos Gyűjtemény, 13. évfolyam, 12. szám, 103-110.
- [KIS János] (1826): A' Poésis betségéről. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 7. szám, 3-11.
- KIS János (1819): Jegyzések az egyes gondolatokban, és Aforizmokban írásról. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 6. szám, 70-76.
- KIS János (1818): Hogyan kell a' Magyar Olvasó Publicumot nevelni. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 8. szám, 85-91.
- KISS József (1833): Sopron Vármegye Esmértetése. Tudományos Gyűjtemény, 17. évfolyam, 1. szám, 5-41.
- K. J. (1824): Mi a pedantizmus. Tudományos Gyűjtemény, 8. évfolyam, 12. szám, 69-79.
- KOVÁCS Sámuel (1823): A' Könyvekről és azoknak olvasásáról. Tudományos Gyűjtemény, 7. évfolyam, 12. szám, 48-70.
- KOVÁCS Sámuel (1818): Keresztyén Erköls-Tudomány, írta Toth Ferentz...Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 3. szám, 89-94.
- KOVÁTS Sámuel (1817): Az Ember kíván tanulni. Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 3. szám, 90-102.
- KOVÁCSÓCZY Ádám (1825): Észrevételek a' Házi Nevelésben gyakran elkövetett hibákról. Tudományos Gyűjtemény, 9. évfolyam, 9. szám, 31-47.
- LOVÁSZ Imre Németből ford. és bőv. (1841): A' Bell-Lancasterféle tanításmódról. Tudományos Gyűjtemény, 25. évfolyam, 8. szám, 61-78.
- LOVÁSZ Imre (1834): A' magyar nyelvújításról, és annak némelly nevezetesebb hibáiról. Tudományos Gyűjtemény, 18. évfolyam, 10. szám, 3-53.
- MELCZER Jakab (1818): Geographiai, Historiai, és Statisticai Tudósítások Szepes Vármegyéről. (Folytatása) Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 12. szám, 3-26.
- N. A. KISS Sámuel (1827): Miben van még a' Magyar hátra leginkább? Tudományos Gyűjtemény, 11. évfolyam, 2. szám, 3-15.
- N. A. KISS Sámuel (1826): Egy szó a' maga' idejében. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 2. szám, 90-100.
- N. A. KISS Sámuel (1825): Literatúránk' akadályjairól egy két szó. Tudományos Gyűjtemény, 9. évfolyam, 2. szám, 53-67.
- N. A. KISS Sámuel (1824): Egyveleg Gondolatok a' Széplelkűségről. Tudományos Gyűjtemény, 8. évfolyam, 12. szám, 79-93.
- N. A. KISS Sámuel (1822): Értekezések Somogyról. Tudományos Gyűjtemény, 6. évfolyam, 5. szám, 35-50.
- N. (1818): Kazinczy Ferencz Munkáji. Szép Literatúra. Pesten, Trattner János Tamásnál 1814-1816. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 4. szám, 96-115.
- N. N. (1819): Híradás az Erdélyi Muzeumnak I-X. Füzeteiről. Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 5. szám, 119-124.
- PUCZ Antal (1817): A' Tudósok, 's Tudományok' becséről. Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 5. szám, 34-44.
- R. VAL. KIR. Oktató (1839): A' dramai literatúrának fontossága, és ennek némelly akadályai honunkban. Tudományos Gyűjtemény, 23. évfolyam, 3. szám, 3-34.

- RÓTHKREPF Gábor (1827): N.M. Széchényi Julianna Grófné, született Tolnai Festetics Grófné. Tudományos Gyűjtemény, 11. évfolyam, 6. szám, 60-67.
- SEBESTYÉN Gábor (1826): Menyből jött kirekesztő Privilégium. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 2. szám, 124-126.
- [SAJÁNÚLY] (1838): A' franciaországi lázadás alapokai. Tudományos Gyűjtemény, 22. évfolyam, 11. szám, 3-26.
- SZÉCHY Ágoston Imre (1839): Az anya-nyelv tanítása' szükségéről, 's módjáról. Tudományos Gyűjtemény, 23. évfolyam, 6. szám, 48-49.
- SZ. F., H.I. (1821): Új Könyvek. Tudományos Gyűjtemény, 5. évfolyam, 2. szám, 124-126.
- SZIVONYÁNÉ (1827): Szózat Napnyugatról. Tudományos Gyűjtemény, 11. évfolyam, 2. szám, 61-92.
- SZONTÁGH Gusztáv – KISS Károly (1826): Bajnoki harc, Takács Éva asszony ügyében az asszonyi nem érdemei és jussaiért. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 8. szám, 72-104.
- TAKÁTS Éva (1826): Barátnémhoz írt második Levelem ismét Nemünk' ügyében. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 9. szám, 73-96.
- TAKÁTS Éva (1825): Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. Tudományos Gyűjtemény, 9. évfolyam, 11. szám, 62-77.
- TAKÁTS Éva (1822): Sebestyén Gábor' eredeti víg, és érzékeny Játékai I. Asszonyi praktika. II. Katzki Pál, vagy a' megtalált arany gyűrű. Tudományos Gyűjtemény, 4. évfolyam, 10. szám, 110-113.
- THAISZ András (1827): Jelentés a szép nem jussainak védelmezéséről. Tudományos Gyűjtemény, 11. évfolyam, 3. szám, 124-125.
- THAISZ (1826): Felső Magyar-országi Minerva. Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 11. szám, 109-122.
- THAISZ András (1826): D.Junius Juvenalis' Szatirái...Tudományos Gyűjtemény, 10. évfolyam, 2. szám, 100-110.
- THAISZ András (1819): Országstudomány. (Amerika' jelenvaló állapotjának megismerésére, kivonása az 1819-ik esztendei Jenai közönséges tudományos Ujság. 1.2.3. és 4-ik Számainak). Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 6. szám, 85-103.
- T. J. (1819): Bártfai Levelek, írta Döbrönte Gáborhoz Erdélybe Tudományos Gyűjtemény, 3. évfolyam, 6. szám, 77-85.
- T. J. [Teleki József gr.] (1818): A' régi és új költés különbségeiről. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 2. szám, 48-73.
- TÓTH Dániel (1820): Egy Tekintet a' Deák Litteraturára, Magyarországban. Tudományos Gyűjtemény, 4. évfolyam, 11. szám, 47-65.
- TÓTH László (1818): A' Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak Versmértékiről. [benne Óda Herminéhez (A' Pythiai Tizedik Hymnus mértékein)]. Tudományos Gyűjtemény, 2. évfolyam, 4. szám, 54-89.
- VÁGHÓ László (1831): Olvasó Intézet. Ts. Ns. Baranya Vármegyében. In: Tudományos Gyűjtemény, 15. évfolyam, 6. szám, 126-127.
- VIDÉNYI (1821): A' Magyar Könyvek' Terjesztéséről. Tudományos Gyűjtemény, 5. évfolyam, 9. szám, 35-48.

- WARGA János (1837): Nevelési elvek. Tudományos Gyűjtemény, 21. évfolyam, 10. szám, 42-60.
- Y. (1821): A' Nemzeti Iskolák' helyes elrendeltetéséről. Tudományos Gyűjtemény, 5. évfolyam, 9. szám, 81-94.
- Y. (1820): A' Tanítványok által való tanításról. Tudományos Gyűjtemény, 4. évfolyam, 10. szám, 3-35.
- Y. (1817): A' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen. Tudományos Gyűjtemény, 1. évfolyam, 3. szám, 3-44.
- Z. (1841): Daguerréotyp. Pozsony. Schmid Antal betüivel. Tudományos Gyűjtemény, 25. évfolyam, 8. szám, 79-85.
- Z. (1841): Nőnevelés és Nőnevelő-intézetek hazánkban különös tekintettel nemesek, főbb polgárok' és tisztos karuak lyánkáira. Fáy Andrásról. Tudományos Gyűjtemény, 25. évfolyam, 3. szám, 98-115.
- Z.J.V. (1828): Miképpen lehet az ember legkönnyebb úton Tudóssá? (Tréfázat). Tudományos Gyűjtemény, 12. évfolyam, 3. szám, 94-110.

VIII.4.5. Egyéb folyóiratcikkek

- ALMÁSI BALOGH Pál (1841): Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. Pesti Hírlap. 1841, 2. szám, 14-15.
- CSATÁRI Ottó [Telegdi Kovách László] (1848): Irodalmunk 1847. évi termékei. Pesti Divatlap. 1848, 20. szám. 539-538.
- FOGARASY Mihály (1848): Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében. Religio és Nevelés. 1848, 35. szám, 285-290.
- FOGARASY Mihály (1844): Esmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez. Religio és Nevelés. 1844, 2. szám. 345-348.
- HETYEI Gábor (1891): Ifjúsági iratok, gyermekújságok. Néptanítók Lapja, 24. évf., 4. sz., 37-39.
- ISMERETLEN SZERZŐ (1843): Francia időszaki sajtó. Regélő-Pesti Divatlap, 2. évf., 45. sz., 1438-1439.
- ISMERETLEN SZERZŐ (1837): Amerikai hírlap-düh. Honművész, 5. évf., 53-104. sz., 610-614.
- K. PAPP Miklós (szerk., 1874): A B. Wesselényi család zsidói levéltárának irodalmi kincsei. II. Fáy András levele Wesselényihez. Történeti Lapok, 1. évf., 1. sz., 11-12.
- NAGY Endre (1901): Történet a Tisza-partjáról (Hogyan olvasson a gyermek). Uj Idők, 7. évf., 27-52. sz. 536-538.